

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

19

**SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR
PRAHA 1995**

Řídí redakční kolektiv:

RNDr. Ludmila Fialová, PhDr. Pavla Horská (vedoucí redaktorka),
doc. PhDr. Eduard Maur

Úvodem

Devatenáctý svazek sborníku *Historická demografie*, který vychází péčí Komise pro historickou a sociální demografii při Sociologickém ústavu Akademie věd České republiky, obsahuje jako předcházející svazky jednak výsledky základního historicko demografického výzkumu a edici statistických dat, jednak v českém překladu ukázkou zahraničního bádání. Oproti minulým létům je rozšířena část věnovaná teorii a metodologii historické a sociální demografie. Jsou zde články o diskusi mezi Antonínem Boháčem a Emanuele Rádlem ve věci zjišťování národnosti při sčítání lidu, o přínosu historické demografie k novým metodám sociálních dějin a překlad dosud nikde nepublikované stati francouzského autora o nesnázích dialogu mezi historií a sociologií. Jako obvykle je připojena i kronika a zprávy.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla sborníku zasílejte na adresu: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

Introduction

The 19th volume of the *Historical Demography* journal which appears thanks to the Commission for Historical and Social Demography at the Sociological Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic includes, as the previous volumes, the results of basic historical demographic research and the edition of statistical data on the one hand, and an example of foreign research in Czech translation on the other. Unlike the previous years, the part devoted to theory and methodology of the historical and social demography was enlarged. There are articles on the debate between Antonín Boháč and Emanuel Rádl on the way of recording nationality when population census is taken, on the contribution of historical demography to new methods of social history and a translation of the as yet unpublished essay of a French author about the difficult dialogue between history and sociology. As usual, chronicle and reports are added.

All remarks, suggestions and contributions for next volumes of the journal are to be sent to the address: *Commission for Historical and Social Demography, Sociological Institute AV ČR, Jilská 1, 110 00 Prague 1.*

ISSN 0323-0937

© Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1995

Helena Smíšková

PŘEHLED SOUPISŮ PODDANÝCH VE FONDECH POBOČKY STÁTNÍHO OBLASTNÍHO ARCHIVU V DĚČÍNĚ

Nestor francouzské historické demografie, Louis Henry, rozdělil evropské dějiny z demografického hlediska do tří období. Mezi období moderní statistiky a období předstatistické zařadil tzv. protostatistické období - v našich zemích zhruba 16.-18. století, kdy ještě nejsou k dispozici oficiální statistické údaje, nicméně se můžeme setkat s vcelku pravidelnou evidencí populace. Jedná se jednak o církevní matriky a dále o nejrůznější soupisy či seznamy obyvatel, pořizované pro potřeby církve, státu (daňové) a feudálních majitelů jednotlivých panství.

Je jisto, že základním pramenem historickodemografického zkoumání v uvedené době jsou bezesporu matriky. Je však třeba vzít v úvahu skutečnost, že ani tento jedinečný pramen neposkytuje veškeré potřebné informace, a navíc, že matriční údaje nejsou zvláště pro starší dobu úplně spolehlivé. Absenci dat můžeme nicméně nahradit zmíněnými písemnostmi evidenčního charakteru, jichž se v patrimoniálních archivech najde celá řada. Ponechme zatím stranou spíše doplňující prameny, jakými jsou pozemkové knihy a urbáře, stejně tak jako řadu dalších písemností evidujících poddané z hlediska správních a právních potřeb držitelů pozemkového majetku a pořizovaných za určitým účelem - např. seznamy zemědělců, knihy ohlášek a povolení k sňatku, zhosty, robotní seznamy, rejstříky čeledi, soupisy chudých apod. Pokud evidence vznikla z důvodů podchycení daňových povinností,

chybějí přirozeně údaje o obyvatelích, kteří žádnou nemovitost neměli. Rovněž tak nejsme zpraveni o ostatních potřebných demografických datech (věk, rodinné poměry) v dalších typech seznamů, které zachycují jen určitou skupinu populace. Pro úplnost je třeba jmenovat také soupisy obyvatel, pořizované koncem 17. století při vybírání mimořádných daní, zejména Leopoldem I. zavedené daně z hlavy, postihující téměř veškeré obyvatelstvo v zemi. Tento jedinečný pramen se ale dochoval jen zcela vyjíměčně. Problematické je i využití soupisů, sestavovaných ve stejné době z důvodu regulace odběru císařské soli. Rozborem obou posledně jmenovaných soupisů se ostatně zabýval Gustav Hofmann ve studii o populaci Čech na sklonku 17. století, nejnověji, pokud jde o sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702, odkazuje na stať Eduarda Maura a Dagmar Pišové.

Ve většině patrimoniálních archivů máme však k dispozici tzv. soupisy poddaných (nejčastěji nazývané *Mannschaftsbuch*), pramen, který je specificky českou záležitostí a který se i na Moravě vyskytuje jen zřídka. Na rozdíl od všech ostatních typů soupisů zachycuje totiž všechny poddané včetně dětí, přičemž navíc uvádí i jejich věk. Co do úplnosti poskytovaných údajů je můžeme srovnat snad jen s tzv. soupisy lidu podle víry, které vznikaly na základě patentu českých místodržících ze 4. února 1651 a které měly registrovat především příslušnost ke katolickému náboženství. Problematika soupisů podle víry byla v poslední době sledována v odborné literatuře zejména Eliškou Čáňovou.

Soupisům poddaných se zatím nedostalo zasloužené pozornosti, k dispozici je sice několik zmínek v rámci širších historických prací například Petráňových nebo Maurových a pak články Josefa Křivky nebo třeboňských archivářů, nejnověji se problémem soupisů poddaných v obecném smyslu zabývala Jana Pražáková, s jedinečným třeboňským soupisem z let 1661-1839 pracovala Pavla Horská v článku o rodinné strategii ve vesnici Záblatí, demografické a sociální poměry na Třeboňsku studovali opět z třeboňských poddanských seznamů z roku 1586 a 1651 Jan Horský a Miloš Sládek. Je pozoruhodné, že řada studií, zabývajících se vývojem populace v určitém regionu, opomíjela třeba jen i stručnou zmínku o existenci poddanských soupisů ve sledovaném období, ačkoliv podle mého soudu by v některých případech právě takový pramen mohl doplnit historickodemografická zkoumání příslušné lokality.

Na potřebu souborné evidence soupisů poddaných upozorňoval už v roce 1968 Eduard Maur, zatím se však k podobné činnosti ke škodě histo-

rickodemografického bádání bohužel nepřikročilo. Při studiu poddanských seznamů si badatel musí být vědom několika úskalí v podobě nejednotné terminologie, různých odchylek ve formě a způsobu vedení a také skutečnosti, že soupisy poddaných mohou být součástí jiného archivního pramene, jako jsou třeba urbáře, pozemkové knihy, ocenění majetku nebo zápisy do desk zemských. Ačkoliv se jedná o archivní materiál patřící svým charakterem a proveniencí nepochybně k písemnostem dnešních druhých oddělení státních oblastních archivů, ojediněle se mohou vyskytnout i ve fondech okresních archivů, i když o správnosti jejich uložení v těchto archivech by se jistě dalo diskutovat.

Soupisy poddaných mají svůj počátek v povinnostech vrchnosti postarat se o osiřelé děti poddaných. Sirotci bývali každoročně povoláváni do vrchnostenské kanceláře a zapisováni do register, která evidovala jejich přidělení do služby. Registra vznikala přirozeně nejprve na velkých panstvích s dobře vedenými kancelářemi a jejich forma, resp. způsob evidence sirotků se zdokonaloval a nadto se postupně zaváděl soupis všech dědičných poddaných příslušné vrchnosti. Tomu odpovídala i terminologie: *sirotčí registra*, *Waisenstellung-Register*, *knihy stavuňků*, *Mannschaftsbuch* apod. Zde je potřeba rozlišovat mezi dvěma odlišnými prameny, název *sirotčí registra* nebo *sirotčí kniha* by mohl být zavádějící, neboť tímto termínem byly označovány i *pozemkové knihy* vedené pro usedlosti, kde zemřel hospodář.

Nejstarší soupisy poddaných jsou zachovány již pro 16. století: pro město Vimperk z roku 1577, Prachatice pro rok 1585 a soupis poddaných panství třeboňského k roku 1586. Po roce 1600 se vyskytují již častěji, i když lze konstatovat, že plného rozšíření se poddanským soupisům dostalo až po válce třicetileté. Vzhledem ke zmíněné skutečnosti, že neexistuje žádná evidence soupisů, se můžeme s určitou výhradou domnívat, že mezi nejstarší poddanské soupisy patří také seznamy poddaných claryaldringenského panství Teplice, které jsou sice datované pozdější rukou rokem 1605, nicméně s největší pravděpodobností tato datace odpovídá.

Absence evidence soupisů poddaných mě vedla k tomu, že jsem se pokusila vypsát tyto typy pramenů, vyskytující se ve fondech *pobočky Státního oblastního archivu Litoměřice v Děčíně*. Jedná se jen o první sondu a stručný přehled písemností, které by mohly sloužit historickodemografickému bádání v širším smyslu, tedy prameny evidující určitou skupinu či různé skupiny obyvatel daného regionu. Archivní fondy řadím v chronologickém pořadí, které určuje výskyt poddanských soupisů.

Panství TEPLICE (*Clary-Aldringenové*)

Soupisy poddaných začínají rokem 1605, nejmladší je zachován pro rok 1805. Soupisy jsou vedeny pro celé panství (nejstarší - česky psané - ve 3 svazcích), město Teplice se zapisovalo do zvláštní knihy.

Pokud je uveden název, používá se snad nejrozšířenější označení "*Mannschaftsbuch*", výjimečně čteme i "*Bestellung der sämtlichen Unterthanen...*". Pro každou ves je vyhrazeno několik stránek, na konci jsou uváděni podruzi, sirotci a vdovy. Teprve pozdější soupisy dělí poddané podle jejich postavení a poznamenávají věk i u rodičů. Nejstarší soupisy neuvádějí sociální kategorii, ani věk hospodáře a jeho ženy, jen rok narození dětí. V poznámce se dočteme údaje o sňatku, příp. kde slouží, učí se, nebo jen lakonické "umřel". Je zajímavé, že většinou jsou poznámky poměrně obsažné ("*diese hat den Adam Czapke geheurath*" nebo "v podružství v Petrovicích u Austř"), starší jsou české, časově pozdější jsou psány v němčině.

/Vs Teplice, kart. 94-106/

Pro teplické panství může sloužit jako doplnění také urbář, zachovaný již z doby předbělohorské (český, s. d., před rokem 1594), úroční rejstřík (1561, neúplný), stejně tak jako řada pozemkových knih, začínajících rokem 1567. Snad je možné zmínit také zhostné listy, které pro toto panství máme již od roku 1568, k dispozici jsou přirozeně i katastry.

Panství ŠLUKNOV (*Dietrichstein-Harrachové*)

Poddanské seznamy existují téměř bez mezer z let 1662-1814. Nejstarší soupis z roku 1662 je veden jen pro ves Království s názvem "*Verzeichniss der Gemeinde des Dorfes Königswalde, wieviel Innwohner und Kinder den 12. Dezember 1662 sich befinden.*" Seznam dělí poddané podle sociálních kategorií na sedláky, domkáře, zahradníky a podruhy, přičemž věk se uvádí jen u dětí. Na konci je soupis uprchlých poddaných včetně dětí, tentokrát bez udání věku.

Od roku 1663 je kniha vedena pro celé šluknovské panství pod názvem "*Ordentliche Consignation alle und jeder Unterthener Bürger, vorstädter Bauern, Gärtner, Häusler und Hausgenosse samt Weib und Kinder...*", všude je poznamenán věk, ale obvyklé poznámky o řemesle nebo službě chybějí.

V 70. a 80. letech 17. století je jeden soupis předepsán vždy pro tři roky. Od roku 1689 do roku 1740 je bohužel mezera, pak jsou soupisy vedeny v sešitech podle jednotlivých obcí.

/Vs Šluknov, inv. č. 1450/

Co se týče jiných písemností evidenčního charakteru, je pro šluknovské panství zachován soupis podle víry a různé jiné další seznamy z 19. století (vojenská evidence, zemřelí, chudí, podruzi, invalidé apod.). Pozemkové knihy začínají rokem 1690, nejstarší urbář je z roku 1624.

Panství ČESKÁ KAMENICE (*Kinští*)

Vůbec nejkompletněji zachovaný soubor tohoto typu písemností - ve 123 archivních kartonech jsou uloženy soupisy poddaných z let 1668-1848.

Názvy pramene kolísají, používá se Seelenregister, Menschen- nebo Mannschaftsregister nebo Mannschaftsbuch. Nejstarší soupisy jsou vedeny v jedné knize pro celé panství podle jednotlivých obcí včetně města České Kamenice, později byli poddaní zapisováni podle vsí do jednotlivých knih. Forma zápisů je běžná, u starších soupisů se poddaní vedli podle sociálních kategorií, později podle čísel domů v jednotlivých obcích, přičemž v poznámce se uvádělo jejich postavení. Po vnější stránce upoutají některé soupisy ručně malovanou výzdobou na přední desce. Jde o několik sešitů z dvacátých a třicátých let 19. století pro obce Doubice a Prácheň; výzdoba asi souvisela se zdejšími malíři skla.

Pro českokamenické panství existují také soupisy čeledí z let 1711-1830 a zvláštní sešity "studujících poddaných" pro léta 1737 a 1738.

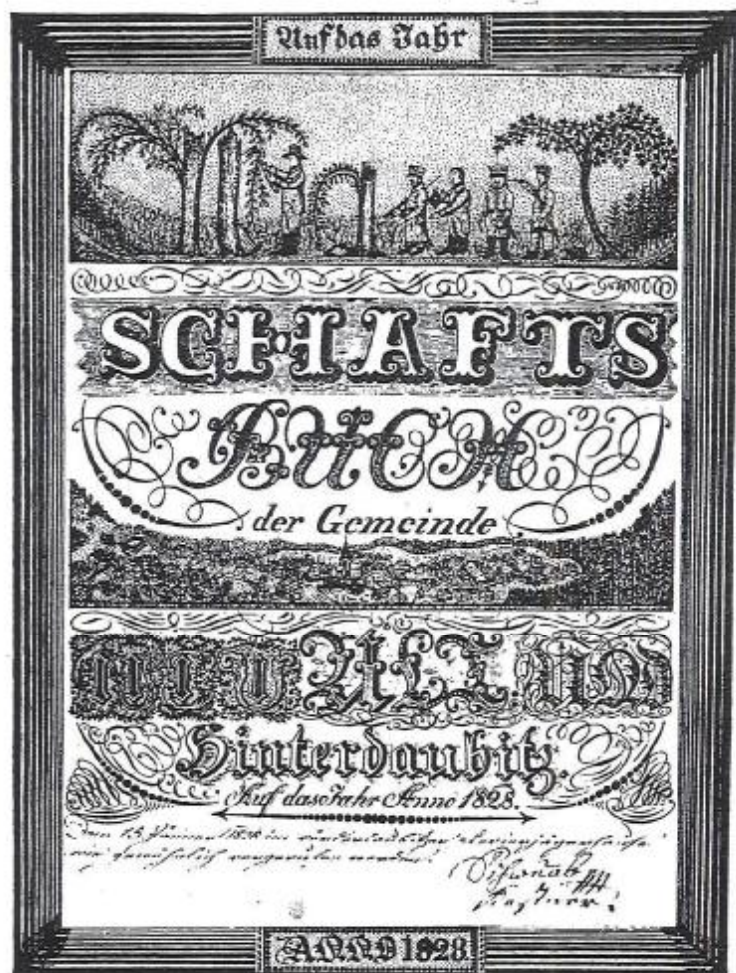
Zevrubný a kompletní přehled po zachovaných typech pramenů může dát až jeho inventarizace, neboť fond je v současné době rozpracován. Řada pozemkových knih začíná již v polovině 16. století.

Panství JABLONNÉ V PODJEŠTĚDÍ (*Nosticové, Pachtové*)

Nejstarší soupis je z roku 1679 (*Beschreibung aller Unterthanen*), nejmladší pro rok 1792 (*Mannschaftsbuch*), musíme ale počítat s většími mezerami. Typ je běžný, v pozdějších na konci uváděni vdovy a sirotci a zločinci ("*übelverhaltene Personen*").

/Vs Jablonné, in. č. 37-64/

Pokud bychom potřebovali k doplnění nějaký další demografický materiál, našli bychom ve fondu kromě řady pozemkových knih, začínajících rokem 1719, a kromě katastrů už jen výpisy z matrik úmrtí 1692-1710.

Titulní list Soupisu poddaných pro obec Doubice z roku 1828.
Fond Velkostatek Česká Kamenice, Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka
Děčín.

Statek HORNÍ MARKVARTICE (*Dietrichstein-Harrachové*)

Nejstarší soupis poddaných (*Consignation...*) z roku 1682 je veden pro celý statek podle jednotlivých vsí běžnou formou, s většími mezerami pokračují soupisy až k roku 1848 (po roce 1800 mění název na *Mannschaftsbuch* a uvádějí celé datum narození). Poslední z nich vedeny zvlášť pro jednotlivé vsi.

/Vs Horní Markvartice, inv. č. 4-6, 119-124, 136-150/

Doplňujícími písemnostmi jsou pozemkové knihy (od r. 1688), urbář k roku 1686 (uložen ve fondu ÚS Thunové-Kláštevec n. O.), případně seznam čeledí z roku 1807.

Velkostatek SVIJANY (*Rohanové*)

Zde je soupis poddaných součástí českého urbáře z roku 1683. Podle chalup uvádí jméno hospodáře a jeho ženy a dětí (věk jen u dětí) a příslušnou nemovitost i popisuje.

/Vs Svijany, inv. č. 89/

Kromě pozemkových knih, začínajících rokem 1582 (a přirozeně krom zmíněného urbáře), se však v tomto fondu žádné soupisy nenacházejí.

Před rokem 1700 mají soupisy poddaných také dvě thunovská panství Benešov nad Ploučnicí a Klášterec nad Ohří. Připomínám, že je zde řeč o klášterecké větvi Thun-Hohensteinů, neboť děčínská větev tohoto rodu, držící panství Děčín a Peruc, s písemnostmi, které sahají do počátku 13. století, badatele v ohledu soupisů poddaných zklame. Pro Peruc se nezachoval žádný, Děčín má alespoň soupis lidu podle víry.

Velkostatek BENEŠOV nad Ploučnicí (*Thun-Hohensteinové*)

Obsahuje soupis poddaných pro statek Ostrý, který byl jeho součástí, od roku 1685 (*Mannschaftsregister*) a dále soupisy pro Benešov-Markvartice (*Consignation...*) od roku 1691, uloženy zde jsou i soupisy poddaných při thunovských vinicích v Michalovicích a Malíči (1702).

Běžný způsob soupisů, podle obcí a sociálních kategorií, na konci podruží, vdovy, sirotci. Soupisy končí v polovině 18. století, poslední jsou vždy pro několik let formou rubrik.

/Vs Benešov n. Pl., inv. č. 4-11, 41-54/

Pro Benešov začínají pozemkové knihy roku 1607, urbář z téže doby obsahuje též seznam osob jmenovitě podle sociálních kategorií včetně podruhů.

Panství KLÁŠTEREC nad Ohří (Thun-Hohensteinové)

Soupisy poddaných se zachovaly z let 1687-1771 (*Mannschafsbuch*, příp. *Beschreibung aller Unterthanen*), vždy pro celé panství a většinou pro více let v jedné knize. Jsou vedeny podle obcí, zpočátku bez sociální kategorií a věk uvádějí jen u dětí. V pozdějších najdeme kompletnější údaje, na konci každé vsi seznam podruhů a sirotků a je zde i místo na poznámky o pobytu.

/Vs Klášterec, inv. č. 152-167/

Ve fondu je zastoupen i další materiál evidenční povahy, kromě urbáře (z roku 1649) a pozemkových knih (začínají už v polovině 16. století) ještě další různé soupisy z let 1754-1850 (očkování, konskripce, zemělí, cestovní pasy), ale také populační seznamy, resp. tabulky věkového složení obyvatel (bohužel bez data) a přehledy podle věku, pohlaví a stavu pro první polovinu století devatenáctého.

Velkostatek BYNOVEC (Clary-Aldringenové)

Zachovaly se pouze tři soupisy (*Mannschafsbuch*) z let 1694/5, 1699 a 1701. Jsou vedeny i pro panství Benešov, nejstarší ale uvádí jen čeleď. Další dva obvyklou formou obsahuje poddané podle vsí a sociálních kategorií, na konci podruhy, staré lidi, vdovy a sirotky.

/Vs Bynovec, inv. č. 12, 13, 13a/

V urbáři a nejstarší pozemkové knize je zachycen stav poddaných v 16. století (urbář 1522, pozemková kniha 1563).

Panství HORNÍ POLICE (Habsburkové)

Zde jsou soupisy poddaných zařazeny do skupiny spisů "*politicum strictum*", zachovaly se z let 1709-1827 téměř bez mezer a většinou nesou označení *Mannschafsbuch*. Jsou vedeny pro celé panství vždy v jedné knize, běžnou formou podle čísel domu, na konci každé vsi vdovy, sirotci a podruzi. Od roku 1808 bylo zapisováno do předtištěných rubrik. Je nutné poznamenat, že jeden soupis poddaných se skrýval v archivním inventáři pod označením "*sirotčí kniha*" mezi sirotčími tabelami.

/Vs Horní Police, inv. č. 37-42, 364, 690/

Podíváme-li se na eventuelní doplňující materiál, pozemkové knihy jsou ještě z doby předbělohorské (1551), stejně jako nejstarší urbář (1613). Z 18. a 19. století existují opět různé seznamy, jako např. zemělí, invalidé, knihy konsensů, stavění čeledi apod.

Panství MILEŠOV-KOSTOMLATY-KŘEMÝŽ (Ledebourové)

Obsahuje soupisy poddaných jen pro statek KOSTOMLATY (pod názvem *Mannschafsbuch oder Gesind-Stellung-Register*), a to jen pro léta 1716, 1732 a 1780.

Soupisy zahrnují v jednom svazku celé panství, podle vsí, ale bez čísel domů uvádějí jména a věk poddaných, aniž poznamenávají sociální postavení. Jen v soupise z roku 1780 uvedeni na konci podruzi. V poznámkách se jako obvykle uvádí jiné místo pobytu nebo řemeslo poddaného.

/Vs Milešov, inv. č. 16-18/

Nejstarší pozemková kniha je z roku 1597, urbář se nezachoval, jiné další populační seznamy rovněž chybějí.

Panství HORNÍ LIBCHAVA (řád johanitů)

Nejstarší poddanský seznam je z roku 1718, další byly vedeny vcelku bez mezer až do roku 1836 vždy pro jednu nebo několik obcí běžným způsobem podle čísel domů a sociálních kategorií.

/Vs Horní Libchava, inv. č. 145-204/

Fond je chudý na další prameny demografické povahy, urbář je sice zachován z doby před rokem 1600, ale pozemkové knihy jsou až z první čtvrtiny století osmnáctého.

Panství ČESKÁ LÍPA (Kounicové)

S malými mezerami najdeme soupisy poddaných pro léta 1732-1833 (*Mannschafsbuch oder Bestellungsbuch*). Jsou vedeny pro celé panství v jedné knize a poddané rozdělují do kategorií "Bekannte" (?), domkáři, zahradníci, výměnkáři, vdovy a sirotci.

/Vs Česká Lípa, kart. č. 17-52/

Z dalších pramenů uvedme pozemkové knihy od roku 1535, nejstarší urbář zachycuje stav poddaných k roku 1619. Ve fondu je řada soupisů židovských filiantů (po roce 1800).

Panství LIPOVÁ (Thun-Hohensteinové)

Zachovány jsou soupisy poddaných evidující populační stav panství ve stoletém období - začínají v roce 1750 a končí rokem 1849 (*Vorgestehe Register der Gemeinde...* nebo *Mannschafregister*). Většinou se vedly v jednom roce pro více vsí na panství podle čísel domů s vyznačením sociálního postavení.

/Vs Lipová, kart. č. 156-185/

Ačkoliv se jedná o poměrně materiálově bohatý fond, žádné další prameny statistické povahy nejsou k dispozici, až na urbáře (nejstarší ještě předbělohorský) a pozemkové knihy, začínající v 60. letech 17. století.

Velkostatek RUMBURK (Lichtenštejnové)

Fond není dostatečně archivně zpracován, a pokud se týče demografických pramenů je povědomost kromě pozemkových knih (nejstarší začíná rokem 1695) pouze o soupisech poddaných z let 1760-1802 (mezerovitě). Užívají název *Mannschaftsbuch*, jsou vedeny pro celé panství a mají obvyklou formu.

/Vs Rumburk, inv. č. 401-405/

Panství FRÝDLANT (Clam-Gallasové)

Existuje jen torzo poddanského seznamu z roku 1764, je bez titulního listu a sepisuje poddané podle sociálních kategorií, přičemž na konci jsou uvedeni výměnkáři, vdovy, sirotci a rekruti.

/Vs Frýdlant, inv. č. 503/

Doplňujícím materiálem mohou být např. protokoly zhostů 1738-1782, úmrtní rejstřík 1823-1849, přistěhovalectví a vystěhovalectví 1804-1849, případně seznamy obyvatel některých obcí z počátku 19. století nebo seznamy pro vojenské účely z téže doby. Jen připomínám, že pro Frýdlant existuje vlastně jeden z nejstarších urbářů (1381) a jedna z nejstarších pozemkových knih (1493).

V případě clam-gallasovských velkostatků je třeba využít také fond rodinného archivu (resp. tzv. historické sbírky), kde je uložena mj. berní rula pro panství frýdlantské i řada dalších různých populačních soupisů z poloviny 17. století - např. seznamy nově osedlých z let 1654-1666 nebo seznam lidu podle víry.

Panství HRUBÝ ROHOZEC (Desfours-Walderode)

Soupisy poddaných jsou z let 1753-1813, i když dlužno podotknout, že právě počáteční léta jsou neúplná: V roce 1753 byli sepsáni jen domkáři-výměnkáři a ještě bez udání věku, pro roky 1763 a 1764 existuje jen výpis ze soupisu poddaných (*Extract aus dem Mannschaftsbuch*) zachycující opět jen domkáře, tentokrát ale s podrobnějšími údaji o věkové skupině a o čeledi.

Nejstarší soupis všech poddaných je až z roku 1775 (*Mannschaftsbuch*), vedený pro celé panství podle obcí a čísel domů, kde jsou poddaní zapiso-

vání do předepsaných rubrik s názvy "sedlák, domkář, podruh, manželka, děti (všichni s udáním věku). V poznámkách se se jako obvykle občas objevují údaje o zaměstnání, pobytu, nebo službě, příp. označení výměnkář. Na konci každé vsi jmenovitě seznam nepřítomných a sirotků. Soupis z následujícího roku se liší jen názvem, na titulním listu čteme spíše ve starších dobách používané *Waisenbuch*. Další soupisy až do roku 1813 se vracejí k názvu *Mannschaftsbuch* a mají stejnou nebo podobnou formu zápisů.

/Vs Hrubý Rohozec, inv. č. 179-191, 312/

Soupisy se dají doplnit dalšími seznamy, které jsou zcela výjimečně česky psané a vznikly pro církevní účely. Jsou z let 1813, 1834 a 1839 a jsou v nich zachyceny celé rodiny včetně roku narození. Pro rok 1843 a 1845 existuje seznam podruhů na panství, uvádějící jméno a věk a někdy i údaj, u koho je v podruží. Použit lze ještě další prameny - seznam mužů pro vojenské účely, svatební konsensy (již z poloviny 18. století), seznamy zemřelých (1831-1841), protokol židovských familiantů (1830-1831) apod. Pro počátek 17. století je k dispozici urbář (z roku 1610, je uložen ve fondu rodinného archivu) a pozemkové knihy (nejstarší začíná rokem 1611).

Velkostatek HOUSKA (Kounicové)

Má poddanské soupisy (*Mannschaftsbuch*) zachovány bez mezer pro léta 1781-1799. Knihy vždy pro celé panství se dělí podle obcí a rozlišují zatím jako jedinné poddané podle velikosti majetku na velké a střední sedláky, malé a střední domkáře, pak jsou uvedeni podruzi, výměnkáři, vdovy a sirotci a děvečky.

Další soupis je až z roku 1843, opět pro celé panství podle obcí a čísel domů, za jménem je celé datum narození, neuvádí ale sociální kategorie, orientovat se je možné jen z občasných poznámek.

/Vs Houska, inv. č. 13-31/

Žádný další zásadní demografický materiál ve fondu není, nezachovaly se dokonce ani urbáře, pozemkové knihy začínají rokem 1647.

Velkostatek VELKÉ BŘEZNO (Dietrichstein-Harrachové)

Soupisy poddaných jsou s mezerami pro léta 1791-1811 (*Mannschaftsbuch*). Forma obvyklá, pro celé panství podle jednotlivých vsí a čísel domů bez řazení do sociálních kategorií. Od roku 1800 zvlášť podruzi.

/Vs Velké Březno, inv. č. 37/

Urbář i pozemkové knihy jsou od poloviny 17. století, před rokem 1600 najdeme např. sirotčí rejstříky a soupis poddanských povinností.

Panství ZÁKUPY (*Habsburkové*)

Ačkoliv patří svým rozsahem k větším archivním fondům, obsahuje soupisy poddaných jen z roku 1802-1820 (*Mannschafsbuch*), přičemž nejsou ani zachovány pro všechny obce na panství. Po formální stránce odpovídají běžným typům těchto pramenů.

/Ve Zákupy, inv. č. 40/

V inventáři se vyskytlo heslo soupis poddaných ještě v jednom případě, ve skutečnosti se ale jednalo jen o soupis hospodářů a jejich robotních povinností.

Pozemkové knihy začínají rokem 1613, urbář se nezachoval, k dispozici jsou jen obvyklé robotní seznamy a rejstříky (1777), pro 19. století existují např. evidence zemřelých, seznamy branců a invalidů.

Panství LEMBERK (*Clam-Gallasové*)

Zachovalo se jen 5 poddanských seznamů, a to pro rok 1805, 1835, 1844, 1845 a 1847 (*Mannschafsbuch*). Jsou vedeny vždy pro celé panství, podle jednotlivých vsí a čísel domů. Kromě nejstaršího mají soupisy formu předtištěných rubrik pro ves, číslo domu, jméno, celé datum narození a pak "Qualifikation", tedy nadepsané rubriky pro sedláky, zahradníky, domkáře (dominikální nebo na rustikálu), podruhy, výměnkáře, řemeslníky a vojáky.

/Vs Lemberk, inv. č. 279-283/

Ve fondu najdeme i další jiné statistické seznamy a soupisy, pořizované pro potřeby vrchnosti i státu, jsou však zachovány až pro první polovinu 19. století. Nejstarší pozemková kniha je z roku 1562, urbář je datován rokem 1615.

Velkostatek VELKÉ ŽERNOSEKY (*Silva-Taroucové*)

Existují jenom dva soupisy poddaných (*Mannschafsbuch*) - pro léta 1809-13 a 1815-19. Poddaní zapisování podle obcí a čísel domů, bez rozlišení sociálních kategorií, jen zřídka poznámky obvyklého typu (hlavně o službě). Knihy vznikly v roce 1809 a 1815 již s předepsanými rubrikami na následující 4 roky.

/Vs Velké Žernoseky, inv. č. 59, 60/

Nejstaršími prameny vůbec jsou v tomto fondu pozemkové knihy (začínají 1557), robotní seznam a výtahy z urbáře jsou až z poslední čtvrtiny 18. století. Další seznamy poddaných (chudí, čeledí), konsensy, vandrovní knížky apod. jsou z poloviny století devatenáctého.

Panství SMRŽOVKA (*Desfours-Walderode*)

Soupisy poddaných jsou zachovány pouze z let 1823-1828, vedené stejně jako na panství Hrubý Rohozec, tedy formou rubrik, ale na rozdíl od něj v jedné knize vždy jen pro jednu ves.

/Vs Smržovka, inv. č. 72-78/

Fond nepatří mezi dobře zachované celky a pro demografická bádání nemůže mnoho poskytnout. Pozemkové knihy začínají rokem 1670, urbaniální rejstříky až 1835, dokonce chybí i jinak běžný typ pramenů, jakými jsou katastry.

Panství PLOSKOVICE-ZAHOŘANY-SVÁDOV (*Habsburkové*)

Obsahuje jen 4 poddanské soupisy z let 1828-1840 (*Mannschafsbuch*). Poddaní byli zapsáni zvlášť pro statek Zahořany, Svádov a Ploskovice, uvnitř podle jednotlivých obcí a čísel domů, za jménem rok narození a sociální kategorie nebo řemeslo, s předtištěnými rubrikami pro následujících 5 let, kde se také uváděly změny.

/Vs Ploskovice, inv. č. 119-122/

Řada pozemkových knih začíná rokem 1640 (purkrechtní registra jsou z roku 1582, viniční kniha 1618), urbář má dataci 1657. Jiné seznamy se týkají především vojenských záležitostí, tak jako ve většině velkostatekových fondů nalezneme různé konsensy nebo sirotčí tabely, zachycující ovšem až stav poddaných v 19. století.

Statek MALÁ SKÁLA (*Desfoursové*)

K dispozici je jen neúplný soupis poddaných pro Loučnou a Paseky, je nedatovaný (pravděpodobně byl sepsán v roce 1840), uvádí celé datum narození a jsou v něm připisovány děti až do r. 1869. Poznává sociální postavení (zaměstnání).

/Vs Malá Skála, inv. č. 24/

Ve fondu jsou k dispozici kromě řady pozemkových knih, začínajících rokem 1624 a urbářů (nejstarší 1687 uložen v rodinném archivu Desfours-Walderode), různé sumáře, populační seznamy a statistické výkazy z přelomu 18. a 19. století.

Panství LIBEREC (*Clam-Gallasové*)

Je zachován jen jediný poddanský seznam z roku 1847, který je veden obvyklým způsobem pro celé panství (*Mannschaftsbuch*), podle obcí a čísel domů, kromě roku narození uvádí výjimečně i místo, kde se poddaný narodil. V poznámce sociální postavení.

/Vs Liberec, inv. č. 75/

Doplňujícím materiálem mohou být seznamy sirotků, podruhů a robot, pozemkové knihy začínají až po polovině 18. století, urbář je z roku 1847.

Absenci poddanských soupisů nemůžeme bohužel nahradit ani kombinací zmíněných pramenů s písemnostmi, uloženými ve fondu rodinného archivu, i když je nutné pro úplnost je vzít v úvahu. Jde o stejný typ archivního materiálu jako v případě velkostatku Frýdlant, tedy zhosty (17. století), dílčí seznamy obyvatel některých obcí, soupisy poddanských povinností z 18. a 19. století.

* * *

Závěrem výčtu pramenů je třeba poznamenat, že existuje 19 archivních fondů velkostatků (z celkového počtu 45) v nichž se nezachoval žádný poddanský soupis, nepočítáme-li různé seznamy, zachycující jen část populace. Pozoruhodné je, že mezi touto skupinou jsou i obsahově a časově rozsáhlé fondy, jako např. panství Děčín nebo Grabštejn, z nichž zvláště první je velmi dobře zachován a ani z původních archivních pomůcek nevyplývá, že by poddanský soupis vůbec existoval (je jen soupis podle víry z roku 1651). Přestože je soupis poddanských seznamů jen stručným přehledem bez podrobnějšího rozboru a přesných popisů jednotlivých pramenů, je možné přece jen vysledovat několik obecných zásad, resp. způsobů jejich vedení.

V oblasti severních Čech byly všechny soupisy vedeny až na vzácné výjimky v němčině, tomu přirozeně odpovídají i původní názvy těchto pramenů. Nejčastěji se vyskytuje pojmenování *Mannschaftsbuch*. Ve starších soupisech, obvykle pro celé panství v jedné knize, se zapisovali poddaní podle sociálních kategorií: sedláci (*Bauern*), domkáři (*Häuslern*), zahradníci (*Gärtner*), podruzi (*Hausleute*, *Innleute*) a pak případně vdovy a sirotci nebo výměnkáři. Označení "chalupníci" se nevyskytlo, pouze v jednom případě se sedláci a domkáři ještě dělili na velké a střední. Výhodou poddanských soupisů je především to, že vždy uvádějí věk dětí (zde je třeba

mít na paměti, že děti, které hned po narození zemřely, nejsou v soupisech uvedeny) a až na nejstarší soupisy také věk rodičů. Námítka, že v seznamech jsou zachyceni jen přítomní obyvatelé, patrně neobstojí, protože v poznámkách, které jsou součástí absolutní většiny těchto pramenů, najdeme údaje o pobytu poddaných mimo panství (je zapsáno nejen místo, ale i důvod nepřítomnosti).

Domnívám se, že kombinací matrik, soupisů poddaných a dalších pramenů evidenční povahy může historická demografie podstatně rozšířit své bádání zejména v otázkách rodinných struktur, sociálních vztahů uvnitř populace i při řešení řady dalších demografických problémů.

BIBLIOGRAFIE

- Dudáček K.- Fialová L.- Horská P.- Rápásová M.- Sládek M., On using the 1661-1839 lists of subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population, *Historická demografie* 13/1989, s. 59-124
- Hanzal Josef, K populačním poměrům v rožmberských městech před Bílou horou, *Jihočeský sborník historický* 36/1967, s. 1-5.
- Hofmann Gustav, Populace Čech na sklonku 17. století, *SAP* 41/1991, č. 2, s. 417-446.
- Horská Pavla, Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820), *Historická demografie*, 17/1993, s. 131-149.
- Horský Jan - Sládek Miloš, Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v l. 1586 a 1651, *Historická demografie* 17/1993, s. 71-110.
- Křivka Josef, Význam poddanských seznamů pro demografické bádání, *Historická demografie* 4/1970, s. 50-56.
- Maur Eduard, Poddaní točnického panství v 2. polovině 17. století, *SAP* 1964, I., s. 57-87 a 1965, I., s. 277-297
- Maur Eduard, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století, *ČCH* 19, 1971, s. 839-870.
- Maur Eduard, Úvod do historické demografie. Praha 1978.
- Novotný Jaroslav, Děti a sirotci na panství chrasteckém r. 1636, *ČSPS* 1959, s. 70(6).
- Petráň Josef, Pohyb poddaného obyvatelstva v Čechách a jeho osobní právní vztahy v době předbělohorské, *ČCH* V/1957, s. 443.
- Petráň Josef, Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války, Praha 1964.
- Placht Otto, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století. Praha 1957.
- Pražáková Jana, La reconstruction des familles et les registres des serfs, *Historická demografie* 13/1989, s. 25-31.
- Pudil J., Panství Vysoký Chlumec v tábořském kraji za doby předbělohorské (v roce 1617), *Český lid* 1896.
- Schulz J., Budské panství ve světle seznamu poddaných z r. 1656, *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica* 22/1983, s. 45-62.

Starý Václav, Soupis obyvatel města Prachatic z roku 1585, Archivum Trebonense 1986, s. 70-109.

Teplý Frant., Z dějin boubínské podlesí, 2. vyd. Strakonice 1940 /vydán soupis poddaných města Vimperku/.

Záloha Jiří, Charakteristika poddaných na panství Smečno z roku 1833, Středočeský sborník historický 14, 1979 s. 225-226.

Summary

An overview of the lists of subjects in the stock of the State Regional Archive Děčín branch

A large number of the lists of subjects can be found in the Czech archives. Originally they were established from the so-called orphan registers. In some manors the originally simple orphans' counts were extended to all the serf population. They were compiled by families, sometimes by homes, being usually updated each year. Since the mid-18th century until 1830 they were used as a source for national population counts. The counts comprised a large number of records usable for historical demographic research and family research in particular if they had been kept for a long period. The oldest counts were preserved for the 16th century, all of them from South Bohemia. In North Bohemia, there is a serfs' count for Teplice manor from 1605 which is probably the fourth oldest in Bohemia.

The contribution comprises an overview of the counts which are at present in the State Regional Archive in Děčín. The counts are sorted by manors and time of their establishment. Moreover, there is some brief information on the structure of the relevant sources (the way the individual persons or families are classified, what data were recorded and for what period). In addition, there is information about further sources preserved for the given manor and used for the family and population studies.

Historická demografie 19/1995, s. 23-37

Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1995

Markéta Seligová

OBYVATELSTVO DĚČÍNSKÉHO PANSTVÍ V POLOVINĚ 17. STOLETÍ PODLE VĚKU A RODINNÉHO STAVU

Nedávno jsem publikovala příspěvek ke studiu rodinných typů, spouštějící v aplikaci Laslettovy typologie domácností resp. Mitterauerovy typologie rodin na populaci děčínského panství v polovině 17. století. Práce byla napřena především k cíli potvrdit a podložit novými argumenty hypotézu, že oblast Čech jako takových a tím spíše Čech severních patřila k západno- a středoevropskému modelu rodinného utváření. Právě převaha západních typů rodiny resp. domácností byly hlavním argumentem pro konstatování, že Děčínsko patřilo v tomto ohledu jednoznačně k západní Evropě.¹

Typologie rodin resp. domácností, hodnotící jak vnější podobu, tak i vnitřní vazby (např. roli příbuzenských vztahů) v rodině, je sice hlavním, nikoliv však jediným hlediskem pro posuzování příslušnosti sledované populace k východo- a jihoevropskému anebo k západno- a středoevropskému modelu rodiny. Důležitým aspektem je také sňatkový věk zkoumaného vzorku obyvatelstva, o kterém bych chtěla pojednat na tomto místě a ukázat, zda a do jaké míry koresponduje se západním modelem rodiny,

¹ M. Seligová, Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín - sonda), in: *Historická demografie* 17, 1993, s. 111-130. Uvedená studie je pouze sondou do poměrů ve 26 vsích děčínského panství, v nichž k roku 1651 žilo 2169 obyvatel v 336 domácnostech. V rámci své diplomové práce jsem se však zabývala kompletně celým panstvím a jsou tedy k dispozici data stejného druhu jako ve zmíněném příspěvku, ale pro celé panství. Pro srovnání je uvádím v příloze 1.

který má na panství Děčín velkou převahu, sledujeme-li Laslettovy typy domácností resp. Mitterauerovy typy rodin.

Zkoumání jsem podrobila celou populaci panství Děčín tak, jak ji zachycuje Soupis podle víry. Jedná se o 6845 osob, žijících v 1127 domácnostech 57 vesnic, dále o obyvatele 14 mlýnů, 15 vrchnostenských dvorů, 2 ovčínů, 3 panských sídel a města Benešova s předměstím. Propočtům je tak zde podroben vzorek čítající 7244 osoby.

Vycházela jsem z pramene, který, ač vznikl z důvodů rekatolizačních, je v celku dobře použitelný ke sledování demografických, rodinných a sociálních poměrů dané populace - ze Soupisu podle víry z roku 1651. Soupis podle víry pro panství Děčín² je pro tyto účely obzvláště vhodný, protože na rozdíl od některých jiných panství eviduje také děti předzповědního věku. Charakter pramene, zachycujícího děčínské obyvatelstvo k jednomu datu, umožňuje sledovat rodinný stav podle věku. Stejně je tomu však i u dat pro jiná panství, takže výsledky jsou dobře srovnatelné.

Výsledky mých zjištění jsem srovnávala s daty Eduarda Maura pro komorní panství³ a Miloše Sládka pro třeboňská panství.⁴ To vše s vědomím, že porovnáváme-li data pro soubor celého venkovského obyvatelstva, může různost podílů vdaných resp. ženatých a svobodných či ovdovělých pro jednotlivá panství v jednotlivých věkových skupinách souviset s rozdílným charakterem osídlení, protože s vyšším výskytem panských dvorů souvisí vyšší podíl svobodných ve vyšších věkových kategoriích.⁵ Vliv má i různá sociální

² Soupis podle víry 1651, SOA Děčín, fond velkostatek Děčín.

³ E. Maur, Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. *ČsČH XIX*, 1971, s. 852; E. Maur, Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté, in: *Acta Universitatis Carolinae - philosophica et historica* 3, *Studia historica VIII*, 1972, s. 49-51.

⁴ M. Sládek, *Demografická a sociální struktura třeboňských panství r. 1651*, diplomová práce, FF UK Praha 1986; M. Sládek, Čeleď na třeboňských panstvích v polovině 17. století, in: *Historická demografie* 11, 1987, s. 51-96.

⁵ O významu zvýšeného výskytu vrchnostenských dvorů na sledovaném panství pro vyšší podíly svobodných osob v některých věkových skupinách lze si učinit představu na základě následujících dat a tabulky. V roce 1651 bylo na panství Děčín 15 vrchnostenských dvorů, ve kterých žilo 169 osob (představují 2,3 % z celkového počtu obyvatel panství). Z těchto 169 osob bylo 105 (56 mužů a 49 žen) v postavení čeledi, tj. v postavení, jež se takřka bez výjimky vylučuje s manželským stavem. Následující tabulka uvádí:

(a) čeleď ve vrchnostenských dvorech podle pohlaví a věku v absolutních hodnotách, (b) celkový počet osob dané věkové skupiny a pohlaví na panství, (c) podíl (v %)

skladba, neboť tam kde je vyšší podíl čeledi a podruhů, najdeme nejspíš i více svobodných nebo ovdovělých v produktivním věku. Svou roli jistě hrála i velikost gruntů, neboť se dá předpokládat, že tam, kde jsou větší statky, mají dospělé děti větší možnost zůstat na otcovském gruntě, i když tato možnost nemusela být ve skutečnosti naplněna. Tyto otázky jsou však předmětem dalších podrobnějších studií, zde předkládám pouze základní porovnání statistických údajů.

Postupovala jsem metodou srovnávání počtu svobodných a vdaných žen resp. svobodných a ženatých mužů v jednotlivých věkových kategoriích obdobně jako Eduard Maur, když studoval česká komorní panství v polovině 17. století (tabulka 4). Zpracovala jsem jednak údaje pro ženy a muže celého děčínského panství, v nichž jsou zahrnuty vedle venkovské populace vsí a mlýnů také obyvatelé panských dvorů, ovčínů, panských sídel a města Benešova a jeho předměstí (tabulka 1), jednak jsem zvlášť vyhodnotila město Benešov s jeho předměstím (tabulka 2) a zvlášť venkovské obyvatelstvo, tj. obyvatelstvo vsí, mlýnů, panských dvorů, ovčínů a panských sídel (tabulka 3).

vrchnostenské čeledi na celkovém počtu osob daného věku a pohlaví a (d) podíl (v %) svobodných osob na celkovém počtu osob daného věku a pohlaví.

Věk	Muži				Ženy			
	a	b	c	d	a	b	c	d
10-14	1	371	0,3	100,0	3	392	0,8	99,8
15-19	26	322	8,1	97,5	22	419	5,3	83,0
20-24	20	316	6,3	66,1	20	483	4,2	38,7
25-29	6	225	2,7	29,6	2	315	0,6	16,5
30-34	2	306	0,6	7,2	1	327	0,3	15,0
35-39	1	163	0,6	2,6	1	181	0,6	14,9

Vrchnostenská čeleď tak představuje ve věkových kategoriích, jež jsou zvláště zajímavé při typologickém zařazování historického utváření rodiny, zhruba následující podíly z celkového počtu svobodných: U ženské části populace v kategorii 15-19 zhruba 1/16, ve věkové skupině 20-24 asi 1/9, v 25-29 asi 1/26. U mužské části populace je to ve věkové skupině 15-19 letých zhruba 1/12, ve věkové skupině 20-24 letých pak zhruba 1/10 a v následující věkové skupině (25-29) asi 1/11, ve věkové skupině 30-34 letých je to ještě zhruba 1/7 a konečně v následující věkové skupině (35-39) je to dokonce asi 1/4 všech svobodných mužů na panství, jež je tvořena vrchnostenskou čeledí. Jedná se tedy o podíly v některých věkových skupinách nikoli bezvýznamné, jež dokládají, jakým faktorem ovlivňujícím celkové výsledky mohl být značný či naopak malý počet vrchnostenských dvorů na panství. V dosavadní literatuře nejsou bohužel publikována data, jež by umožňovala podrobné srovnání se situací na ostatních panstvích.

Tabulka 1 Obyvatelstvo podle rodinného stavu a věku na panství Děčín roku 1651.

Věk	Muži			celkem	Ženy			celkem
	svobodní %	ženatí %	vdovci %		svobodné %	vdané %	vdovy %	
0-4	100,0	-	-	557	100,0	-	-	572
5-9	100,0	-	-	510	100,0	-	-	487
10-14	100,0	-	-	371	99,8	0,2	-	391
15-19	97,5	2,5	-	322	83,9	16,9	0,2	419
20-24	66,1	33,9	-	316	38,7	60,0	1,2	483
25-29	29,6	70,0	0,4	223	16,5	80,0	3,5	315
30-34	8,4	91,2	0,4	261	15,0	76,5	8,5	327
35-39	2,5	96,9	0,6	163	14,9	77,9	7,2	181
40-44	7,1	92,4	0,5	197	15,2	62,8	22,0	231
45-49	3,0	96,0	1,0	99	18,7	53,8	27,5	91
50-54	7,0	90,0	3,0	100	23,1	41,7	35,2	108
55-59	6,0	92,0	2,0	50	6,6	59,0	34,4	61
60-64	6,3	86,7	7,0	128	28,3	28,2	43,6	117
65-69	10,8	89,2	-	37	42,1	21,1	36,8	19
70-74	20,6	67,6	11,8	34	36,0	20,0	44,0	25
75-79	9,1	72,7	18,2	11	-	33,3	66,7	3
80+	16,7	75,0	8,3	24	63,6	18,2	18,2	11
15+	33,9	64,8	1,3	1965	33,5	55,3	11,2	2394
Celkem (absol. hodnoty)	2104	1273	26	3403	2249	1325	267	3841

Nejmladší provdaná žena se na děčínském panství objevuje již ve věkové skupině 10-14 let (jde o jednu 14 letou ženu, která je však naprostou výjimkou). Běžněji se s provdanými setkáme ve skupině 15-19 let, ale na Děčínsku byl jejich podíl (16,9 %) o něco nižší než na srovnávaných panstvích s výjimkou panství Točnick, kde vdané ženy v tomto intervalu představovaly jen 10 %, a panství Dymokury, kde se podíl vdáných žen v uvedené skupině prakticky shodoval s hodnotami pro Děčín (17,0 %).⁶ Jinak se podíl žen po uzavření sňatku na vsích komorních statků pohyboval kolem 25-35 %, což bylo ve srovnání s Děčínem o 10 až 20 % více. Nižší bylo i zastoupení vdáných žen v následující věkové kategorii. Na komorních panstvích se v intervalu 20-24 let vyskytovalo kolem 70-80 % provdaných na

⁶ E. Rumlová, Demografická a sociální struktura obyvatelstva panství Dymokury v polovině 17. století, in: *Historická demografie* 17, 1993, s. 153-200. Další údaje o podílu vdáných žen jsou uváděny po desetiletých věkových skupinách, a nejsou proto bohužel srovnatelné s daty pro Děčín.

venkově a 40-45 % ve městech, s výjimkou Žebráku a židovské populace Kolína, kde podíl vdáných žen činil 81,8 %, resp. 78,6 %, zatímco na panství Děčín bylo provdáno ve věku 20-24 let 60 % dívek, v samotném Benešově pak 46,7 %. Nabízí se proto vysvětlení, že údaje pro Děčínsko jsou zkresleny zahrnutím jednak města, jednak ostatních typů lokalit, jejichž osazenstvo náleželo k jinému sociálnímu typu než obyvatelstvo vesnic.⁷ Maxima provdaných žen však dosahují oba vzorky shodně v intervalu 25-29 let. Pro panství Děčín jsem zjistila v dané věkové skupině 80 % vdáných žen a také příslušné podíly vdáných žen na některých komorních panstvích jsou v tomto případě velice podobné. Týká se to panství Lipnice, Točnick, Poděbrady a vsí na pardubickém panství; na panství Přísečnice a Kolín bylo maximálního podílu vdáných žen dosaženo až v intervalu 30-34 let, resp. 35-39 let.

Také ve vyšších věkových skupinách byl podíl vdáných žen na panství Děčín velice podobný podílu na komorních panstvích: do 50 let věku neklesalo zastoupení vdáných žen pod 50 %. Maurova tabulka končí 54. rokem věku, takže dále už bez srovnání:⁸ ještě ve skupině 55-59 let se podíl vdáných žen vyhoupne téměř na 60 %, pak už ale definitivně klesá až na 20 % ve skupině 70-74 let.⁹

⁷ Ze 7292 obyvatel panství představují obyvatelé Benešova a jeho předměstí 3,2 %, obyvatelé panských sídel (zámek v Děčíně a v Benešově a rytířské sídlo v Markvarticích) 1,1 %, obyvatelé vrchnostenských dvorů 2,3 % a obyvatelé ovčínů, které svým charakterem mají velice blízko panským dvorům, 0,4 %. Celkem tedy najdeme 7 % populace panství Děčín v poněkud jiném sociálním postavení, než je tomu u vesnického obyvatelstva (včetně osazenstva mlýnů), což není zanedbatelný podíl. Ovšem posuzujeme-li zkreslující vliv výše uvedených faktů na sňatkový věk, zjistíme, že roli zde nehraje ani tak městské obyvatelstvo, které je homogenně rozvrstveno do všech věkových skupin, jako především vrchnostenské dvory, jejichž osazenstvo je nakumulováno do několika věkových intervalů (viz poznámka 5).

⁸ Malé počty osob, které jsou ve věkových kategoriích nad 54 let zahrnuty, spolu se silnou tendencí k zaokrouhlování u starších lidí (na Děčínsku je markantní zejména zaokrouhlování k 60. roku věku, kdy šedesátiletých žen uvádí soupis 2,3 % z celkového počtu žen a mužů 2,6 % mužské populace, zatímco devětapadesátiletých 0,3 % resp. 0,3 % a jednašedesátiletých 0,2 % resp. 0,3 %) však činí tyto hodnoty málo průkazné.

⁹ Dosavadní studie ukazují, že podíl vdáných žen (resp. věk žen při prvním sňatku) byl v Čechách v polovině 17. století zejména ve věkové skupině 15-19 letých a 20-24 letých sice nižší (resp. sňatkový věk vyšší) než ve východoevropských zemích, avšak podstatně vyšší (resp. sňatkový věk podstatně nižší) než v západoevropských zemích. Pohlédneme-li z tohoto hlediska na výše zmíněné věkové skupiny, představuje panství Točnick mezi ostatními komorními panstvími určitou výjimku, jež se svými daty blíží k "západoevropskému charakteru" vývoje sňatkového věku. Výsledky pro ženskou část populace

Tabulka 2 Obyvatelstvo podle rodinného stavu a věku ve městě Benešově nad Ploučnicí včetně předměstí roku 1651

věk	Muži				Ženy			
	svobodní %	ženatí %	vdovci %	celkem	svobodné %	vdané %	vdovy %	celkem
0-4	100,0	-	-	13	100,0	-	-	7
5-9	100,0	-	-	16	100,0	-	-	15
10-14	100,0	-	-	7	100,0	-	-	15
15-19	100,0	-	-	7	92,8	7,2	-	14
20-24	66,7	33,3	-	3	40,0	46,7	13,3	15
25-29	22,2	77,8	-	9	22,2	66,7	11,1	9
30-34	-	100,0	-	9	10,0	80,0	10,0	10
35-39	-	85,7	14,3	7	-	91,7	8,3	12
40-44	-	100,0	-	8	40,0	60,0	-	5
45-49	-	100,0	-	1	-	50,0	50,0	4
50-54	-	100,0	-	3	-	60,0	40,0	5
55-59	-	100,0	-	7	-	55,6	44,4	9
60-64	-	100,0	-	3	20,0	20,0	60,0	5
65-69	-	100,0	-	3	-	-	100,0	3
70-74	-	-	-	-	-	-	-	-
75-79	-	-	100,0	2	-	-	100,0	1
80+	-	-	-	-	-	-	100,0	1
15+	17,7	77,4	4,8	62	26,9	50,5	22,6	93
Celkem (absol.hodnoty)	47	48	3	98	62	47	21	130

Nejmladší vdova se na Děčínsku vyskytovala mladší 20 let věku a jejich podíl se pak interval od intervalu pozvolna zvyšoval, až ve skupině 60-64 let nabyly zřetelnou početní převahu jak nad svobodnými, tak i nad vdanými ženami (představují 43,6 % ženské populace mezi 60. a 64. rokem, zatímco vdané i svobodné v tomto věku tvořily jen něco málo přes 28 %).

U mužské populace na panství Děčín podíl ženatých ve věku 15-19 let (2,5 %) plně korespondoval s čísly, která získal E. Maur pro vsi na komorních panstvích, a stejně je tomu i v následujících věkových skupinách. Muži byli na Děčínsku počínaje kategorií 30-34 let z 92 % ženati. Až do 60. roku věku neklesá podíl ženatých pod 90 %. Poté následuje velice pozvolný pokles, který se však zastavuje nad hranicí 75 %.

panství Děčín však ukazují, že situace na panství Točnick nemusela představovat ojedinělou výjimku. O to více můžeme být zvědaví na data z dalších panství.

Tabulka 3 Obyvatelstvo podle rodinného stavu a věku na vesnicích, ve mlýnech, ve vrchnostenských dvorech, v ovčinech a na panských sídlech na panství Děčín roku 1651

Věk	Muži				Ženy			
	svobodní %	ženatí %	vdovci %	celkem	svobodné %	vdané %	vdovy %	celkem
0-4	100,0	-	-	544	100,0	-	-	565
5-9	100,0	-	-	494	100,0	-	-	472
10-14	100,0	-	-	364	99,7	0,3	-	376
15-19	97,5	2,5	-	315	82,5	17,3	0,2	405
20-24	66,1	33,9	-	313	38,7	60,5	0,8	468
25-29	29,9	69,6	0,5	214	16,3	80,4	3,3	306
30-34	8,7	90,9	0,4	252	15,1	76,3	8,5	317
35-39	2,6	97,4	-	156	16,0	76,9	7,1	169
40-44	7,4	92,1	0,5	189	14,6	62,8	22,6	226
45-49	3,1	95,9	1,0	98	19,6	54,0	26,4	87
50-54	7,2	89,7	3,1	97	22,3	40,8	34,9	103
55-59	7,0	90,7	2,3	43	7,7	59,6	32,7	52
60-64	6,4	86,4	7,2	125	28,6	28,6	42,8	112
65-69	11,8	88,2	-	34	50,0	25,0	25,0	16
70-74	20,6	67,6	11,8	34	36,0	20,0	44,0	25
75-79	11,1	88,9	-	9	-	50,0	50,0	2
80+	16,7	75,0	8,3	24	70,0	20,0	10,0	10
15+	34,4	64,4	1,2	1903	33,7	55,6	10,7	2298
Celkem	2057	1225	23	3305	2187	1278	246	3711

U mužské populace panství Děčín byl podíl ženatých mužů ve věkové skupině 15-19 letých svou relativně malou hodnotou 2,5 % srovnatelný s daty pro komorní panství, jež se pohybovala mezi 0 až 5,2 %. Také podíl 20-24 letých ženatých mužů (33,9 %) na děčínském panství koresponduje s daty pro panství Kolín, Poděbrady a Pardubice, kde se hodnota tohoto podílu pohybuje mezi 29,4 % až 38,3%. Děčínská hodnota je však na jedné straně podstatně vyšší než na panství Točnick (21,9 %) a na druhé straně markantně nižší než na panství Přisečnice (61,8 %). 70 % ženatých mužů v následující věkové skupině (25-29) na panství Děčín je druhou nejnižší hodnotou v porovnaném vzorku v této věkové skupině. Jednak je zde výjimečných 33,3 % ženatých 25-29 letých mužů na panství Točnick, jednak hodnoty pro ostatní komorní panství, jež kolísají mezi 81,5 % až 91,3 %. Ve věkové skupině 30-34 překračuje na panství Děčín podíl ženatých mužů

90 % (dosahuje 91,2 %). Pod 90 % pak tento podíl neklesne až k věkové skupině 55-59. Na komorních panstvích je podíl ženatých ve věkové skupině 30-34 ještě relativně nižší (panství Kolín 80 %, panství Poděbrady 85,6 %) a nápadně nižší (pouhých 47,1 %) pro panství Točnick. Ukazuje se tak, že zatímco sňatkový věk u ženské části děčínské populace je jakýmsi kompromisem mezi hodnotami pro panství Točnick na straně jedné a hodnotami pro ostatní komorní panství na straně druhé, u mužské populace není možné říci, že by výsledky pro panství Děčín stály mezi výjimečnými poměry na panství Točnick a poměry na ostatních komorních panstvích.

Ukazuje se tak, že zatímco podíl vdaných žen byl na Děčínsku jakýmsi kompromisem mezi hodnotami pro panství Točnick na straně jedné a ostatními komorními panstvími na straně druhé, *podíl ženatých mužů vykazoval na Děčínsku v některých věkových skupinách ve srovnání s většinou komorních panství hodnoty nižší, v některých srovnatelné a v některých spíše vyšší.*

Obyvatelé města Benešova včetně předměstí představují sice malý soubor, ale přesto jsem se pokusila o jeho analýzu. Zjistila jsem, že skladba obyvatel města Benešova vcelku odpovídá soudobým poměrům, jak je známe z měst komorních panství i panství třeboňských, pouze s tím rozdílem, že v uvedených oblastech dosahuje podíl vdaných žen svého maxima zpravidla v intervalu 25-29 let, event. 30-34 let a v Benešově je to až v intervalu 35-39 let, navíc je tato hodnota nezvykle vysoká (92 %). Dvě vdovy se vyskytují už v kategorii 20-24 let, do 55. roku věku se pak jedná o 1-2 osoby na věkový interval a až od 55. roku mají početní převahu nad svobodnými a vdanými (od 65. roku jde výhradně o vdovy).

Co se mužské části Benešova týče, s jedinou výjimkou ji nacházíme ženatou až od 25. roku věku. Pak ovšem sledujeme, s výjimkou tří vdovců, stoprocentní podíl ženatých mužů, což souvisí také s tím, že v Benešově se nevyskytovala žádná mužská čeleď, jen dva učedníci, kteří náleželi do věkové skupiny do 19 let. V třeboňských městech se na rozdíl od Benešova i ve vysokých věkových kategoriích setkáme alespoň s jedním svobodným mužem, který byl zpravidla ve službě.

Srovnáme-li děčínská data s údaji L. Fialové a L. Duška pro město Česká Kamenice k roku 1670,¹⁰ je patrné, že oproti Benešovu byl v České

¹⁰ Dušek, Ladislav - Fialová, Ludmila, Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750, in: *Historická demografie* 13, 1989, s. 125-160. Data uvedená v této studii jsou zpracována podle poddanských seznamů pro město Česká Kamenice, z čehož však vyplývá jistá potíž při srovnávání těchto údajů s údaji získanými ze Soupisu podle

Kamenici sňatkový věk žen o něco vyšší: ve věkové kategorii 15-19letých bylo v Kamenici 78 žen (89,7 %) svobodných, jedna provdaná (1,3 %), vdova se nevyskytovala žádná. Naproti tomu v Benešově bylo v této věkové skupině provdáno více než 7 % žen. V následující věkové skupině bylo v Kamenici zaznamenáno kolem 23 % vdaných, zatímco v Benešově činil podíl provdaných již 47 %. Už v této věkové skupině 20-24letých žen, převažovaly v Benešově provdané nad svobodnými, v Kamenici byl však poměr stále ještě opačný: 59 svobodných ku 18 provdaným. Podobnou situaci můžeme sledovat i u mužské části populace.

Nezajímavé není ani srovnání děčínských údajů s podílem vdaných a ženatých osob v dalších lokalitách Evropy (tabulka 4). Jedná se sice o lokality různého typu v různých dobách, od roku 1651 vzdálených i více než 120 let, ale pro orientační představu o základním typologickém zařazení jednotlivých teritorií je takové srovnání dostačující. Situaci v Anglii, Francii a Srbsku se zabýval ve své studii Peter Laslett.¹¹ Jedná se o sondy do anglické lokality Ealing pro rok 1599, francouzské Longuenesse pro rok 1778 a konečně srbského Bělehradu pro léta 1733/4, které velice názorně prezentují zcela odlišné typy, pokud jde o zastoupení osob ve stavu manželském v jednotlivých věkových skupinách: typ západoevropský na jedné straně a typ balkánský na straně druhé. Z této skutečnosti lze usuzovat, že skladba populace podle věku a rodinného stavu má zásadní význam jako charakteristika východního a západního modelu evropské rodiny.

Teoreticky by se tedy údaje z děčínského panství, pokud by platila teze o příslušnosti oblasti severních Čech k západo- a středoevropskému typu rodiny, měly blížit číslům z lokalit v západní Evropě a kontrastovat s údaji z balkánské obce.

Srovnání napovídá, že tomu tak skutečně je, ovšem hodnoty pro Francii a Anglii mají ještě daleko výraznější rysy západní rodiny, než je tomu na Děčínsku. Zatímco na panství Děčín bylo v intervalu 15-19 let prov-

víry. Poddanské seznamy mají totiž jinou strukturu zápisu - k určitému datu evidují obyvatele podle jejich příslušnosti k rodině, tj. i osoby fakticky nepřítomné, a na druhé straně opomíjejí čeleď v rodině sloužící. Data z poddanských seznamů tak nejsou plně srovnatelná s daty ze Soupisu podle věry a na tuto skutečnost je nutno brát zřetel i zde. Lze např. na základě analogií předpokládat, že ve městě bylo značně početné ženské služebnictvo, což by mohlo podstatně zvýšit podíl svobodných žen a to zejména ve věku, který je pro typologické zařazování nejzajímavější, tj. 15-19, 20-24, 25-29 let.

¹¹ Laslett, Peter - Wall, Richard, *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972, s. 1-89, porovnávaná data viz zejména tabulka na s. 75.

Tabulka 4a Porovnání podílu vdaných žen a ženatých mužů podle věku na vybraných panstvích a lokalitách v Čechách a v cizině; data pro česká panství a lokality jsou pro rok 1651

Ženy	Věk							
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50
Oblast +více								
Vsi:								
p. Děčín	17,3	60,5	80,4	76,3	76,9	62,8	54,0	40,8
p. Kolín	31,4	69,7	81,8	82,5	100,0	86,5	100,0	52,4
p. Pardubice								
- vsi A	26,3	69,2	80,0	78,1	70,0	62,9	60,0	48,0
- vsi B	38,9	74,1	79,1	71,8	66,7	51,0	60,0	42,7
p. Poděbrady	22,5	78,9	91,7	80,0	65,0	91,4	45,5	50,9
p. Přísečnice	30,0	68,4	72,4	77,3	76,9	55,0	25,0	50,0
p. Točnick	10,0	52,9	89,3	86,7	84,6	82,9	62,5	53,5
Města:								
Benešov n. P.	7,2	46,7	66,7	80,0	91,7	60,0	50,0	37,5
Kolín - Židé	50,0	78,6	100,0	100,0	87,1	90,0	75,0	70,0
- křesť.	15,7	39,0	84,4	82,1	73,3	62,1	60,0	42,9
Pardubice	3,3	47,8	66,7	66,0	78,1	52,0	51,6	28,6
Poděbrady	15,4	40,0	68,4	71,9	75,0	63,6	42,9	40,9
města na p. Třeboň	3,9	24,5	69,0	63,8	68,2	61,8	50,0	37,2
Žebrák	5,6	81,8	75,0	76,9	50,8	56,2	16,7	45,8
Č. Kamenice (1670)	1,3	23,4	69,6	81,0	87,7	89,5	82,6	69,4
Cizina:								
Bělehrad (1733/4)	77,0	92,0	95,0	87,0	73,0	81,0	60,0	15,7
Ealing (1599)	0,0	15,0	43,0	64,0	64,0	62,0	38,0	70,3
Longuenesse (1778)	0,0	0,0	18,0	29,0	64,0	85,0	100,0	49,0

Tabulka 4b Porovnání podílu vdaných žen a ženatých mužů podle věku na vybraných panstvích a lokalitách v Čechách a v cizině; data pro česká panství a lokality jsou pro rok 1651

Muži	Věk							
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50
Oblast +více								
Vsi:								
p. Děčín	2,5	33,9	70,0	91,2	96,9	92,4	96,0	85,7
p. Kolín	0,0	34,6	85,7	80,0	-	-	-	-
p. Pardubice								
- vsi A	0,0	29,4	84,6	92,0	-	-	-	-
- vsi B	2,3	38,3	83,3	92,2	-	-	-	-
p. Poděbrady	4,5	37,5	81,5	85,6	-	-	-	-
p. Přísečnice	5,2	61,8	91,2	92,7	-	-	-	-
p. Točnick	2,9	21,9	33,3	47,1	-	-	-	-
Města:								
Benešov n. P.	0,0	33,3	77,8	100,0	85,7	100,0	100,0	88,9
Pardubice	0,0	16,7	61,5	78,7	-	-	-	-
Poděbrady	0,0	27,3	53,2	79,3	-	-	-	-
města na p. Třeboň	0,0	5,6	31,6	67,1	75,0	75,3	79,4	89,2
Žebrák	0,0	28,6	62,5	54,5	-	-	-	-
Č. Kamenice	0,0	7,0	61,5	86,8	96,7	91,4	97,0	86,5
Cizina:								
Bělehrad	0,0	33,0	68,0	85,0	83,0	93,0	93,0	81,0
Ealing	0,0	0,0	23,0	62,0	37,0	71,0	50,0	46,3
Longuenesse	0,0	0,0	10,0	11,0	69,0	75,0	73,0	54,7

dáno již téměř 17 % dívek, na Západě byly ještě všechny svobodné. V kategorii 20-24 let činí zastoupení vdaných žen v Anglii pouhých 15 % a ve Francii nebyla dokonce provdána ani jedna dívka, na severu Čech to však bylo už celých 60 %. V Ealingu se pak zastoupení vdaných žen zvyšovalo interval od intervalu asi o 30 %, aby se mezi 40. a 49. rokem věku ustálilo na 62-64 %, pak pokleslo na 38 %, ale vzápětí se vyhouplilo na své maximum 86 % v desetiletém intervalu 50-59 let. V Longuenesse toto procento od 25. roku věku rovnoměrně narůstá a v kategorii 45-49 let dosahují vdané ženy pro střední Evropu nevdané sto procentní zastoupení.

Na děčínském panství bylo nejvyššího podílu žen v manželském stavu dosaženo už mezi 25.-29. rokem, ale tento zde představoval jen 80 %. Procentuálně se tak Děčínsko blíží spíše Ealingu, ovšem intervalem, v němž je tohoto maxima dosaženo odpovídá situaci v Bělehradě, kde se s nejvyšším podílem vdaných žen setkáme také v kategorii 25-29 letých.

Na Balkáně byl přímo ukázkově nízký sňatkový věk: do 20 let bylo již 77 % dívek provdáno! V kategorii 20-24 let byly vdané ženy zastoupeny z 92 % a v následujícím intervalu dokonce z 95 %, což bylo u dané populace maximum. Do 45 let pak podíl vdaných klesal pozvolna, od 45 let velmi prudce, čemuž odpovídal i prudký nárůst počtu vdov: ve skupině 45-49 let tvořily 40 %, ve skupině 50-59 let 75 % a v intervalu 60-69 let dokonce 92 %. Na děčínském panství ani v anglickém Ealingu nebyl počet vdov

nikdy tak dramaticky vysoký (ve svých nejvyšších hodnotách dosahoval něco kolem 50 %), situace na Balkáně byla srovnatelná snad jen s 88 % vdov ve francouzském Longuenesse ve věkové kategorii nad 70 let, která však v uvedené lokalitě představovala do očí bijící výjimku (v jiných skupinách procento vdov nepřekračuje 25 %).

U mužské části populace je situace analogická. Ani v Anglii, ani ve Francii se nesetkáme s ženatým mužem mladším 25 let, zatímco na panství Děčín bylo v intervalu 15-19 let ženato 2,5 % mužů a v intervalu následujícím 33,9 %. V Ealingu byly procentuální hodnoty pro ženaté muže v jednotlivých skupinách velice proměnlivé a těžko lze vysledovat nějaký vrchol: s vysokým zastoupením ženatých se můžeme setkat v kategorii 40-44 let (71 %) a 50-59 let (80%). Maxima zde tedy bylo dosaženo podstatně později než na Děčínsku a toto procento nebylo zdaleka tak vysoké (Děčín: v intervalu 35-39 let je 96,9 % ženatých mužů). Ve francouzské lokalitě podíl ženatých mužů prudce narůstal po 35. roce věku a hodnotu kolem 70-75 % si udržoval prakticky až do 70 let. Zastoupení ženatých zde tedy zdaleka nedosahovalo té výše jako v populaci děčínské. Rozdíl můžeme sledovat i v procentu vdovců: v obou západoevropských lokalitách se vdovci vyskytovali až od 50. roku a jejich podíl se pohyboval mezi 8 až 25%, zatímco na Děčínsku najdeme vdovce už ve skupině 25 - 29 let. Až do 50. roku věku se však jedná vždy jen o jednoho ovdovělého muže na interval a až od 50. roku jsou záležitosti běžnější (i pak však tvoří maximálně 18,0 % ve skupině 75-79 let a jedná se vždy jen o několik osob). Je evidentní, že mužská část obyvatelstva panství Děčín má blíže k srbské populaci než k populaci západní. V Bělehradě se ženatí vyskytují poprvé v intervalu 20-24 let a pak je jejich procento v jednotlivých věkových intervalech takřka shodné s procenty na panství Děčín.

Ukazuje se tedy, že vystřídání rodiny západní rodinou východní není věcí náhlou, ale postupnou, a že i v severních Čechách, které jinak náleží k oblasti západního utváření rodiny, shledáme některé prvky jiho- a východoevropského modelu, jak o tom svědčí právě uvedený podíl osob ve stavu manželském na jednotlivých věkových skupinách

Příloha I

Podíl jednotlivých typů domácnosti podle Laslettovy klasifikace ve venkovské části obyvatelstva panství Děčín k roku 1651

		I.		II.		III.	
		absol.	%	absol.	%	absol.	%
1.	a)	11	1,0	6	0,5	2	0,2
	b)	24	2,1	20	1,8	12	1,1
Celkem		35	3,1	26	2,3	14	1,2
2.	a)	1	0,1	5	0,4	3	0,3
	b)	-	-	1	0,1	1	0,1
	c)	-	-	-	-	1	0,1
Celkem		1	0,1	6	0,5	5	0,4
3.	a)	134	11,7	105	9,2	62	5,4
	b)	852	74,7	702	61,5	497	43,6
	c)	28	2,5	27	2,4	13	1,1
	d)	71	6,2	56	4,9	35	3,1
Celkem		1085	95,1	890	78,0	607	53,2
4.	a)	6	0,5	50	4,4	99	8,7
	b)	1	0,1	12	1,1	19	1,7
	c)	4	0,4	44	3,9	103	9,0
	d)	1	0,1	7	0,6	15	1,3
Celkem		12	1,1	113	9,9	236	20,7
5.	a)	2	0,2	21	1,8	19	1,7
	b)	5	0,4	47	4,1	41	3,6
	c)	-	-	37	3,2	36	3,2
	d)	-	-	-	-	-	-
	e)	-	-	-	-	182	16,0
Celkem		7	0,6	105	9,2	278	24,4
6.		1	0,1	1	0,1	1	0,1
Všech dom. celkem		1141		1141		1141	

Vysvětlivky:

I. = Výsledky přístupu, kdy do posuzovaného domácnostního uskupení zahrnují jen "užší" rodinu hospodáře;

II. = výsledky přístupu, ve kterém posuzované domácnostní uskupení je tvořeno rodinou hospodáře a případnými podruhy, ale jen tehdy, lze-li předpokládat jejich příbuzenskou vazbu k hospodáři;

III. = výsledky přístupu, kdy se do posuzovaného domácnostního uskupení zahrnují všechny případně přítomné podružské osoby.

1) = nerodinná domácnost jednotlivce, 1a) vdovce nebo vdovy, 1b) osoby svobodné či bez udání rodinného stavu;

2) = vícečlenná nerodinná domácnost, 2a) spolužijící sourozenci, 2b) jinak příbuzné osoby, 2c) bez příbuzenských vazeb;

3) = jednoduchá rodinná domácnost, 3a) manželský pár, 3b) manželský pár s dětmi, 3c) otec (vdovec) s dítětem, 3d) matka (vdova) s dítětem;

4) = rozšířená rodinná domácnost, 4a) ascendentní, 4b) descendentní, 4c) kolaterální, 4d) ascendentní a kolaterální

5) = domácnost čítající více rodin, 5a) sekundární rodinné jádro je ascendentní, 5b) descendentní, 5c) kolaterální, 5d) sourozenecká vícerodinná domácnost (Frerèche), 5e) ostatní;

6) = blíže neurčitá skupina osob v domácnosti.

Summary

The population of the Děčín manor in the mid-17th century by age and marital status

The study is based on an analysis of the data from the count by belief for the Děčín manor (North Bohemia) in 1651. In the individual households this source always records the really present population, giving for individual persons, among others, data for age, the relationship to the head of the household etc., from which one can quite easily determine the marital status of the individual persons. The proportion of the people of a certain marital status in the individual age groups for the whole manor (Table 1), for the serf town of Benešov nad Ploučnicí (Table 2) and for the rural population of the manor (Table 3) is observed for the purpose of placing the conditions in the Děčín manor into a broader context on the one hand and to follow-up older studies which pertained to the occurrence of the individual types of the households at the Děčín manor (appendix 1) on the other.

The comparison of the proportions of the married people in the individual age groups with the conditions in other Czech manors (Table 4) shows among women that the Děčín manor was situated between the situation in the Točnick manor where the proportions of married women were lower and other Czech royal manors where the relevant proportions were higher than at the Děčín manor. This is particularly true of the age groups of 15-19 years and 20-24 years of women which are particularly interesting in terms of the typological classification of the historical family formation. It has been also revealed that the proportions of married women in these age groups at the Točnick manor, which are considerably lower than the comparable data from southern and eastern Europe, need not have been exceptional in Bohemia in the mid-17th century. As regards the men's part of the population, one cannot state that the proportions of married men in the individual age groups were as significant just between the values for the Točnick manor on the one hand and the royal manors on the other.

The comparison of the Děčín data, especially for the age groups of 15-19 years and 20-24 years, with the results of Peter Laslett for selected localities in England, France and Serbia (Table 4) shows that the

proportion of married women was considerably lower than in the Serbian sample, but with respect to men, it was comparable to the Serbian sample, but significantly lower than in Western Europe. It was so despite the fact that within Bohemia the figures for the Děčín manor were relatively low. If the proportion of individual types of households (Laslett's typology - see appendix 1) is marked with a significant consistency with the "West European" conditions, then age at marriage at the Děčín manor is situated between the "Western" conditions on the one hand and "Southern" and "Eastern" on the other.

Historická demografie 19/1995, s. 39-57

Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1995

Iva Sedláčková

STRUKTURA OBYVATELSTVA PODLE RODINNÉHO STAVU V POLOVINĚ 17. STOLETÍ VE VYBRANÝCH PANSTVÍCH LOKETSKÉHO KRAJE

(Příspěvek ke studiu typů historického utváření rodiny)

1. Východiska

Pod vlivem některých prací západoevropských badatelů obrátila v posledních letech také česká historická demografie pozornost k výzkumu typů a forem historického utváření rodiny z pramenů předstatistického období. Zajímavé výsledky studií E. Čáňové, J. Horského, M. Sládka a M. Seligové¹ inspirovaly vznik práce "Studium typů historického utváření rodiny v polovině 17. století na vybraných lokalitách Loketského kraje",² jež je založena na rozboru Soupisu poddaných podle víry z roku 1651 a která si

¹ Čáňová, E.: Studium historické rodiny. *Demografie* 34, 1992, s. 131-136; Čáňová, E.: Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny. *Archivní časopis* 42, 1992, s. 28-34; Čáňová, E.: Složení domácností v Čechách v roce 1651. In: *Historická demografie* 16, 1992, s. 63-64; Horský, J. - Sládek, M.: Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651. In: *Historická demografie* 17, 1993, s. 71-110; Horský, J.: Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (panství Třeboň - sonda). *Jihočeský sborník historický* 62, 1993, s. 50-55; Seligová, M.: Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín - sonda). In: *Historická demografie* 17, 1993, s. 111-130; Seligová, M.: *Demografické, rodinné a sociální poměry na panství Děčín v polovině 17. století*. Diplomová práce, PF UJEP Ústí nad Labem 1994.

² Sedláčková, I.: *Studium typů historického utváření rodiny v polovině 17. století na vybraných lokalitách Loketského kraje*. Diplomová práce, PF UJEP Ústí nad Labem 1995.

mj. klade za cíl výzkumem sňatkového věku, rodinných struktur a podílu čeledi a podruhů na celkovém počtu obyvatelstva rozšířit dosavadní poznání o minulosti Loketského kraje. Při tomto výzkumu bylo možné navázat především na zatím nejrozsáhlejší studii o Loketském kraji, v níž se její autor R. Schreiber zaměřil na otázky politického vývoje této oblasti, zkoumal sociální a ekonomické poměry na Loketsku v polovině 17. století a zabýval se také demografickými poměry a skladbou a velikostí rodin. Zjistil i řadu zajímavých ukazatelů demografických: věkovou skladbu obyvatelstva, věkové rozdíly mezi manžely, počet dětí připadajících na jednu rodinu aj.³ Tento článek doplňuje obraz demografických poměrů 17. století v Loketském kraji o výsledky, jež přinesla analýza sňatkového věku, respektive struktury obyvatelstva podle rodinného stavu novým rozbořem Soupisu podle víry.

Sňatkový věk je jedním z důležitých faktorů, které odlišují západo- a středoevropský typ rodiny od typu východo- a jihoevropského. Relativně vysoký sňatkový věk je charakteristický pro západní historickou společnost, v níž hospodářství přebíral jako celek vždy jen jeden nástupce a ostatním dědicům byly jejich ideální díly vypláceny zpravidla v ročních splátkách. Právoplatný dědic často čekal se sňatkem, dokud nepřevzme rodinný majetek, a také ostatní sourozenci si zakládali rodiny až tehdy, když se existenčně zajistili.

Naproti tomu v rodině východní a jižní Evropy přecházela usedlost reálně na všechny dědice, kteří na ní hospodařili společně. Sňatkový věk neodvisel od existenční samostatnosti mladých manželů a byl proto relativně nízký; často se do rodiny dostávala ještě nezletilá děvčata ve věku 12 - 13 let, která do doby své pohlavní zralosti zůstávala pod dohledem tchyně a plnila čistě jen funkci pracovní síly v hospodářství.⁴ Protože hranice mezi oběma modely historického utváření rodiny představuje pomyslná

³ Schreiber, R.: *Der Elbogener Kreis und seine Enklaven nach dem dreissigjährigen Kriege, Sudetendeutsches historisches Archiv. Band 2. Untersuchungen zu den Bevölkerungsverhältnissen Böhmens in der Mitte des 17. Jahrhunderts.* Prag 1935.

⁴ Dokladem mohou být výsledky studie Petera Lasletta pro vybrané lokality v Anglii, Francii a Srbsku, které názorně prezentují zcela odlišné hodnoty pro zastoupení vdáných žen a ženatých mužů v jednotlivých věkových skupinách v západní Evropě na jedné straně a na Balkáně na straně druhé. Laslett, P. - Vall, R.: *Household and Family in Past Time.* Cambridge-London-New York-Melbourne, 1972. Srov. v tomto sborníku tabulku 4a a 4b v článku M. Seligové. Relativně velmi nízký sňatkový věk pro některé ruské lokality zjistil ve své studii také M. Mitterauer. Mitterauer, M.: *Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangswesen.* Wien-Köln 1990.

linie Petrohrad - Terst,⁵ která sleduje zhruba moravskoslovenské pomezí, bude nás zajímat, (1.) zda Loketský kraj náleží úrovni sňatkového věku k západo- a středoevropskému modelu rodiny, k němuž ho řadí především jeho poloha ve střední Evropě, nebo zda shledáme v této oblasti hojněji zastoupené prvky východního typu historického utváření rodiny.⁶

Loketský kraj, který jsem zvolila pro svůj výzkum, patří mezi oblasti s velice různorodými přírodními podmínkami a hospodářskými poměry. Nadmořská výška se v geograficky poměrně členitém kraji pohybuje mezi 400-1000 metry; nejnižší jsou položena místa podél řeky Ohře a jejich blízké okolí, nejvýše pak severní výběžky Krušných hor v okolí Jáchymova, Božího Daru a Horní Blatné. Nadmořskou výškou je částečně dána i hustota osídlení: polovina sídel leží do výše 500 metrů nad mořem. V Loketském kraji nenajdeme rozsáhlé plochy polí s úrodnou půdou, kde by bylo možné pěstovat typické plodiny nížinných oblastí. Tento nedostatek byl vyvažován specializací kraje na těžbu a zpracování rud: vedle důlních podniků zde nacházíme kovárny, tavírny a další specializovaná pracoviště, v jiných krajích neobvyklá; na hornictví navazovala také široce rozvinutá těžba dřeva.

V menší míře zde bylo zastoupeno souknnictví a plátnictví, to však nikdy nedosáhlo takových rozměrů ani významu jako například v plátnické podhorské oblasti severovýchodních Čech. Zatímco hornictví - a s ním spojená další specializovaná řemesla - se soustředilo především do výše položených oblastí v okolí Jáchymova, Božího Daru, Horní Blatné, na panstvích Nejdek, Ostrov a Horní Slavkov, hlavním zaměstnáním obyvatel úrodnějších částí kraje v povodí řeky Ohře zůstávalo zemědělství se strukturou běžných řemesel.

⁵ Hajnal, J.: European marriage patterns in perspective. In: *Population in History*, E. Arnold, London 1965, s. 101-143.

⁶ Sňatkový věk není jediným faktorem, který odlišuje západo- a středoevropský typ rodiny od jiho- a východoevropského. Oba modely historického utváření rodiny se dále liší např. charakterem rodinných struktur, existencí či neexistencí čelední služby a instituce podružství, rolí přibuzenských svazků v rodině, otázkou otcovské pravomoci, individualizačními nebo kolektivizačními tendencemi v rodině apod. Srov.: Kagan, A. - Mitterauer, M.: Russische und mitteleuropäische Familienstrukturen im Vergleich, in: Mitterauer, M.: c. d., s. 147-190. Na základě studia vybraného vzorku populace Loketského kraje mohu konstatovat, že charakter rodinných struktur a poměrně vysoké zastoupení čeledi a podruhů na celkovém počtu obyvatelstva řadí oblast Loketska zcela zřetelně k západo- a středoevropskému modelu rodiny.

Geografická členitost kraje se odrážela také v sociální skladbě vesnického obyvatelstva a velikosti hospodářských usedlostí. S největšími sel-skými grunty se setkáváme v úrodném povodí Ohře na panstvích Sokolov, Loket, Karlovy Vary a Kynšperk nad Ohří (ty největší dosahovaly rozlohy 60 korců, nejvíce zastoupeny však byly usedlosti od 15 do 30 korců), drobná hospodářství nebo domy zcela bez půdy najdeme v horských oblastech (např. na panství Nejdek celých 69 % představovaly hospodářské usedlosti do 6 korců, 28 % chalupy bez půdy a pouhá 3 % hospodářství nad 6 korců).

Tomu odpovídala i sociální skladba obyvatelstva: v údolí převládali sedláci, ve výšinách chalupníci a zahradníci (např. zatímco na panství Sokolov se sedláci podíleli na celkovém počtu usedlého obyvatelstva 62 %, na panství Nejdek pouze 10 %; chalupníci a zahradníci byli na Sokolovsku zastoupeni rovným dílem - 19 %, na panství Nejdek bylo 62 % chalupníků a 28 % zahradníků).⁷ Tato skutečnost přímo vybízí k otázce, (2) *zda sňatkový věk (a rodinné poměry vůbec) je nějakým způsobem vázán na ekonomické podmínky a geografické prostředí*. K hledání vzájemných vazeb mezi těmito faktory a utvářením rodiny v minulosti jsem proto záměrně zvolila panství Loket a Sokolov, která patří k nejúrodnějším zemědělským oblastem kraje, a panství Nejdek, jež naopak reprezentuje výše položené oblasti se zaměřením na dolování a zpracování rud, dřevařství, koželužství, soukenictví a další řemesla.⁸

Obdobně nás bude zajímat, (3) *zda se do struktury obyvatelstva podle rodinného stavu promítají rozdíly mezi městským a venkovským prostředím*. Rodinný stav podle věku proto zjišťuji u jednotlivých panství zvlášť pro venkovskou a zvlášť pro městskou populaci.

Při studiu sňatkového věku na panstvích Loket, Sokolov a Nejdek v polovině 17. století mohu navázat na některé starší studie českých badatelů, které vycházejí rovněž z rozboru Soupisu poddaných podle věry z roku 1651: Reprodukčním chováním obyvatelstva na českých komorních panstvích se zabýval Eduard Maur.⁹ Letmo se otázky sňatkového věku dotkl

⁷ Údaje jsou převzaty ze studie Schreiber, R.: c. d., 6 s. 146-150, 156, 161-164, 224-226, 237-239.

⁸ Hornická oblast je Soupisem poddaných podle věry z roku 1651, z kterého ve své práci vycházím, zastoupena jen nedostatečně, protože soupisy obyvatelů královských horních měst a městeček - Jáchymov, Boží Dar, Horní Blatná, Krásno, Čistá, Rýžovna, Oloví aj. - neexistují nebo se nedochovaly.

⁹ Maur, E.: Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté. In: *Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et historica* 3, 1972; Maur, E.: Problémy demogra-

ve své práci R. Schreiber, který provedl hrubý odhad pravděpodobného sňatkového věku pro celý Loketský kraj; pro muže odhadl sňatkový věk na 25-26 let, pro ženy necelých 25 let. V městském osídlení byl sňatkový věk o něco vyšší.¹⁰ K zásadně jiným výsledkům nedospěla ani Eliška Čáňová, jež z 55 rodin panství Luby Loketského kraje našla pouze dvě se sňatkovým věkem pod 20 let a která konstatovala, že "u řady případů, zejména u mužů, se sňatkový věk pohybuje kolem 30 let".¹¹

R. Schreiber i E. Čáňová přitom stanovili věk manželů při uzavírání sňatku podle věku nejstaršího dítěte. E. Maur však tento postup považuje s ohledem na způsob zápisů v Soupise podle věry za nutně nepřesný, a to ze dvou důvodů: Jednak proto, že starší děti, zvláště z chudších vrstev, v časném věku opouštěly rodinu, odcházely do učení, do služby, na vandr ap., takže v seznamu nejsou stejně jako zemřelé děti evidovány, jednak proto, že v soupisech nejsou rozlišovány děti z prvního a dalšího manželství. Za jedinou schůdnou cestu, která umožňuje vytvořit si alespoň přibližnou představu o sňatkovém věku, považuje E. Maur metodu srovnání počtu vdaných (ženatých) a svobodných nebo ovdovělých v jednotlivých věkových kategoriích. Tento postup aplikoval na materiálu pro vsi panství Přisečnice, Točnick, Kolín, Poděbrady, Pardubice, Lipnice a pro města Žebrák, Poděbrady, Pardubice, Tábor, Kolín.¹² Stejně metody použila také M. Seligová při studiu populace panství Děčín.¹³

Možnost srovnání výsledků získaných pro vybraná panství Loketského kraje se závěry výše jmenovaných studií dovoluji ptát se, (4) *jakým způsobem zapadá Loketský kraj do kontextu českých zemí*. Situace na Loketsku s roznorodými přírodními podmínkami a hospodářským zaměřením kraje, dalo by se říci, "smíšeným" (zemědělská oblast s rozvinutou řemeslnou výrobou, především hornictvím, soustředěným do vyšších poloh) může být zajímavým doplněním celkového obrazu populace Čech 17. století.

fické struktury Čech v polovině 17. století, ČsČH 17, 1971. Srov. též tabulku 4a a 4b v článku M. Seligové v tomto sborníku.

¹⁰ Schreiber, R.: c. d., s. 98.

¹¹ Čáňová, E.: Studium historické rodiny. *Demografie* 34, 1992, s. 134.

¹² Viz pozn. 9.

¹³ Seligová, M.: Demografické, rodinné a sociální ..., s. 79-98. S výsledky studia sňatkového věku na panství Děčín seznamuje M. Seligová rovněž na stránkách tohoto sborníku.

Pramenem, ze kterého ve své studii vycházím, je nově editovaný *Soupis poddaných podle víry z roku 1651* pro panství Loket, Sokolov a Nejdek, který obsahuje základní data o jednotlivcích: jméno, věk a rodinný stav, částečně sociální postavení a údaj o náboženství, a který zaznamenává také některé příbuzenské vztahy. Soupis je z historicko-demografického hlediska pramenem poměrně spolehlivým, analýzu věkové skladby obyvatelstva podle rodinného stavu ztěžovalo pouze zaokrouhlování údajů o věku, a to především k desítkám a k pětkám. Zaokrouhlování bylo někdy výsledkem příslušnosti k určité sociální kategorii: vdovám bylo např. často automaticky přisouzeno 50 let. Základní příčinou věkové koncentrace byla patrně všeobecně rozšířená neznalost skutečného stáří, zvláště v dospělosti. Údaje o věku měly v soupisu ostatně jen pomocnou úlohu (soupis měl podat obraz o stavu rekatolizace, nebyl sestavován za účelem populační statistiky), na jejich přesnosti proto příliš nezáleželo.

Při zjišťování rozvrstvení rodinného stavu podle věku a pohlaví lze negativní důsledky zaokrouhlování věkových údajů částečně eliminovat sdružováním ročníků do skupin 0-4, 5-9 let atd., přesto musíme počítat s určitým zkreslením výsledků. Při výzkumu rodinných struktur a výpočtech zastoupení čeledi a podruhů na celkovém počtu obyvatelstva se negativně odrazila též skutečnost, že soupis pro panství Loket eviduje děti až od 12 let; celkové podíly osob podle rodinného stavu však zkresleny nejsou, neboť se obvykle počítají jen pro osoby starší 15 let.

2. Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu - panství Loket, Sokolov a Nejdek k roku 1651

Podle údajů Soupisu poddaných podle víry z roku 1651 pro Loketský kraj žilo na panství Loket celkem 1 082 obyvatel, z toho 573 v poddanských vsích a vrchnostenských dvorech a 509 v samotném městě Loket.¹⁴ Největším panstvím Loketského kraje bylo panství Sokolov, kde k roku 1651 žilo ve 23 poddanských vsích 1990 a ve městě Sokolov 869, celkem tedy 2859 obyvatel. Venkovskou populaci panství Nejdek představovalo 1128 osob. Seznam obyvatel vlastního města Nejdek v soupisu chybí.¹⁵

¹⁴ Soupis obyvatel podle víry z roku 1651 pro svůj mimořádný význam začíná vycházet v edici: *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Loketsko*. SÚA Praha 1993, zpracovala a úvod napsala E. Čáňová. V historicko-demografické literatuře byl již mnohokrát popsán. Viz Maur, E.: *Problémy...*, c. d., s. 839-846.

¹⁵ Na Loketsku nebyla velká panství, k nimž by patřily stovky vesnic. Panství s více než tisícem obyvatel, byla v kraji jen čtyři: Sokolov, Nejdek, Loket a Luby (1039 osob).

Podívejme se nejprve na populaci poddanských vsí, popř. vrchnostenských dvorů a mlýnů panství Loket, Sokolov a Nejdek.¹⁶ První provdané ženy se zde objevují ve věkové skupině 15-19 let. Jejich podíl v této věkové skupině (L - 14,1 %, N - 13,6 %, S - 4,5 %) je nižší než na komorních panstvích (s výjimkou panství Točnick, kde vdané ženy v tomto intervalu představovaly jen 10 %, se podíl žen po uzavření sňatku na vsích komorních statků pohyboval kolem 25-35 %) a blíží se spíše situaci na panství Děčín (16,9 %). Zatímco v Loketském kraji a na panství Děčín byly 15leté až 19leté vdané ženy spíše výjimkou (platí to především o panství Sokolov), v úrodné zemědělské oblasti komorních panství byla ve skupině 15-19 let provdána už čtvrtina až třetina venkovských dívek.

V Loketském kraji a na děčínském panství je i nižší zastoupení vdaných žen v následující věkové skupině (D - 60 %, N - 56,5 %, L - 54,7 %, S - 37,4 %), a to asi o 10-30 procentních bodů oproti komorním statkům. Zatímco na panství Loket bylo podobně jako na panství děčínském a některých komorních i jiných panstvích (Lipnice, Točnick, Poděbrady, Pardubice) dosaženo maximálního podílu vdaných žen ve věkové skupině 25-29 let (procenta byla v těchto případech velice podobná: kolem 80-90 %) a zastoupení vdaných žen pak pozvolna klesalo, na panstvích Nejdek a Sokolov (podobně jako na panství Přísečnice a Kolín) stoupal podíl vdaných žen až k věkové skupině 35-39 let (N - 87 %, S - 86,5 %) a teprve potom začal mírně klesat, aby se na Sokolovsku vyhoupl ještě v kategorii 45-49 let na 91,7 %. Úměrně tomu, jak klesal podíl vdaných žen, rostlo procento vdov. Nejmladší vdovy se přitom objevují na panstvích Sokolov a Nejdek už ve věkové skupině 20-24 let, na panství Loket ve věkové skupině 30-34 let.

Muži ve srovnání se ženami vstupovali do manželství o něco později. Ve věkové skupině 15-19 let se s ženatými setkáváme pouze na panství Nejdek, ale i zde byli vzácností (8,3 %). V další věkové skupině vypadala situace takto: zatímco na panstvích Loket a Sokolov měla své rodiny ve věku 20-24 let asi čtvrtina mužů (27,5 %, 19,8 %), na panství Nejdek třetina (35,3 %). Tyto výsledné údaje zhruba odpovídají jak situaci na děčínském panství, tak na panstvích komorních (výjimku představuje panství Přísečnice: ve věkové skupině 20-24 let 61,8 % ženatých mužů). Podíl ženatých mužů dosáhl maxima - stejně jako na komorních statcích a na panství Děčín - ve věkové skupině 30-34 let (L - 93,3 %) nebo 35-39 let (N - 97,1 %, S -

¹⁶ Pro zjednodušení užívám následujících zkratk pro názvy jednotlivých panství: L - Loket, S - Sokolov, N - Nejdek, D - Děčín.

93,9 %). Od této věkové hranice zastoupení ženatých mužů postupně klesalo, s výjimkou panství Nejdek, kde se ve věkové skupině 45-49 let vyhoupllo na celých 100 %, což mohlo souviset s malým podílem mužské čeledi v "horách", kde neměla takové uplatnění jako na zemědělských usedlostech panství položených v "krají".

Z výše konstatovaných údajů vyplynulo zajímavé zjištění: sňatkový věk žen ve venkovské populaci vybraných panství Loketského kraje - nakolik si o něm z uvedených dat můžeme učinit představu - byl výrazně vyšší než na komorních statcích. Rovněž konstatování relativně nízkého podílu vdaných žen ve věkové skupině 15-19letých pro panství děčínské M. Seligovou ukazuje na možné rozdíly v reprodukčním chování obyvatelstva mezi jednotlivými fyzickogeografickými oblastmi Čech a nutí nás ptát se po jejich příčinách.

Lze snad tyto příčiny hledat ve vázanosti sňatkového věku na ekonomické poměry? Zatímco Loketský kraj a děčínské panství náležely ke krajinám s rozvinutou řemeslnou výrobou, kde zemědělství mělo především v nejuvýše položených oblastech jen doplňující význam, komorní statky ve středním Polabí patřily k nejurodnějším oblastem Čech. Skýtalo snad "protoindustriální" hospodářství méně příležitostí pro založení vlastní rodiny než úrodný "kraj"? Těto představě odporují především dosavadní poznatky o hospodářské situaci Čech po třicetileté válce. J. Pekař, E. Maur a další historici shodně konstatují, že právě postavení selských gruntů bylo po válce špatné. Vylidnění země a zkáza měst způsobily takové znehodnocení obilí a dobytka, že polní hospodářství se sotva vyplácelo. Pokles cen obilí a drahota čelední práce položily základy nekonkurenceschopnosti zejména velkých poddanských gruntů ve srovnání s vrchnostenským velkostatkem, který mohl od druhé poloviny 17. století díky zavedení robotní práce snáze dosahovat rentability.¹⁷

Ve prospěch úrodných zemědělských oblastí snad může mluvit jen nerovnoměrné rozložení berních povinností vůči státu, které nepříznivě doléhalo právě na oblasti v "horách". Oblast Loketského kraje byla jako celek počítána k tzv. "horám", tedy k méně úrodným oblastem Čech s rozvinutou řemeslnou výrobou; "krajem" se naopak rozuměly úrodné zemědělské oblasti - takovými byly především nížiny ve středním Polabí a dolním

¹⁷ K hospodářské situaci Čech po třicetileté válce srov: Maur, E.: Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku. In: *Acta Universitatis Carolinae - Philologica et historica* 6, 1976, s. 229-253.

Poohří (kraj Slánský, většina Kouřimského kraje, díl Čáslavského a jižní části Boleslavska a Hradecka). Rozdělení Čech na "kraj" a "hory" mělo v 17. století svůj význam v souvislosti s vyměřením berních povinností vůči státu. Pro Berní rulu z r. 1653-1655 je charakteristická zásada vyšší zdanitelnosti poddaných v "horách", kde byla příležitost i k nezemědělskému výdělku, a nižší v "krají".

Na Loketsku byl za jednoho osedlého počítán již poddaný s 10-20 korci půdy (pochopitelně méně úrodné než v "krají"), protože měl možnost vedlejších příjmů z řemesla a obchodu, kterým se mohl věnovat právě díky malé rozloze svých polností; naproti tomu například v úrodném kraji Slánském byl berním osedlým teprve sedlák se 70-120 korci. Toto nerovnoměrné měřítko bylo především pro oblasti při zemských hranicích velkým břemenem.¹⁸

V souvislosti s důsledky třicetileté války bychom mohli usuzovat rovněž na vztah mezi relativně nízkým sňatkovým věkem a depopulací, respektive následným dosídlováním válkou poničených oblastí, které mohlo pro mladé lidi představovat příležitost k založení rodiny dříve, než by to bylo možné podle zaběhlých životních cyklů v populaci nepostižené válečnými událostmi. Tomuto předpokladu by odpovídala skutečnost, že komorní statky patřily k oblastem velmi těžce zpusťšeným válkou, zatímco Loketsku se válečné strážně do značné míry vyhnuly. Hypotetický předpoklad, že dosídlování pustých statků ve válkou poničených oblastech je jedním z možných faktorů snižujících sňatkový věk, opírám o výzkumy B. Mendla, který na základě srovnání dat o počtu obyvatel v kraji Boleslavském pro léta 1787 a 1848 a v kraji Bydžovském pro léta 1788 a 1848 konstatoval rychlejší přírůstek obyvatel na raabisovaných panstvích, kde vyšší plodnost mohla být hypoteticky dána tím, že nové selské statky byly osídleny mladými lidmi, kteří v souvislosti s tím vstupovali do manželství. Raabizace (parcelace velkostatku spojená se zakládáním nových selských hospodářství) se v tomto smyslu může jevit jako částečně analogická s dosídlováním "poustek" po třicetileté válce. Hypotetické konstatování takovéto analogie zde však má sloužit jen jako heuristické východisko a jako podnět k budoucím podrobnějším studiím.¹⁹

¹⁸ Srov: Pekař, J.: *České katastry 1654-1789*. Praha 1932, s. 4-24.

¹⁹ Mendl, B.: Z novějších dějin agrárních. *Časopis pro dějiny venkova, Agrární archiv* 6, 1919, s. 101-102.

Vzhledem k tomu, že Loketský kraj i děčínské panství byly osídleny německým obyvatelstvem a komorní statky českým, můžeme usuzovat též na možný faktor etnický. Tato hypotéza, stejně jako ty předešlé, však bude muset být prověřena řadou dalších, mnohem hlubších studií dané problematiky. Na základě sondy do jediného pramene nelze dospět k žádným jednoznačným zobecněním. Je rovněž třeba vzít v úvahu charakter samotného pramene. Tím, že Soupis podle víry eviduje obyvatelstvo skutečně přítomné, je ovlivněna jeho schopnost výpovědi o sňatkovém věku. Lze předpokládat, že pokud ekonomické poměry v úrodných středočeských oblastech byly ve sledovaném období tíživé, mohli ti, kteří zde neměli šanci nalézt dobrou obživu, odcházet do služby mimo studovaná panství. Podíl vdaných žen na těchto úrodných panstvích se pak může jevit jako relativně vyšší.

Porovnáme-li strukturu obyvatelstva podle rodinného stavu (která nepřímou vypovídá o výši sňatkového věku) mezi sledovanými panstvími Loketského kraje, zjistíme především o něco větší podíl ženatých mužů v nižších věkových skupinách na panství Nejdek, tedy v horské oblasti, kde hlavním zdrojem obživy pro tamní obyvatele byla řemesla. Uvnitř Loketského kraje (nikoli ovšem ve vztahu Loketsko a komorní panství!) by se tak mohl naplňovat předpoklad o možném vlivu většího zastoupení domácího řemesla na nižší sňatkový věk: muži nemuseli vyčkávat, až jim jejich otec přenechá zemědělskou usedlost, a prostředky k ekonomickému osamostatnění mohli získat v nezemědělské výrobě. Předpoklad, že v "horách" je více příležitostí uzavřít sňatek než v "kraji", by bylo možné podpořit Mendlovým konstatováním: "...v oblastech horských setkáváme se s neobyčejným přírůstkem populace...". Zůstává ovšem otázkou, do jaké míry jsou B. Mendlem zjištěné rozdíly v rychlosti přírůstku populace mezi "horami" a "krajem" dány větší šancí na vstup do manželství v "horách", a do jaké míry jsou výsledkem "imigrace" z "kraje".²⁰

V tomto směru nás ovšem překvapí poměrně nízké zastoupení podruhů - vázaných především na řemeslo - na celkovém počtu obyvatel panství Nejdek (12,2 % oproti 16,1 % na úrodnějším panství Loket). Protože se zároveň na panství Nejdek setkáváme s relativně nízkým zastoupením domácností s více rodinami, můžeme usuzovat na případný vznik nových poddanských usedlostí, které nebyly příliš vybaveny půdou.²¹

²⁰ Srov: Mendl, B.: c. d., s. 100-101.

²¹ Sedláčková, I.: c. d., s. 25-26.

Na vyšší sňatkový věk v úrodnějších oblastech Loketského kraje můžeme na základě analýzy rodinného stavu usuzovat také pro ženskou složku populace. Za pozornost stojí jen 4,5 % vdaných žen 15-19letých na panství Sokolov. Faktorem snižujícím podíl vdaných a ženatých osob v populaci by mohlo být vyšší zastoupení čeledi (zásadně svobodné) právě v úrodnějších oblastech kraje. Tento předpoklad se však pro Loketsko nepotvrzuje, neboť na panství Sokolov a Loket je podíl poddanské a vrchnostenské čeledi relativně nízký (S - 7,7 %, L - 8,4 %, N - 4,9 %).

V městské populaci měst Loket a Sokolov se projevovaly podobné tendence jako v populaci venkovské. Ženy se i zde vdávaly dříve než muži; sňatkový věk obou pohlaví byl vyšší ve srovnání s poměry na komorních panstvích sledovaných E. Maurem (ve městech Loket a Sokolov bylo ve věkové skupině 20-24 let vdáno 24,3 % a 17,3 % žen, v městské populaci komorních panství zhruba 40 %, ve městě Žebrák dokonce 81 %; na Loketsku založilo rodinu v této věkové kategorii 8,7 % a 12,5 % mužů, na statcích úrodného Polabí v průměru 30 % atd.).

V porovnání s venkovskou populací Loketského kraje se ženy i muži ve městech Loket a Sokolov vdávaly a ženili o něco později (např. v poddanských vsích a vrchnostenských dvorech panství Loket mělo své rodiny ve věkové skupině 20-24 let 54,7 % žen a 27,5 % mužů, zatímco ve městě Loket pouze 24,3 % žen a 8,7 % mužů). U ženské složky populace (nikoli u mužů) se rozdíly mezi venkovem a městem projevily též v maximálním zastoupení vdaných žen, které je pro venkovské prostředí výrazně vyšší (L - vsi 92,1 %: město - 76,2 %; S - vsi 91,7 %: město 72,8 %). Možné příčiny nižší sňatečnosti žen ve městech (na níž nepřímou usuzujeme z podílů svobodných a vdaných) lze především hledat ve skutečnosti, že v městských domácnostech žila řada kuchařek, chův, děveček a služek pro obstarávání domácích prací, které trávily v čelední službě celý život, aniž se kdy těšily možností založit si vlastní rodinu.

Podívejme se konečně, jak údaje zjištěné pro vybraná panství Loketského kraje zapadají do evropského kontextu. Srovnáme-li české poměry se situací ve Francii a Anglii (jak ji načrtl P. Laslett na základě sond do anglické lokality Ealing pro rok 1599 a francouzské Longuenesse pro rok 1778), musíme konstatovat, že v západní Evropě ženy i muži zakládali své rodiny ještě o něco později a že jsou zde tedy rysy západní rodiny daleko výraznější: Zatímco v mém vzorku je v intervalu 20-24 provdána již zhruba polovina žen, v Anglii pouze 15 % a ve Francii dokonce žádná. Situace

z Loketského kraje však neodpovídá ani poměrům na Balkáně (sonda do srbského Bělehradu pro léta 1733-1734), kde je mladších dvaceti let provdáno již 77 % žen. Populace srbského Bělehradu a Loketska se však shodují (s výjimkou panství Sokolov) v maximálním zastoupení vdaných žen, kterého je v obou vzorcích dosaženo už ve věkové skupině 25-29 let, zatímco v Anglii v kategorii 30-34 let, ve Francii dokonce až mezi roky 40-44. Loketský kraj má k poměrům na Balkáně blízko také v celkových podílech ženatých mužů: ani v Anglii ani ve Francii se nesetkáváme s ženatým mužem před 25. rokem věku, na Balkáně je jich ve věkové skupině 20-24 let již 33 %, což zhruba odpovídá situaci v Loketském kraji.²²

Zcela na závěr připojuji stručné srovnání struktury obyvatelstva podle rodinného stavu pro kraj Loketský k roku 1651 s ukazateli zjištěnými statisticky pro obyvatelstvo české republiky v roce 1991.²³ Toto srovnání může ukázat na některé dlouhodobě působící tendence, ale i proměnlivost prosazující se v reprodukčním chování české populace.²⁴

Všimněme si nejprve mužské složky populace. Ve městech, ale i na venkově vybraných panství Loketského kraje jsou v roce 1651 podíly ženatých mužů do 25 let věku nižší než dnes, od 25 let pak naopak vyšší. Výjimku tvoří pouze panství Nejdek, kde se s ženatými setkáváme už ve věkové skupině 15-19 let, a které se relativně nízkým sňatkovým věkem blíží nejvíce dnešním poměrům. Zatímco v polovině 17. století nejvíce mužů zakládalo své rodiny v úzkém rozmezí 25-35 let svého věku, v roce 1991 byl nárůst ženatých mužů pozvolnější a začal už věkovou skupinou 15-19letých. Zdá se tedy, jakoby populace poloviny 17. století měla tendenci směřovat k jednotnějšímu a sevřenějšímu modelu reprodukčního chování.

Vyšší věk při prvním sňatku, na který usuzujeme podle nižšího zastoupení vdaných do 25 let, můžeme konstatovat také pro ženskou složku populace Loketského kraje, ovšem pouze pro městské prostředí (zatímco ve městech Loket a Sokolov bylo v kategorii 15-19 letých provdáno 2,8 % a 3 % žen a v kategorii 20-24 letých 24,3 % a 17,3 % žen, v roce 1991 činily podíly vdaných žen 7,2 % pro věkovou skupinu 15-19 let a celých 61,6 %

²² Viz pozn. 4.

²³ Srvn. Kučera, M.: Populace české republiky 1918-1991. *Acta demographica* 12, 1994, s. 163.

²⁴ Podrobnější srovnání vývoje sňatečnosti provedl již v 60. letech E. Maur, který situaci na komorních panstvích k roku 1651 konfrontoval s ukazateli zjištěnými v českých zemích pro rok 1880 a 1960. Srov. Maur, E.: *Problémy...*, c. d., s. 854-858.

pro věkovou kategorii následující). Naopak na vesnici 17. století bylo ve srovnání s dneškem mladých vdaných dívek do 20 let o něco více (L - 14,1 %, N - 13,6 %; Česká republika 1991 - 7,2 %), podíly vdaných žen v následujících věkových skupinách ovšem již zhruba odpovídají dnešní situaci. Výjimku tvoří pouze panství Sokolov, kde byl patrně sňatkový věk výrazně nižší než dnes (15-19 let: S - 4,5 %, 1991 - 7,2 %; 20-24 let: S - 37,4 %, 1991 - 61,6 %; 25-29 let: S - 69,6 %, 1991 - 81,7 %).

Rozdíly mezi poměry v 17. a 20. století vykazují zastoupení osob ve vyšších věkových skupinách. Jestliže počty a podíly ženatých mužů a vdaných žen v dnešní populaci výrazně neklesají zhruba do 60 let věku (maximální podíly u mužů ve věku 40-59 let, u žen 25-44 let), nelze totéž tvrdit o situaci v polovině 17. století, kde podíly vdaných a ženatých začínaly výrazněji klesat už přibližně od 40. roku věku. Příčinou byla bezesporu vysoká úmrtnost, jež zpřetrhávala manželské svazky často ve velmi nízkém věku. V tomto smyslu je proto zajímavé všimnout si, zda tyto rozdíly zůstanou výrazné, pokud budeme pracovat s kategorií tzv. "alespoň jednou provdaných/ženatých".²⁵ Pro dnešní populaci je tento ukazatel poměrně vyrovnaný a až do věku 75 let se udržuje na velmi vysoké úrovni kolem 95 %. U populace z poloviny 17. století podíly alespoň jednou vdaných nebo ženatých výrazně kolísaly (patrně rovněž proto, že pracujeme s malým vzorkem populace), nicméně i přesto lze konstatovat u ženské složky populace již od 40. roku věku postupný pokles podílu až zhruba k 60 %. Tento pokles může být pouze zdánlivý, neboť za vdovy počítám pouze ty osoby, které jsou pramenem za vdovy skutečně označeny; lze se domnívat, že některé ženy, které jsou v Soupisu podle víry uvedeny jako samostatné podruhyň (počítám je tudíž mezi svobodné), byly ve skutečnosti rovněž vdovami. V populaci 17. i 20. století přitom výrazně početně převažovaly vdovy nad vdovci, přičemž skutečnost, že velké množství vdov zůstávalo již trvale vyřazeno z manželského života, souviselo v 17. století především s faktory sociálně psychologickými, ve 20. století spíše s nadúmrtností mužů právě ve vyšších věkových kategoriích.

²⁵ Tehdy uvažujeme všechny osoby, o kterých lze předpokládat, že v manželství žijí nebo někdy v minulosti žily: ženaté a vdané, ovdovělé, pro populaci z roku 1991 i rozvedené.

3. Závěr

Analýza věkové skladby obyvatelstva podle rodinného stavu na vybraných panstvích Loketského kraje potvrdila určitou specifčnost českých zemí, kde byl věk při prvním sňatku sice vyšší než v jižní a východní Evropě, ale nižší než v některých lokalitách západoevropských zemí. Srovnání demografických poměrů na Loketsku jednak v rámci samotného kraje, jednak s výsledky obdobných studií pro jiná česká panství ukazuje na některé rozdíly mezi městským a venkovským prostředím, stejně jako na rozdíly mezi jednotlivými fyzickogeografickými oblastmi Čech, jejichž možné příčiny lze hypoteticky hledat ve vázanosti rodinných poměrů na ekonomické, geografické či etnické.

Tabulka 1 Obyvatelstvo podle rodinného stavu poddanských vsí na panství Loket roku 1651 - ženy

Věková skupina	Svobodné		Vdané		Vdovy		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
10-14	27	100,0	-	-	-	-	27
15-19	55	85,9	9	14,1	-	-	64
20-24	29	45,3	35	54,7	-	-	64
25-29	3	7,9	35	92,1	-	-	38
30-34	4	11,4	29	82,9	2	-	35
35-39	2	10,0	16	80,0	2	10,0	20
40-44	7	29,1	13	54,2	4	16,7	24
45-49	1	7,1	9	64,3	4	28,6	14
50-54	3	27,3	8	72,7	-	-	11
55-59	1	20,0	2	40,0	2	40,0	5
60-64	4	44,4	2	22,2	3	33,4	9
65-69	-	-	-	-	1	100,0	1
70 +	-	-	-	-	1	100,0	1
Celkem	136	43,5	158	50,5	19	6,0	313

Poznámka: Soupis pro panství Loket neviduje děti do 12 let.

Tabulka 2 Obyvatelstvo podle rodinného stavu poddanských vsí na panství Loket roku 1651 - muži

Věková skupina	Svobodní		Ženatí		Vdovci		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
10-14	22	100,0	-	-	-	-	22
15-19	36	100,0	-	-	-	-	36
20-24	29	72,5	11	27,5	-	-	40
25-29	5	12,8	34	87,2	-	-	39
30-34	2	6,7	28	93,3	-	-	30
35-39	2	8,3	22	91,7	-	-	24
40-44	2	9,5	19	90,5	-	-	21
45-49	-	-	16	94,1	1	5,9	17
50-54	1	7,1	13	92,9	-	-	14
55-59	-	-	2	100,0	-	-	2
60-64	-	-	6	85,7	1	14,3	7
65-69	-	-	4	100,0	-	-	4
70 +	-	-	2	50,0	2	50,0	4
Celkem	99	38,1	157	60,4	4	1,5	260

Poznámka: Soupis pro panství Loket neviduje děti do 12 let.

Tabulka 3 Obyvatelstvo podle rodinného stavu města Lokte a jeho předměstí roku 1651 - ženy

Věková skupina	Svobodné		Vdané		Vdovy		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
10-14	19	100,0	-	-	-	-	19
15-19	35	97,2	1	2,8	-	-	36
20-24	28	75,7	9	24,3	-	-	37
25-29	10	40,0	15	60,0	-	-	25
30-34	7	21,9	23	71,9	2	6,2	32
35-39	6	20,0	22	73,3	2	6,7	30
40-44	7	21,2	24	72,7	2	6,1	33
45-49	3	14,3	16	76,2	2	9,5	21
50-54	6	23,1	14	53,8	6	23,1	26
55-59	4	44,4	5	55,6	-	-	9
60-64	4	44,4	4	44,4	1	11,2	9
65-69	4	80,0	1	20,0	-	-	5
70 +	6	60,0	2	20,0	2	20,0	10
Celkem	139	47,6	136	46,6	17	5,8	292

Poznámka: Soupis pro panství Loket neeviduje děti do 12 let.

Tabulka 4 Obyvatelstvo podle rodinného stavu města Lokte a jeho předměstí roku 1651 - muži

Věková skupina	Svobodní		Ženatí		Vdovci		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
10-14	23	100,0	-	-	-	-	23
15-19	25	100,0	-	-	-	-	25
20-24	21	91,3	2	8,7	-	-	23
25-29	5	27,8	13	72,2	-	-	18
30-34	-	-	26	100,0	-	-	26
35-39	1	6,7	14	93,3	-	-	15
40-44	1	4,8	20	95,2	-	-	21
45-49	-	-	11	100,0	-	-	11
50-54	3	11,1	23	85,2	1	3,7	27
55-59	-	-	8	100,0	-	-	8
60-64	-	-	8	-	-	-	8
65-69	-	-	3	75,0	1	25,0	4
70 +	1	12,5	7	87,5	-	-	8
Celkem	80	36,9	135	62,2	2	0,9	217

Poznámka: Soupis pro panství Loket neeviduje děti do 12 let.

Tabulka 5 Obyvatelstvo podle rodinného stavu poddanských vsí a vrchnostenských dvorů na panství Sokolov roku 1651 - ženy

Věková skupina	Svobodné		Vdané		Vdovy		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
0-4	122	100,0	-	-	-	-	122
5-9	156	100,0	-	-	-	-	156
10-14	85	100,0	-	-	-	-	85
15-19	128	95,5	6	4,5	-	-	134
20-24	69	60,0	43	37,4	3	2,6	115
25-29	27	23,5	80	69,6	8	6,9	115
30-34	12	13,8	67	77,0	8	9,2	87
35-39	3	8,1	32	86,5	2	5,4	37
40-44	5	8,1	44	71,0	13	20,9	62
45-49	-	-	22	91,7	2	8,3	24
50-54	8	15,4	28	53,8	16	30,8	52
55-59	1	10,0	9	90,0	-	-	10
60-64	4	23,5	3	17,7	10	58,8	17
65-69	-	-	2	100,0	-	-	2
70 +	4	25,0	4	25,0	8	50,0	16
Celkem	624	60,3	340	32,9	70	6,8	1034

Tabulka 6 Obyvatelstvo podle rodinného stavu poddanských vsí a vrchnostenských dvorů na panství Sokolov roku 1651 - muži

Věková skupina	Svobodní		Ženatí		Vdovci		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
0-4	113	100,0	-	-	-	-	113
5-9	133	100,0	-	-	-	-	133
10-14	131	100,0	-	-	-	-	131
15-19	100	100,0	-	-	-	-	100
20-24	73	80,2	18	19,8	-	-	91
25-29	23	39,0	36	61,0	-	-	59
30-34	12	15,0	66	82,5	2	2,5	80
35-39	2	4,1	46	93,9	1	2,0	49
40-44	1	1,7	55	93,2	3	5,1	59
45-49	3	10,3	26	89,7	-	-	29
50-54	2	3,4	49	84,5	7	12,1	58
55-59	1	5,0	17	85,0	2	10,0	20
60-64	3	21,4	10	71,4	1	7,2	14
65-69	1	16,7	4	66,6	1	16,7	6
70 +	-	-	11	78,6	3	21,4	14
Celkem	598	62,5	338	35,4	20	2,1	956

Tabulka 7 Obyvatelstvo podle rodinného stavu města Sokolova roku 1651 - ženy

Věková skupina	Svobodné		Vdané		Vdovy		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
0-4	49	100,0	-	-	-	-	49
5-9	55	100,0	-	-	-	-	55
10-14	51	100,0	-	-	-	-	51
15-19	64	97,0	2	3,0	-	-	66
20-24	46	79,3	10	17,3	2	3,4	58
25-29	11	37,9	18	62,1	-	-	29
30-34	9	24,3	25	67,6	3	8,1	37
35-39	3	9,1	26	78,8	4	12,1	33
40-44	1	3,3	21	70,0	8	26,7	30
45-49	3	13,6	16	72,8	3	13,6	22
50-54	3	11,2	12	44,4	12	44,4	27
55-59	-	-	7	46,7	8	53,3	15
60-64	4	44,4	4	44,4	1	11,2	9
65-69	-	-	4	66,7	2	33,3	6
70 +	3	37,5	2	25,0	3	37,5	8
Celkem	301	60,9	147	29,8	46	9,3	494

Tabulka 8 Obyvatelstvo podle rodinného stavu města Sokolova roku 1651 - muži

Věková skupina	Svobodní		Ženatí		Vdovci		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
0-4	47	100,0	-	-	-	-	47
5-9	55	100,0	-	-	-	-	55
10-14	36	100,0	-	-	-	-	36
15-19	36	100,0	-	-	-	-	36
20-24	28	87,5	4	12,5	-	-	32
25-29	5	26,3	14	73,7	-	-	19
30-34	2	11,8	14	82,3	1	5,9	17
35-39	1	4,0	23	92,0	1	4,0	25
40-44	-	-	22	95,7	1	4,3	23
45-49	2	9,5	19	90,5	-	-	21
50-54	1	3,7	25	92,6	1	3,7	27
55-59	1	6,7	13	86,6	1	6,7	15
60-64	2	14,3	7	50,0	5	35,7	14
65-69	-	-	2	66,7	1	33,3	3
70 +	-	-	4	80,0	1	20,0	5
Celkem	216	57,6	147	39,2	12	3,2	375

Tabulka 9 Obyvatelstvo podle rodinného stavu poddanských vsí, vrchnostenských dvorů a mlýnů na panství Nejdek roku 1651 - ženy

Věková skupina	Svobodné		Vdané		Vdovy		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
0-4	101	100,0	-	-	-	-	101
5-9	100	100,0	-	-	-	-	100
10-14	66	100,0	-	-	-	-	66
15-19	70	86,4	11	13,6	-	-	81
20-24	25	40,3	35	56,5	2	3,2	62
25-29	4	8,0	42	84,0	4	8,0	50
30-34	6	12,0	41	82,0	3	6,0	50
35-39	2	6,5	27	87,0	2	6,5	31
40-44	2	6,2	23	71,9	7	21,9	32
45-49	2	18,2	9	81,8	-	-	11
50-54	-	-	9	60,0	6	40,0	15
55-59	-	-	1	100,0	-	-	1
60-64	-	-	4	44,4	5	55,6	9
65-69	-	-	1	100,0	-	-	1
70 +	-	-	1	50,0	1	50,0	2
Celkem	378	61,8	204	33,3	30	4,9	612

Tabulka 10 Obyvatelstvo podle rodinného stavu poddanských vsí, vrchnostenských dvorů a mlýnů na panství Nejdek roku 1651 - muži

Věková skupina	Svobodní		Ženatí		Vdovci		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
0-4	66	100,0	-	-	-	-	66
5-9	103	100,0	-	-	-	-	103
10-14	61	100,0	-	-	-	-	61
15-19	44	91,7	4	8,3	-	-	48
20-24	22	64,7	12	35,3	-	-	34
25-29	5	14,3	29	82,9	1	2,8	35
30-34	2	5,3	36	94,7	-	-	38
35-39	1	2,9	33	97,1	-	-	34
40-44	-	-	23	95,8	1	4,2	24
45-49	-	-	13	100,0	-	-	13
50-54	-	-	30	93,8	2	6,2	32
55-59	-	-	6	100,0	-	-	6
60-64	-	-	7	87,5	1	12,5	8
65-69	-	-	7	100,0	-	-	7
70 +	-	-	4	57,1	3	42,9	7
Celkem	304	58,9	204	39,5	8	1,6	516

Summary

The population structure by marital status in the mid-17th century in selected manors of the Loket region (A contribution to the study of historical family formation)

The Loket region (located in West Bohemia) includes various physical geographical regions: part of the Ore Mountains and the fault under the Ore Mountains through which the upper stream of the Ohře river flows. There was a shortage of arable land which was of poor quality. On the other hand there was mining and processing of ores, for the needs of mines timber was extracted. The List by belief from 1651 compiled for three local manors (Loket, Nejdek and Sokolov) suggests differences in the social structure of the population: a rather large proportion of farmers with rather large farms occurred in the more fertile part of the area in the Sokolov and Loket regions, while smaller farms prevailed in the regions at the foot of the mountains (Nejdek) and the population did not depend entirely on agriculture.

An analysis of the population structure by age and marital status has shown that in the Loket region both men and women concluded marriage at a higher age than in some other agricultural areas of Bohemia. The higher proportion of married men occurred in more fertile part of the region, in the country, while it was lower in the mountains and towns. In the towns there was also a higher percentage of never married women. These differences evidently stemmed from the mutual link between family conditions and ethnic and economic circumstances. The analysis has confirmed a certain specificity of the Czech Lands where age at marriage was higher than in Southern and Eastern Europe, but lower than in some localities of West European countries.

Historická demografie 19/1995, s. 59-86

Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 1995

Barbora Lašřovková

VÝVOJ ÚMRTNOSTI VE FARNOSTI HOSTIVAŘ V PRVNÍ POLOVINĚ 18. STOLETÍ

Tato studie vychází z části mé diplomové práce¹, která se zabývala vývojem přirozené měny obyvatelstva v hostivařské farnosti v letech 1688-1825 a opírala se výhradně o matriky², které začaly být vedeny v hostivařské farnosti od roku 1688. V prvních letech byly zapisovány pouze křty a sňatky, zápisy o pohřbech začínají rokem 1695. Veškeré údaje, které nalezneme v prvních pěti svazcích matrik, jsem (s výjimkou jména faráře a jmen svědků při svatbě) přenesla do počítače a pro každý matriční zápis jsem zde založila zvláštní kartu. Pro oddané to bylo celkem 680 karet, pro narozené 3710 a pro zemřelé 3127 karet. Dohromady tedy 7517 zápisů. Excerpci jsem skončila k roku 1825.

V tomto příspěvku se zaměřím na vývoj úmrtnosti. Budu se zabývat celkovým vývojem v letech 1695-1825, bližší pozornost věnuji některým aspektům vývoje v první polovině 18. století, a to zejména věkové skladbě zemřelých, úmrtnosti kojenců a otázce sezónnosti. Podrobněji se také zaměřím na léta demografických krizí.

¹ B. Lašřovková, *Demografický vývoj hostivařské farnosti v 18. století*, diplomová práce, UK, Praha 1994.

² Jedná se o 13 svazků matrik, které jsou dnes uloženy v Archivu hl. m. Prahy pod signaturami Hos N1 O1 Z1 1670 - 1715, Hos N2 O2 Z2 1688 - 1715, Hos N3 O3 Z3 1688 - 1777, Hos N4 O4 Z4 1715 - 1736, Hos N5 O5 Z5 1737 - 1763, Hos N6 O6 Z6 1763 - 1798, Hos N7 O7 Z7 1777 - 1785, Hos N8 1799 - 1825, Hos N9 O8 Z9 1770 - 1825, Hos O9 1806 - 1824, Hos N10 1806 - 1825, Hos Z11 1806 - 1824, Hos Z12 1806 - 1825.

1. Historický vývoj farnosti Hostivař

Vesnice Hostivař byla venkovská lokalita, která je dnes součástí Prahy, ale v 18. století se nacházela asi 10 km od ní. Také obyvatelstvo lze specifikovat jako venkovské. Hlavním zdrojem obživy bylo zemědělství, najdeme zde však také kováře, koláře, ševce či krejčího. K faře Hostivař náležely kromě samotné Hostivaře ještě vsi Chodov, Práče, Xaverov, Milíčov, Litochleby, Háje, Záběhllice a Dolní Počernice. Blíže se však zmíním pouze o největší vesnici, o Hostivaři.

První zmínku o Hostivaři nacházíme v Kosmově kronice³ k roku 1068, kdy se zde utábořila vojska knížete Konráda a Oty, kteří odtud vyslali poselstvo ke svému bratrovi Vratislavovi s žádostí, aby jmenoval Jaromíra na uprázdněný biskupský stolec.

Do 12. století měl Hostivař v držení Hroznata, jemuž se přikládá zásluha na vybudování původního románského kostela Stětí sv. Jana Křtitele. Vdova po Hroznatovi, Přibyslava, pak darovala ves roku 1132 klášteři Sázavskému.⁴ Roku 1364 se pak objevuje první zmínka o hostivařské tvrzi.⁵ Ve 14. století patřila část Hostivaře pražské patricijské rodině Rostů,⁶ jiná část vyšehradské kapitule.⁷ V době husitství se této části zmocnila pražská obec, vladyckou část držel od roku 1403 Vitek z Hostivaře.⁸ Podle zaznamenaných výnosů kolem poloviny 15. století byla tehdy ves poměrně rozsáhlá; měla vlastní rychtu, krčmu, lázně, pekaře, řezníka, krejčího i ševce.⁹

Roku 1569 koupil statek Hostivař Čeněk Míčan z Klinštejna, ale již roku 1578 jej prodal nejvyššímu purkrabství.¹⁰ Držitelem Hostivaře se pak stal Vilém z Rožmberka jakožto nejvyšší purkrabí.¹¹

Berní rula uvádí, že v roce 1654 stály v Hostivaři 24 domy, z toho 13 selských stavení a 11 chalup. Dva domy byly neobydlené.¹² V tereziánském

³ *Fontes rerum Bohemicarum, II, Kosmův letopis český s pokračovateli*, vyd. J. Emler, Praha 1874, s. 99.

⁴ A. Podlaha, *Posvátná místa království Českého*, I, Praha 1907, s. 241.

⁵ A. Sedláček, *Hraady, zámky a tvrze království Českého*, XV, Praha 1927, s. 237.

⁶ V. V. Tomek, *Dějepis města Prahy*, I, Praha 1855, s. 311, zde podrobněji o této rodině.

⁷ A. Podlaha, *c. d.*, s. 241.

⁸ A. Sedláček, *c. d.*, s. 237.

⁹ *Minulost a současnost Prahy 10*, Praha 1980, s. 26.

¹⁰ A. Sedláček, *c. d.*, s. 237.

¹¹ C. Merhout, *Dějiny farní osady Hostivaře*, in *Method XXVI*, Praha 1900, s. 128.

¹² *Berní rula sv. 18.*, kraj Kouřimský, I, vyd. M. Haasová-Jelínková, Praha 1957, s. 401.

katastru nacházíme Hostivař jako statek nejvyššího purkrabství, kde je ovčín, tři mlýny, les a škola.¹³ Nejvyššímu purkrabství patřila ves až do roku 1866, kdy se stala majetkem země České.¹⁴ Roku 1890 měla 1326 obyvatel a 122 domů. Po první světové válce zde vznikla i řada továren (barvy laky, obráběcí stroje aj.) a roku 1923 se Hostivař stala součástí XIII. pražského obvodu.

Nejstarší zprávy o hostivařské faře se zachovaly z poloviny 14. století, kdy právo podací vykonával sázavský klášter.¹⁵ V této době většina farářů přicházela z Prahy. Po husitských válkách se fara ocitla v rukou utrakvistů (posledním utrakvistickým knězem byl Jan Hus Novohradský v roce 1618). Za třicetileté války fara zcela zanikla a až roku 1688 byla pouze svěřena pod správu Jana Václava Olomouckého, faráře u Panny Marie před Týnem v Praze.¹⁶ Od tohoto roku začaly být také vedeny farní matriky.

V roce 1695 převzali duchovní správu františkáni od Panny Marie Sněžné v Praze a vedli ji do roku 1698, kdy se duchovním správcem Hostivaře stal Jan Václav Vorel.¹⁷ Roku 1702 byla znovu zřízena fara a prvním farářem se stal zmíněný J. V. Vorel.¹⁸ Tereziánský katastr pak uvádí u farního kostela hostivařského 1135 duší.¹⁹

Ke kostelu Stětí sv. Jana Křtitele patřily dva filiální kostely: Narození P. Marie v Záběhlících a kostel Nanebevzetí P. Marie v Dolních Počernicích. Oba byly k Hostivaři přiděleny koncem 17. století.²⁰ K Počernicím patřily též vsi Svěpravice a Chvaly. Svěpravice se však již po roce 1720 osamostatnily a Dolní Počernice s Chvaly byly roku 1786 přifařeny ke Kyjím.

¹³ *Tereziánský katastr český III*, dominikál, vyd. P. Burdová, D. Culková, E. Čáňová, M. Lišková, F. Rajtoral, Praha 1970, s. 402-403.

¹⁴ *Minulost a současnost Prahy 10*, Praha 1980, s. 26.

¹⁵ A. Podlaha, *c. d.*, s. 241.

¹⁶ *Tamtéž*, s. 242.

¹⁷ *Tamtéž*, s. 242.

¹⁸ Dalšími faráři byli: Jindřich František Kohout v l. 1707-1728, Václav Vojtěch Spálený v l. 1729-1740, Jan Sauersig v l. 1740-1744 (jmenován farářem u P. Marie na Louži), Jan Frisch v l. 1744-1762, Václav Leopold Sitter v l. 1762-1783, Josef Antonín Janisch v l. 1783-1796, Jan Stoček v l. 1796-1806, František Tomáš Horáček v l. 1806-1820, František Lampa v l. 1820-1824.

¹⁹ *Tereziánský katastr*, *c. d.*, s. 402-403.

²⁰ A. Podlaha, *c. d.*, s. 277.

2. Odhad počtu obyvatelstva

Východiskem k mnoha dalším historickodemografickým bádáním je zjištění počtu obyvatel sledované oblasti, v našem případě tedy hostivařské farnosti. V předstatistickém období jsme odkázáni na náhodně dochované prameny, které umožňují zjistit tento počet k určitému datu. Důležitým pramenem pro odhad velikosti populace je pro nás soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651. Avšak k hostivařské farnosti se tento soupis dochoval pouze pro Dolní Počernice²¹ a je tedy pro určení počtu obyvatel celé farnosti nepoužitelný, protože podává informace o počtu a věkové skladbě dospělé populace jen o této lokalitě. První informace nám tedy přináší až berní rula, která uvádí ve všech vesnicích farnosti dohromady 34 selské usedlosti a 33 chalupy.

Naskytá se zde otázka, kolik obyvatel připadlo na jeden dům. Tímto problémem se zabývala řada badatelů, např. i G. Hofmann,²² který dospěl k názoru, že na vesnický dům připadalo 8,99 osob, připouští však místní odchylky +20 % až -29 %. Použijeme-li jeho odhadu, zjistíme, že ve farnosti žilo maximálně 720, minimálně 430 a v průměru tedy 600 lidí. Protože horní hranice představuje téměř dvojnásobek dolní, můžeme si udělat jen velmi přibližnou představu o velikosti farnosti.

Jedinou pomůckou pro přesnější určení počtu obyvatel na jeden dům tedy zůstává soupis podle víry z roku 1651 pro Dolní Počernice. Najdeme zde zapsáno celkem 87 lidí, avšak pro výpočet bude nejspíše nutné vypustit skupinu osob, která je označena jako "při zámku a ve dvoře". Zůstane tedy 65 lidí na sedm obydlených domů, jak je uvádí berní rula. Výsledkem bude 9,29 obyvatel na jedno stavení. Vztáhneme-li toto číslo na celou farnost, zjistíme zhruba 620 obyvatel celé farnosti.

Poněkud lépe lze určit počet obyvatel z tereziánského katastru, kde již nalezneme počet duší. Narážíme ale na všeobecně známý problém určení množství dětí v předzповědním věku. Tyto děti, nejpravděpodobněji tak do deseti až dvanácti let (někde snad jen do sedmi let) věku, nebyly totiž zpravidla do evidence zahrnuty. Odhady historiků, jak velkou část populace tyto děti tvořily, se pohybují kolem 30 %. Tereziánský katastr uvádí k hostivařskému kostelu 1135 duší a připočteme-li oněch 30 %, dostaneme 1475 obyvatel. V soupisu podle víry z roku 1651 z Dolních Počernic tvořily děti do

deseti let 22 % a děti do 12 let 25 % zachycených osob. Podle něj bychom mohli analogicky odvodit počet obyvatel v celé farnosti na 1385 až 1419, avšak otázka je, jak spolehlivě tento seznam eviduje všechno obyvatelstvo Dolních Počernic a do jaké míry je reprezentativní pro celou farnost.

Bohužel se objevuje hned další překážka určení velikosti studované populace. Tereziánský katastr totiž zaznamenává, že k hostivařskému kostelu přísluší celkem 13 vsí, z nichž však pouze čtyři najdeme v matrikách. Zbývajících devět vesnic se za celých sledovaných 130 let neobjevilo ani v jednom svazku matrik. Je-li počet duší zapsaný v katastru vskutku součtem ze všech těchto třinácti osad, pak je nemožné určit počet obyvatel farnosti v těch hranicích, jak je známe z matričních zápisů.

Nejdůležitějším pramenem pro určení počtu obyvatelstva pro nás budou zповědní seznamy pražské arcidiecéze. Tyto jsou částečně zpřístupněny v Šimákově edici.²³ Hostivař se zde prvně uvádí k roku 1698 a od roku 1715 nacházíme farnost v podstatě v těch hranicích, jak ji známe. Mezi těmito lety jsou v seznamech zachyceny navíc i osoby z kaplí Popovičky a Oleška, které se roku 1715 od farnosti oddělily. Ve zповědních seznamech bohužel nejsou rozpočteny zvlášť, takže můžeme jen odhadovat, kolik procent obyvatelstva tvořily.

Pro dobu 1698 (či 1715) až 1725 máme tedy k dispozici každoroční seznamy zповědní se, které po odmícní dvanácti let pokračují od roku 1737. Jelikož však již nejsou vydány v edici, vyhledávala jsem příslušná čísla přímo v rukopisech,²⁴ a to vždy po pěti letech.²⁵ Již k roku 1737 jsou zvlášť uvedeny obě filiálky (Záběhlíce a Dolní Počernice) a také je kromě celkového počtu duší uveden i počet narozených, oddaných a zemřelých.

Potřetí činí skutečnost, že všechna tato čísla ukazují stav od velikonoce do velikonoce. Farář vždy nahlásil počet farníků, kteří přišli k velikonoční zповědi a pravděpodobně i za stejnou dobu spočítal (nebo odhadl?) všechny narozené, oddané a zemřelé. Porovnávala jsem tato čísla s matrikami a vskutku se tyto dva prameny nejvíce blíží tak, že např. zповědní seznam označený rokem 1755 zachycuje narozené, oddané a zemřelé za dobu od

²³ *Zповědní seznamy arcidiecéze pražské z let 1678-1725*, I-III/3, vydal J. V. Šimák, Praha 1909-1938.

²⁴ *Zповědní seznamy pražské arcidiecéze*, SÚA - sg. APA D 100/3, léta 1737, 1740, 1745, 1750, 1755, 1760, 1765, 1770, 1775, 1780, 1784.

²⁵ Uvedu zde alespoň pro orientaci počty zповědaných v roce 1700 - 842 osob, 1750 - 720 osob a v roce 1774 - 758 osob.

²¹ SÚA, sg. SM R 109/45, K 18, f. 1-2.

²² G. Hofmann, *Populace Čech na sklonku 17. století*, SAP XLI, č. 2, 1991, s. 417-446.

velikonoc 1754 do velikonoc 1755. Situace se přitom komplikuje tím, že velikonoce jsou pohyblivé svátky. Velmi zřídka se sice seznamy a matriky shodovaly v těchto číslech dokonale, ale rozdíly byly většinou malé a odchylky se pohybovaly okolo 10 %.

Dalším a velmi závažným problémem zповědních seznamů je, že nelze přesněji zjistit, jakou část populace zachycují. Nedospělé děti byly, jak jsem se výše už zmínila, z povinnosti přijít ke zповědi vyňaty, přičemž ale nebyla určena věková hranice, kdy měla být první zповěď vykonána. Musíme se uchýlit k odhadům, že tyto zповěď nekonající děti tvořily oněch 28-30 %. Na druhou stranu se mohli ke zповědi dostavit i lidé, kteří se ve farnosti zdržovali jen dočasně (např. osoby přicházející na sezónní práce nebo průchozí).

Tyto nastíněné problémy jsou nepřekonatelnou překážkou ke zjištění počtu obyvatelstva farnosti s tak malou odchylkou, aby bylo možno s tímto odhadem dále pracovat (týká se to hlavně hrubých měr). To se nevztahuje pouze na Hostivař, ale i na většinu lokalit v Čechách v tomto období.

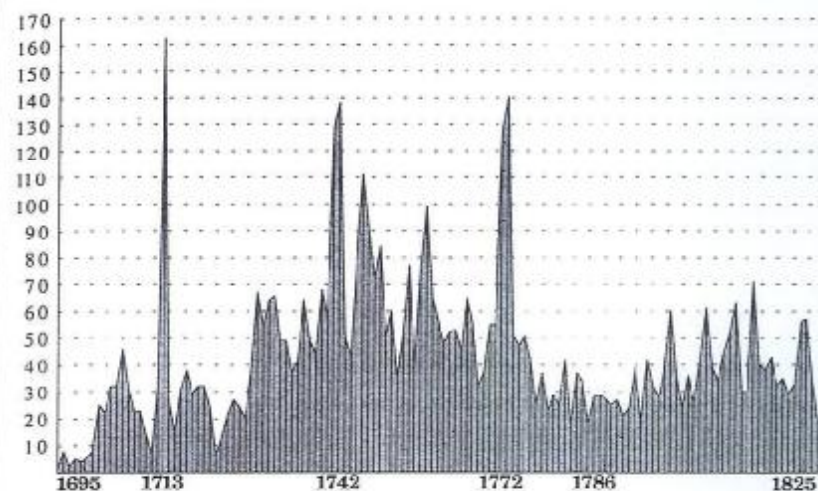
3. Úmrtnost ve farnosti Hostivař

Úmrtnost je jedním z nejdůležitějších ukazatelů přirozené měny obyvatelstva. Rozdílná úmrtnost věkových skupin obyvatelstva ovlivňuje biologickou strukturu populace, období zvěšené úmrtnosti pak tuto strukturu zcela narušují.

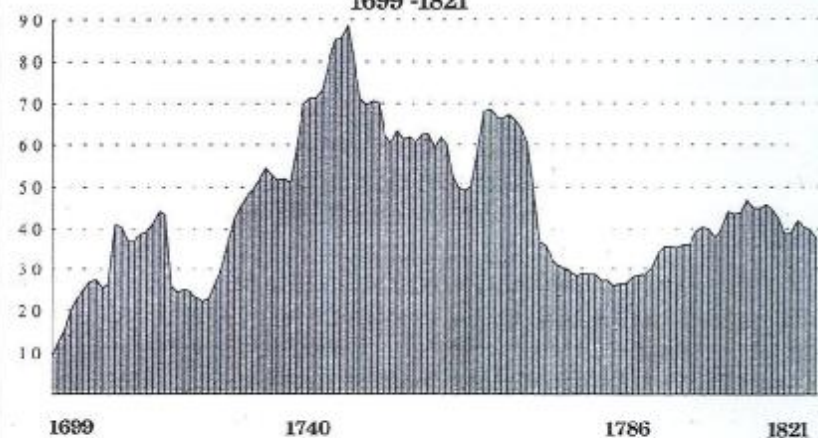
Studium úmrtnosti v předstatistickém období je však obtížné. Nehledě na jistou migraci obyvatelstva, nelze určit počet přítomných lidí v určitém věku ve sledované lokalitě. Musíme se tedy omezit na sledování těch údajů, které lze získat přímo z matrik, případně z rekonstruovaných rodin.

Na grafech 1 a 2 jsou zobrazeny absolutní počty zemřelých a devítileté klouzavé průměry za období 1695-1825. Zvláště z prvního grafu je dobře vidět jednak celkový trend ve vývoji úmrtnosti, jednak všechny demografické krize této doby - mor roku 1713, následky válek o rakouské dědictví v letech 1742-1743, hladomor v letech 1771-1772. Křivka úmrtnosti byla citlivá i na menší události, takže její zvýšení pozorujeme i např. v roce 1757-1758, kdy sice přímo ke krizi nedošlo, ale nedaleká Praha byla obléhána pruským vojskem, což se projevilo zvýšenou úmrtností i v hostivařské farnosti v důsledku pustošení, drancování a asi i nedostatku potravy či zavlečení epidemií. Podobná situace nastala také v roce 1800, kdy v Čechách pobývala ruská vojska. Různá mírnější zvýšení pak můžeme pozorovat i v jiných letech. Po roce 1772 se ale vývoj vcelku stabilizoval a

Graf 1 - Vývoj počtu zemřelých v období 1695 - 1825

Graf 2 - Vývoj počtu zemřelých 9 leté klouzavé průměry 1699 - 1821

k velmi výrazným vzestupům v počtech zemřelých už nedocházelo až do konce sledovaného období. Počty zemřelých se zvyšovaly během celého zkoumaného období i v dobách, kdy nebyly epidemie či hladomory. Tento vzestup však v podstatě odpovídal celkovému růstu počtu obyvatel Hostivaře.

Bohužel nemůžeme sledovat příčiny smrti, protože po celé období 1700-1749 byly zaznamenávány zcela ojediněle, většinou v případě úmrtí utonutím (dvakrát) či následkem úrazu ("kopnutá od kobyly"). Několikrát najdeme poznámku, že dotyčná osoba zemřela "náhle" bez bližšího určení.

Stejně tak není možné studovat mateřskou úmrtnost, protože na úmrtí matky při porodu nebo v šestinedělí lze usuzovat pouze nepřímo až z rekonstruované rodiny, a jelikož nemáme takto zjištěny všechny rodiny žijící ve farnosti, nemůžeme určit počet zemřelých rodiček.

3. 1. Spolehlivost matrik v určení úmrtního věku

Studium úmrtnosti se do značné míry opírá o úmrtní věk, který byl v hostivařských matrikách zapisován již od počátku jejich vedení. Většina autorů, kteří se zabývali úmrtností, spolehlivost matrik v tomto směru neprověřovala, což je vcelku pochopitelné, protože přesný údaj o věku pohřbívané osoby lze získat pouze po ověření s datem narození. Úmrtní věky uváděné v matrikách se považují za použitelné pro další bádání zvláště u kojenců a malých dětí a velké odchylky bývají při podrobnějším rozboru zřejmé (například častý výskyt čísel končících nulou nebo pětkou). Přesto nebude nezajímavé, podíváme-li se blíže na tento problém.

Jako první jsem sledovala zaokrouhlování věku. U zemřelých dětí do jednoho týdne je v matrikách věk uváděn ve dnech, později v týdnech a zhruba po 10-20 nedělích v měsících. Zde nelze mluvit o zaokrouhlování, udávané věky jsou většinou velmi přesné. Také u zemřelých do 20 let jsem nezjistila žádné tendence věk zaokrouhlovat, naopak běžně je stáří zemřelé osoby uvedeno přesněji než na celé roky (např. 4 a půl roku), zjištěny byly i případy, že zemřelému bylo 10 let a v matrice je udán věk 11 let.

U starších osob se vyskytují všechna celá čísla, ale již kolem třicátky je přece jen patrný jistý náběh k zaokrouhlování na 30, 35, 40 atd. Tato tendence sílí s vyšším věkem zemřelého. I nadále se sice objevují čísla jako 71 či 64, ale věky končící na nulu převažují.

Dále jsem porovnávala věk uvedený v matrikách s věkem, který jsem zjistila rekonstrukcí rodin. Z celkového počtu 3127 zemřelých se pomocí re-

konstrukce rodin podařilo určit přesně úmrtní věk u 688 osob (294 žen a 394 mužů) za období 1700-1749, převážně však kojenců a mladších dětí. Vskutku vidíme (tabulky 1-2), že věk byl přesně uveden asi u 45 % kojenců (bez ohledu na pohlaví), ale už jen u 25 % mužů a 13 % žen nad 15 let, i když musíme vzít v úvahu, že vzorek zjištěného přesného věku osob starších 15 let byl čtyřikrát menší než kojenců. Pro doplnění uvádím, že spolehlivost určuji jinak u kojenců (na dny, týdny a měsíce) a jinak u ostatních osob (na roky), což odpovídá skutečnosti, že ve vyšším věku je rozdíl 2-3 let méně významný než u kojence 2-3 měsíců.

Tabulka 1 Rozdíly v určení úmrtního věku u chlapců do 1 roku (%)

	+ 2	- 2	+ 7 a	- 7 a	+ 1	- 1	+ 2	- 2	+ 3	- 3	- 6	- 6	Cel.
Pohl.	Přesně	+ 1 d	- 1 d	+ 6 d	- 6 d	víc d	víc d	měs.	měs.	měs.	měs.	měs.	Cel.
Chl	45,5	5,3	1,7	10,5	4,7	0,6	0,6	12,9	4,0	4,0	5,3	1,2	3,5 100,0
D	45,8	12,3	3,9	8,4	3,0	3,0	1,5	8,4	3,0	3,0	3,9	0,5	3,3 100,0

U kojenců je spolehlivost úmrtního zápisu přesně na jeden den 45 %, ovšem pomineme-li odchylku jednoho dne a u starších kojenců jednoho měsíce, dostáváme přesnost 75 %. Jelikož navíc v praxi pracujeme s věkovými skupinami kojenců (0-2, 0-6 dní atd.), můžeme pro tyto výpočty počítat se spolehlivostí jejich uvedeného úmrtního věku ještě větší (92 % u dívek a 94 % u chlapců).

Největší přesnost v zápisech najdeme ve skupině 1-4 roky. U 68-72 % zemřelých dětí byl věk uveden s přesností na 1 rok. Mezi zemřelými ve stáří 1-4 roky byl zhruba u 25 % dětí zapsán vyšší a jen necelým 5 % nižší věk, než byl skutečně (stejně u obou pohlaví), čili častější je zde zaokrouhlování nahoru.

U kategorie 5-14 let byl naopak jen u 17 % chlapců zaznamenán vyšší a u celých 54 % nižší věk než skutečný. Znamenalo by to, že každý druhý chlapec byl považován za mladšího o rok až o dva. U dívek je situace opačná: 40 % jich bylo považováno za starší o rok či o dva a 28 % za mladší o stejnou dobu. U poslední kategorie, kterou můžeme takto sledovat (15-59 let), zjišťujeme, že 43 % žen bylo považováno za starší, ale stejné procento za mladší, takže by mělo dojít ke vzájemné kompenzaci. Každému druhému muži bylo v tomto věku v zápise ubráno a jenom 21 % přidáno. Úmrtní věk mužů mezi 15-59 lety by tedy měl být o něco vyšší, než uvádějí matriky.

Tabulka 2 Rozdíly v určení úmrtního věku u osob starších než 1 rok (%)

Věková skupina	Přesně	+ 1 rok	- 1 rok	+ 2 roky	- 2 roky	+ 3 - + 6 let	- 3 - 6 let	+ 7 a víc let	- 7 a víc let	Celkem
M u ž i										
1-4	72,4	23,2	2,6	0,0	0,9	0,0	0,9	0,0	0,0	100,0
5-14	28,3	10,9	30,4	4,3	13,0	2,2	10,9	0,0	0,0	100,0
15-59	25,0	5,3	10,7	3,6	14,3	10,7	23,3	1,8	5,3	100,0
50 +	0,0	0,0	20,0	40,0	0,0	20,0	20,0	0,0	0,0	100,0
Ž e n y										
1-4	68,4	25,3	4,3	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	100,0
5-14	32,0	32,0	20,0	4,0	4,0	4,0	4,0	0,0	0,0	100,0
15-59	12,9	10,2	18,0	7,8	5,2	10,2	10,2	15,3	10,2	100,0
60 +	0,0	0,0	0,0	0,0	25,0	25,0	25,0	25,0	0,0	100,0

Tendence ke zvyšování či snižování úmrtních věků v jednotlivých kategoriích bych tedy shrnula takto: u kojenců je v matrikách úmrtní věk velmi mírně nadhodnocen, tzn., že případů, kdy je dítě uváděno jako starší, je více než těch zápisů, kdy je uvedeno jako mladší. Stejně mírně je nadhodnocen věk u chlapců i dívek zemřelých ve věku 1-4 roky. U starších osob se již pohlaví od sebe odlišují. U chlapců a mužů ve středním věku je částečná tendence uvádět nižší věk spíše než vyšší, u žen je tomu naopak. U osob starších 60 let nelze pro malý počet rekonstruovaných dat o nějaké tendenci hovořit.

Minimální spolehlivost matrik u jednotlivých věkových skupin tedy bude následující: 1-4 roky 98 %, 5-14 let 70 % chlapci a 84 % dívky, 15 - 59 let 54 % ženy a 59 % muži. U poslední uvedené kategorie se ale podařilo zjistit jen velmi málo přesných úmrtních věků z rodinných listů. Vcelku můžeme říci, že čím je zemřelá osoba starší, tím méně přesně je uveden její věk v matrice zemřelých.

Právě nastíněný rozbor zápisu úmrtního věku v hostivařských matrikách ukazuje na (pro naše potřeby) slušnou spolehlivost tohoto konkrétního pramene, ale tyto závěry nelze v žádném případě zobecnit. Velmi pravděpodobně záviselo vždy na místním faráři, do jaké míry se snažil zjistit věk zemřelé osoby či jak dobře jej odhadoval.

Tabulka 3 Podíl osob s přesně určeným úmrtním věkem z celkového počtu zemřelých

Věková skupina	Počty osob s přesně určeným úmrtním věkem		Podíl z úhrnu zemřelých (v procentech)	
	muži	ženy	muži	ženy
0	176	132	43	37
1-4	106	96	32	31
5-14	46	27	34	24
15-59	57	39	11	9
60 +	5	4	3	2

Jelikož lze uváděné dosažené věky v matrice zemřelých považovat za vyhovující pro další výzkum, budu se zabývat pouze jimi bez ohledu na přesné výpočty z rodinných listů. Nevýhody přibližných matričních údajů budou vyváženy jejich množstvím (3127 záznamů oproti pouhým 688 získaným rekonstrukcí).

3. 2. Věková skladba zemřelých

Jelikož neznáme počet živých osob ve věkových skupinách, nemůžeme zjišťovat specifickou úmrtnost a musíme se spokojit s ukazateli procentuálními v souboru všech zemřelých. Tabulka č. 4 nám ukazuje počty zemřelých podle věkových skupin v jednotlivých desetiletích. Souhrnně za celé období 1700-1749 tvořili čtvrtinu zemřelých kojenci, pětinu děti od jednoho roku do čtyř let a o něco více než třetinu dospělí ve věku 15-59 let. Téměř polovinu mezi zesnulými tedy představovaly děti do 4 let, což znamená, že rámcově každý druhý pohřeb byl pohřbem malého dítěte. Kdybychom považovali hostivařskou populaci za uzavřenou, bylo by možné říci, že více než polovina (52 %) z narozených dětí se nedožila 15 let.

Tabulka 4 Úmrtnost podle věkových skupin (přepočten na 1 000 zemřelých)

Desetiletí	Věková skupina					celkem
	0-1	1-4	5-14	15-59	60+	
1700-1709	214	150	86	391	159	1 000
1710-1719	206	167	107	320	200	1 000
1720-1729	204	200	87	400	109	1 000
1730-1739	337	210	62	284	107	1 000
1740-1749	257	221	79	301	142	1 000
1700-1749	244	190	84	339	143	1 000

Tabulka 5 Složení zemřelých podle věku v letech 1700 - 1749

Věk	Muži	Ženy	Celkem	Muži %	Ženy %	Celkem %
0-27d	146	120	266	9,43	8,45	8,96
28-365d	263	240	503	16,98	16,9	16,94
1-4	333	309	642	21,5	21,76	21,62
5-9	96	76	172	6,2	5,35	5,79
10-14	39	37	76	2,52	2,61	2,56
15-19	57	40	97	3,68	2,82	3,27
20-29	88	84	172	5,68	5,92	5,79
30-39	88	107	195	5,68	7,54	6,57
40-49	129	113	242	8,33	7,96	8,15
50-59	121	100	221	7,81	7,04	7,44
60-69	95	106	201	6,13	7,47	6,77
70-79	59	63	122	3,81	4,44	4,11
80-89	20	15	35	1,29	1,06	1,18
90 +	15	10	25	0,97	0,70	0,84
Celkem	1 549	1 420	2 969	100,00	100,00	100,00

Přistoupíme-li k detailnějšímu rozboru jednotlivých desetiletí, jeví se nám jako nejstabilnější zastoupení úmrtí osob ve věku 5-14 let. Další skupiny pak vypadají následovně: podíl zemřelých kojenců se po první tři desetiletí neměnil a rapidně se zvýšil až ve 30. letech (ze dvou pětín na třetinu). Jeho nízká úroveň na počátku století je ovšem sporná (viz část o kojenecké úmrtnosti). Zastoupení úmrtí dětí 1-4 letých se zvyšovalo neustále a kolem poloviny století dosáhlo téměř dvojnásobku počátečního podílu. I zde je tedy patrná podregistrace zápisů zemřelých malých dětí v prvních dekádách 18. století. Naopak podíl úmrtí starých lidí (nad 60 let) se spíše snižoval. Na této kategorii je také nejlépe patrný vliv demografických krizí z let 1713 a 1742-1743. Konečně úmrtí osob ve věku 15-59 let zůstávala také bez větších výkyvů a můžeme pozorovat jen mírné snížení jejich podílu od třicátých let 18. století, což zřejmě souvisí se zlepšením celkové registrace zemřelých osob.

Po menších věkových skupinách můžeme úmrtnost sledovat v tabulce 5. Vezmeme-li v úvahu věkové rozmezí skupin, vidíme, že nejčastěji umíraly nejmenší děti hned po narození (chlapci o něco častěji než dívky), dále kojenci a děti do pěti let. Od dokončeného pátého roku se pravděpodobnost úmrtí oproti předchozím skupinám snižovala a nejmenší byla mezi desátým a čtrnáctým rokem. Po dvacátém roce života docházelo ke zvýšení, a to více u žen, zřejmě v souvislosti s úmrtností matek po porodu a

v šestinedělí. Maximální úmrtnost mezi dospělými zjišťujeme mezi čtyřicátým a padesátým rokem a od tohoto věku se počty zemřelých už jen snižovaly, což je logické vzhledem k nižšímu počtu osob dožívajících se vyššího věku. Věku nad šedesát let se dožilo asi jen 12 % populace.

Tabulka 6 Průměrný úmrtní věk v letech 1700-1749

Desetiletí	Celkem (ruky)		Kojenci (dny)	
	muži	ženy	chlapci	dívky
1700-1709	25,97	28,20	70,48	96,50
1710-1719	26,21	25,09	95,37	122,21
1720-1729	26,61	21,36	86,55	81,58
1730-1739	19,17	19,62	92,53	72,57
1740-1749	22,54	23,01	69,80	74,95
1700-1749	24,10	23,46	82,94	89,56

Rozdíly mezi pohlavími v úmrtnosti nejsou příliš výrazné. Novorozenecká a částečně i dětská úmrtnost je vyšší u chlapců, úmrtnost ve věku 20-40 let je vyšší u žen. Jelikož rozdíly v tomto věku mezi muži a ženami jsou malé, lze nejspíše toto zvýšení připsat na vrub mateřské úmrtnosti. Ve starším věku se vyskytovalo více úmrtí mužů v souvislosti se skutečností, že se jich více dožilo vyššího věku.

Průměrný věk zemřelých nevyhovuje jako ukazatel úmrtnosti, protože je silně závislý na věkové struktuře obyvatelstva, kterou neznáme. Sám o sobě však není zcela bez zajímavosti. V tabulce 6 jsou zemřelí rozdělení podle pohlaví a navíc je zde uveden zvlášť průměrný úmrtní věk kojenců, který je udáván ve dnech. Celkový průměrný úmrtní věk vykazuje hodnoty mezi 19 až 26 lety u mužů a 19 až 28 lety u žen. Na první pohled je patrná spíše sestupná tendence u obou pohlaví, která opět do značné míry souvisí se zlepšením registrace od dvacátých let 18. století.

Průměrný věk zemřelých kojenců se pohybuje kolem dvou až tří měsíců a za sledovaných padesát let se příliš neměnil. Vidíme také, že chlapci, kteří zemřeli v kojeneckém věku, se dožili o něco méně dní než dívky, což odpovídá vyšší chlapecké úmrtnosti mezi dětmi do jednoho roku.

Nejvyšší úmrtní věk u mužů zaznamenáváme ve třetím desetiletí 18. století, u žen v prvním desetiletí (zřejmě ještě díky podregistraci zemřelých chlapců). Na následujícím snížení úmrtního věku od třicátých let měla svůj podíl hlavně zlepšená registrace úmrtí kojenců. Ta byla totiž v prvních tři-

ceti letech 18. století velmi špatná, jak je objasněno v následující kapitole. Průměrný věk zemřelých byl tedy v letech 1700 až 1729 zřejmě nižší, než uvádí tabulka 6.

Celkový průměrný úmrtní věk žen i mužů je téměř shodný. Bylo to způsobeno tím, že kojenecká úmrtnost chlapců byla sice vyšší než dívek, ale po dvacátém roce života došlo k nárůstu úmrtnosti žen, a tak u průměrných věků zemřelých dochází k vyrovnání obou pohlaví.

3. 3. Kojenecká úmrtnost

Studium kojenecké úmrtnosti je oblastí, kde lze dosáhnout poměrně dobrých výsledků, neboť není potřeba znát ani počet obyvatel nebo rekonstruovat rodiny. K výzkumu postačuje znalost počtu živě narozených dětí a věku zemřelých dětí.

Kojeneckou úmrtnost nám ukazuje tabulka 7. Vidíme výrazný rozdíl mezi desetiletími 1700-1729 a 1730-1749. Zatímco v prvních třiceti letech se podíl dětí zemřelých do jednoho roku ze 100 živě narozených v příslušném roce pohyboval kolem 13 %, po roce 1730 náhle vzrůstá na 30-35 %. Nelze však předpokládat tak výrazné zhoršení hospodářské, zdravotní či sociální situace, aby došlo ke zvýšení úmrtnosti kojenců na trojnásobek, spíše musíme hledat chybu v jejich nedostatečné matriční evidenci pro počátek 18. století²⁶. Uvedená čísla pro léta 1700-1729 jsou také nereálně nízká a tento předpoklad potvrzuje i srovnání s jinými lokalitami. Např. v Domažlicích²⁷ (ač musíme vzít v úvahu i rozdíl mezi Hostivaří a Domažlicemi, pokud jde o skladbu obyvatelstva a životní podmínky), se v této době pohybuje kojenecká úmrtnost mezi 25-30 %, v Porubě²⁸ (kojenecká úmrtnost v letech 1700-1729 je 1-28 %) nebo v Kralicích²⁹ (kojenecká úmrtnost v letech 1700-1729 je 20-34 %). Také E. Maur uvádí,

²⁶ Příliš nízkou kojeneckou úmrtnost v 1. polovině 18. století zjistil i J. Srb (Úmrtnost obyvatelstva v pražském okolí v polovině 18. století a 19. století, *Demografie* 15, 1973, s. 50-55), který tyto nesrovnalosti přikládá taktéž neúplnosti matričních zápisů. Stejně tak i L. Dušek, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století*, Ústí nad Labem 1974, s. 62), kterému vyšla kojenecká úmrtnost 10,82 %.

²⁷ P. Mužík, *Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1830*, *SAP* XXXVI, 1986, s. 152-154.

²⁸ L. Címalová, Výsledek průzkumu matrik farního obvodu vesnice Poruba z let 1661-1849, in *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR*, *Acta demografica* IV, Praha 1981, s. 195.

²⁹ J. Adámek, Výsledek průzkumu matrik farního obvodu vesnice Kralice na Hané v letech 1658-1760, in *Dlouhodobé populační trendy...*, c. d., s. 144.

že kojenecká úmrtnost kolem roku 1700 neklesala pod 20 %³⁰. S dalšími lokalitami bohužel v tomto směru srovnávat nemůžeme, neboť se zabývají obdobím až po roce 1730. Přece jen se ale zdá, že v první třetině 18. století byla úmrtnost kojenců nižší než po roce 1730.

Tabulka 7 Kojenecká úmrtnost (přepočten na 1000 narozených)

Období	Kojenecká úmrtnost	z toho ve věku			
		0-2 dny	0-6 dní	0-27 dní	28 dní - 1 rok
1700-1709	137	0	7	57	80
1710-1719	148	0	16	29	119
1720-1729	116	0	6	33	83
1730-1739	327	24	50	130	197
1740-1749	353	8	18	130	223

Při bližším studiu kojenecké úmrtnosti se tedy budeme zabývat raději jen obdobím 1730-1749. Poporodní úmrtnost byla nejvyšší ve třicátých letech. I časná úmrtnost byla vyšší ve třicátých letech než ve čtyřicátých. Novorozenecká a ponovorozenecká úmrtnost byla vcelku stabilní (novorozenecká kolem 130 a ponovorozenecká kolem 200 zemřelých na 1000 narozených) a celkově se úmrtnost kojenců pohybovala mezi 300 až 350 zemřelými na 1000 narozených, což znamená, že asi dvě třetiny dětí se dožily prvních narozenin.

Kromě celkové kojenecké úmrtnosti je vhodné sledovat odděleně i obě pohlaví (viz tabulka 8). Kojenecká úmrtnost chlapců byla vyšší než dívek, nejpatrněji to vidíme u novorozenecké úmrtnosti. U obou pohlaví byla vždy největší úmrtnost ponovorozenecká (28 dní až 1 rok), často vyšší u dívek. Během prvního měsíce po narození zemřelo 92 z 1000 chlapců a jen 80 dívek ze stejného počtu. V následujících měsících zemřelo ještě dalších 161 hochů a 159 děvčat. Úmrtnost chlapců tedy byla v ponovorozeneckém období vyšší než úmrtnost dívek, ale později došlo téměř k vyrovnání obou pohlaví.

Co se týče sezónního pohybu kojenecké úmrtnosti, tato byla nejvyšší na konci léta a na grafu 7 vidíme absolutní vrchol v srpnu. Na podzim dochází k poklesu s minimem v listopadu. Od prosince začíná kojenecká úmrtnost

³⁰ E. Maur, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*. *AUC - Philosophica et historica* 3, Praha 1972, s. 70.

stoupat. Musíme však přihlédnout i k tomu, že jarní měsíce znamenaly maxima v počtech narození, a tudíž i zvýšení počtů zemřelých kojenců, neboť nejrizikovějším obdobím byl právě první měsíc po narození.

Tabulka 8 Kojenecká úmrtnost podle pohlaví

Období	Narození	Zemřelí ve věku							
		0-2 dny		0-6 dní		0-27 dní		28 dní-1 rok	
		A	B	A	B	A	B	A	B
Chlapci									
1700-1709	164	0	0	2	12	11	67	12	73
1710-1719	241	0	0	6	25	8	33	34	141
1720-1729	262	0	0	0	0	10	38	23	88
1730-1739	289	9	31	13	45	36	124	54	187
1740-1749	284	2	7	5	18	37	130	57	201
1700-1749	1 240	11	8	26	20	102	78	180	138
Dívky									
1700-1709	135	0	0	0	0	6	44	12	89
1710-1719	206	0	0	1	5	5	24	19	92
1720-1729	220	0	0	3	14	6	27	17	77
1730-1739	248	4	16	14	56	34	137	52	210
1740-1749	322	3	9	6	19	42	130	78	242
1700-1749	131	7	5	24	19	93	72	178	142

A absolutní počty

B přepočet na 1000 narozených

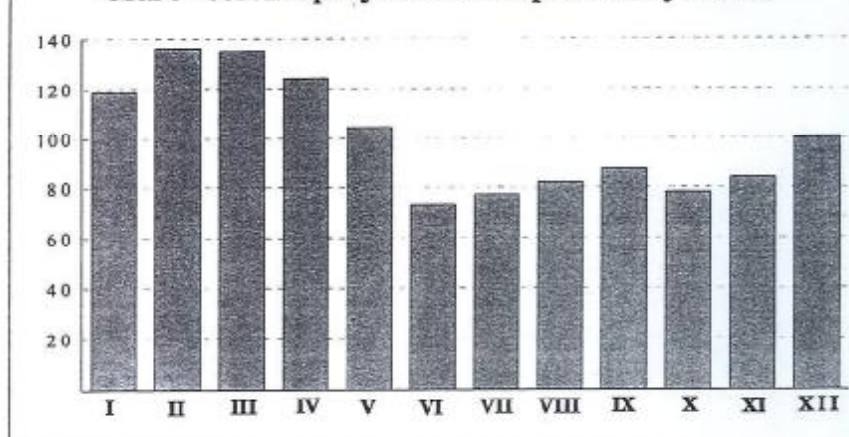
V měsících lednu až březnu, červenci, říjnu a listopadu převyšovaly průměrné počty narozených dětí počty zemřelých dětí, v květnu byl stav vyrovnaný a ve zbylých měsících převažovaly zemřelé děti. Srpen představoval obrovský vzrůst úmrtnosti kojenců, a byl tedy nejrizikovějším měsícem pro děti mladší jednoho roku. Graf 7 ukazuje, že sezónní pohyb kojenecké úmrtnosti byl také závislý na sezónních pohybech narození.

3. 4. Sezónní pohyb úmrtnosti v letech 1700-1749

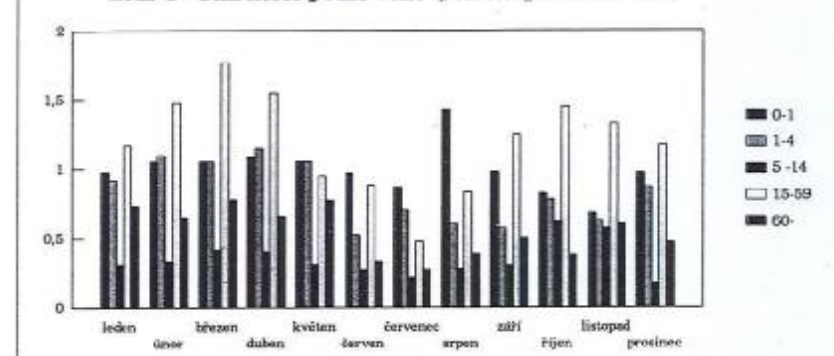
Sezónní pohyb úmrtnosti odráží hospodářskou i zdravotní situaci v průběhu roku, pomáhá odhalit léta demografických krizí a můžeme podle něj odhadovat i některé příčiny úmrtí.

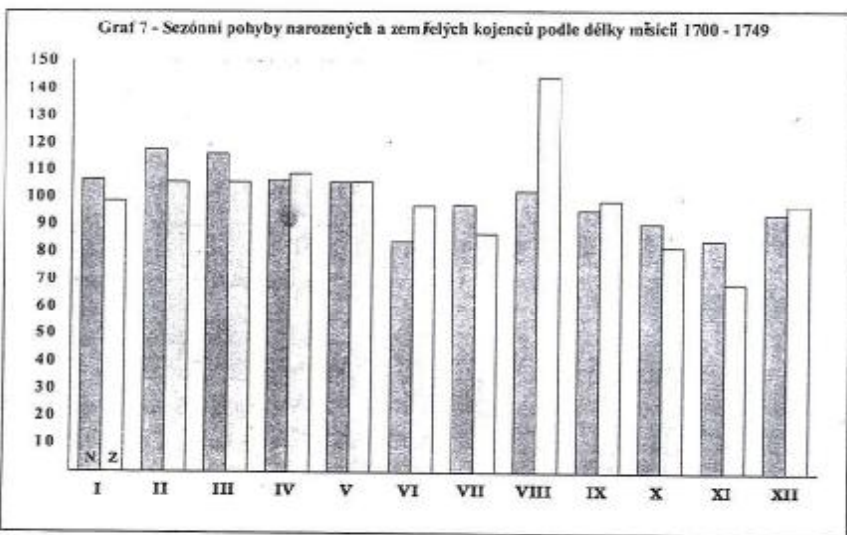
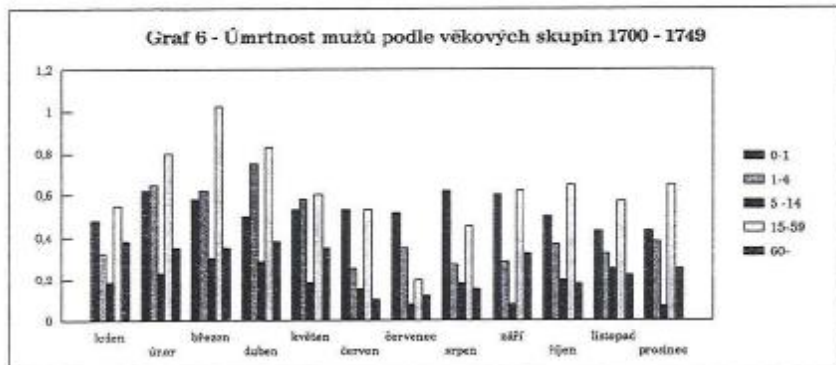
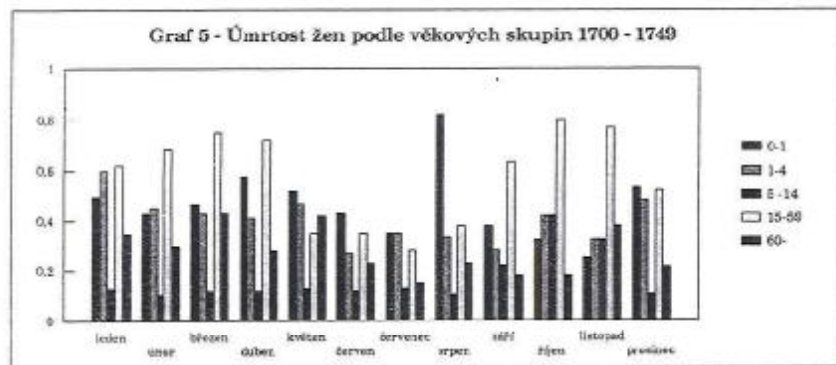
Měsíční pohyby úmrtí v denních počtech ve sledovaném období jsou zachyceny na grafu č. 3 a pohybují se od 2,5 v červnu do 5 v březnu, průměr

Graf 3 - Sezónní pohyb úmrtnosti podle délky měsíců

Graf 4 - Úmrtnost podle věkových skupin 1700 - 1749

činí 3,5 úmrtí za měsíc. Maximum vykazují měsíce únor a březen, od dubna dochází k poklesu a minimum pak zaznamenáváme v červnu. Všechny letní a podzimní měsíce jsou vzhledem k četnosti úmrtí podprůměrné. Ideální dvanáctinu v počtu zemřelých představuje prosinec, který je také počátkem vzestupu vrcholícího na jaře. Podíváme-li se blíže na vývoj v jednotlivých desetiletích, zjistíme, že za celou dobu padesáti let nedošlo k výrazným změnám.

Naznačený vývoj sezónního pohybu úmrtnosti ukazuje zřejmě na velkou závislost tehdejších lidí na přírodě. Tato je sice patrná i dnes, ovšem v daleko umírněnější podobě. V létě a na podzim, kdy bylo teplo, dostatek potravin a vitamínů, umíralo o polovinu méně lidí než na jaře, kdy byli vysílení po zimě a snáze podléhali nemocem.

Sledovala jsem i sezónní pohyby úmrtí v závislosti na věku a pohlaví (viz grafy 4, 5 a 6). Kojenecká úmrtnost byla nejvyšší na konci léta, kdy řádily nemoci zažívacího traktu, jejichž rozšíření souviselo s nedokonalou hygienou a horší kvalitou pitné vody, nižší na podzim.³¹ U dětí do 4 let pozorujeme zvýšenou úmrtnost v zimě a na jaře, nejnižší pak v červnu. Ostatní věkové kategorie vykazují shodně maximum na jaře a minimum v létě. Jarní vzestup úmrtnosti dospělých byl způsoben chorobami dýchacího ústrojí, které postihovaly zejména starší část populace v důsledku snazšího nachlazení. Vcelku je ale dětská úmrtnost rozložena rovnoměrněji a nemá tak výrazné vrcholy či propady jako úmrtnost dospělých.

Je zajímavé, že nacházíme dost velké rozdíly v měsíčním pohybu úmrtnosti žen a mužů. Tak například zatímco chlapci do čtyř let umírali nejvíce mezi únorem a květnem, dívky umíraly spíše v prosinci a v lednu. Stejně tak kojenecká úmrtnost, která byla nejvyšší v létě, se u dívek projevovala v srpnu dvojnásobnou úmrtností než u chlapců. I u dospělých osob zaznamenáváme odlišnosti: ženy umíraly stejně jako muži nejvíce na jaře, ale objevuje se u nich ještě druhé podzimní maximum (od září do listopadu), kdy ženská úmrtnost dosahovala dokonce vyšších vrcholů než na jaře.

3. 5. Demografické krize v hostivařské farnosti v 18. století

Demografické krize byly součástí populačního vývoje předkapitalistického období a jsou důležitou součástí studia mortality. O demografické krizi hovoříme tehdy, když křivka úmrtí prudce a mimořádně

³¹ Ke kojenecké úmrtnosti blíže v předchozí části "Kojenecká úmrtnost".

stoupne tak, že dosahuje nejméně dvojnásobku průměrného ročního počtu úmrtí.³² Jelikož po roce 1786, jak již bylo zmíněno, se z matrik vytratil Dolní Počernice a tím došlo ke ztrátě kolem 20 % obyvatel farnosti a následně i pohřbů, můžeme se řídit ročními průměry pouze do konce 70. let 18. století. Dvojnásobek byl za těchto 80 let překročen celkem šestkrát: v letech 1713, 1742-1743, 1747 a 1771-1772. Nejvýraznější byla krize roku 1713, kdy počet zemřelých dosáhl více než šestinásobku průměrného ročního počtu, nejmírnější byla naopak krize v roce 1747 (111 pohřbů).

Po celé období se však setkáváme s menšími krizemi. V 90. letech 17. století to byla doba neúrody a následná dražota obilí, ještě více se na počtech zemřelých projeví hladové roky ve 30. letech, kdy navíc došlo k otravě námelem obsaženým v náhražkovém chlebu. Také sedmiletá válka (1756-1763) velmi zhoršila populační bilanci.

Demografická krize v roce 1713

V létě roku 1713 vypukla poslední morová epidemie v Čechách a na Moravě. Odhaduje se, že onemocnělo asi 50 000 lidí a jen v Praze zahynulo téměř 13 000 osob.³³ V pražských matrikách se zvýšený počet úmrtí projevuje od počátku července a k vyvrcholení epidemie dochází koncem září.³⁴ Průběh morové rány v hostivařské farnosti ukazuje graf 8. K nárůstu křivky úmrtí došlo nejprve v dubnu, ale jelikož duben byl vždy měsícem s nadprůměrnou úmrtností, nešlo o mimořádný jev, nehledě na to, že se jednalo o pouhý jeden měsíc. Zvýšení počtu zemřelých mělo také původ ve větším počtu narozených, jak vidíme i na grafu.

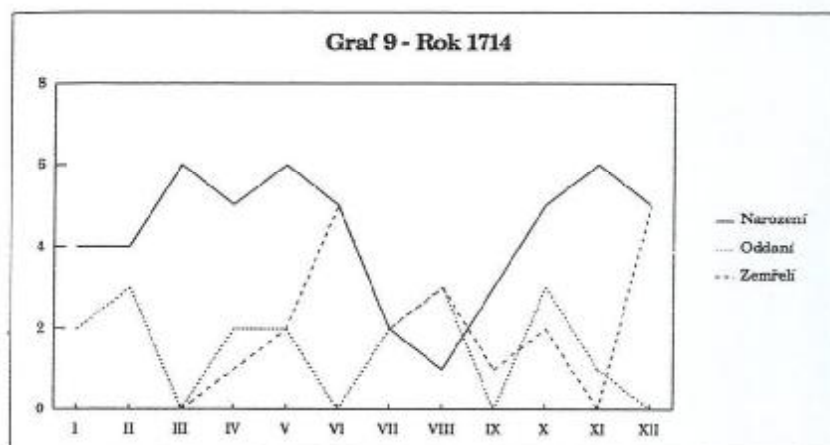
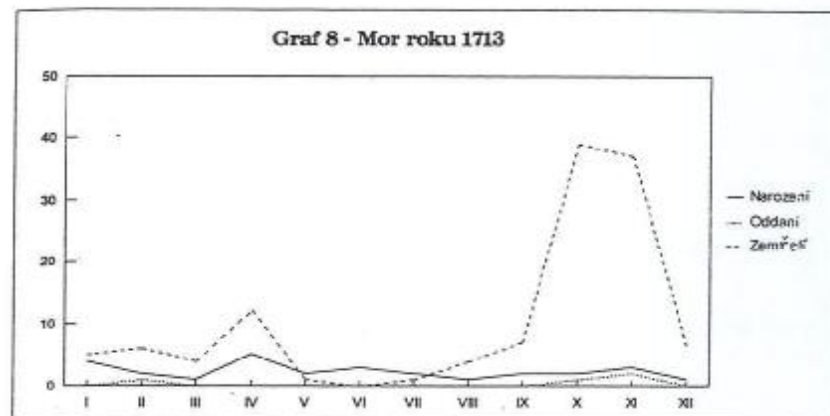
První případy moru se vyskytly pravděpodobně až v září, kdy křivka úmrtí stoupla na dvojnásobek normálního měsíčního průměru a naplno se epidemie projevila v říjnu a v listopadu. Počty úmrtí tehdy dosahovaly čtrnáctinásobku průměrných měsíčních počtů a jen za tyto dva měsíce zemřelo tolik lidí jako v normálních letech za dva roky. V prosinci došlo již k ústupu nemoci a situace byla zhruba stejná jako v září.

Úmrtnost na podzim roku 1713 byla tak velká, že celé tři první měsíce následujícího roku nezemřel nikdo (viz graf 9). Celkově nízký počet zemřelých v roce 1714 i 1715 je pak zcela klasickým důsledkem krize 1713.

³² E. Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1983, s. 141.

³³ E. Rozsivalová, *Epidemie z roku 1713 ve statistických záznamech a pražských úmrtních matrikách*, HD 3, 1969, s. 77.

³⁴ E. Rozsivalová, *c. d.*, s. 79.

Také křivka narozených je zcela typická pro následky demografické krize. Pro rok 1713 je ještě zcela normální, ale odraz epidemie nacházíme od června 1714, kdy se počaly rodit děti počaté za moru. Velký pokles počtu porodů v červenci a v srpnu (asi 40 % normálního měsíčního průměru) pak odpovídá početům v nejhorších morových měsících. Jejich pokles lze snad vysvětlit stresem a strachem z nákazy, který vedl k omezení sexuálních styků.

Zajímavý je i vývoj křivky sňatečnosti. Za celý rok 1713 bylo uzavřeno celkem pět sňatků, z toho ale tři v říjnu a v listopadu, tedy v době epidemie. Dva z nich se mi podařilo identifikovat z rekonstrukce rodin a v obou případech se jednalo o naprosto běžné svatby, kde snoubenci byli svobodní, staří 22-24 let a nikdo z jejich rodiny nezemřel na mor. V jednom případě se však nevěsta vdávala těhotná. Proč ale dalším dvěma párům nevadilo svatební veselí v době, kdy každý den zemřeli ve farnosti dva lidé a mnoho dalších bylo nemocných, těžko bez znalosti konkrétní situace rodin vysvětlit.

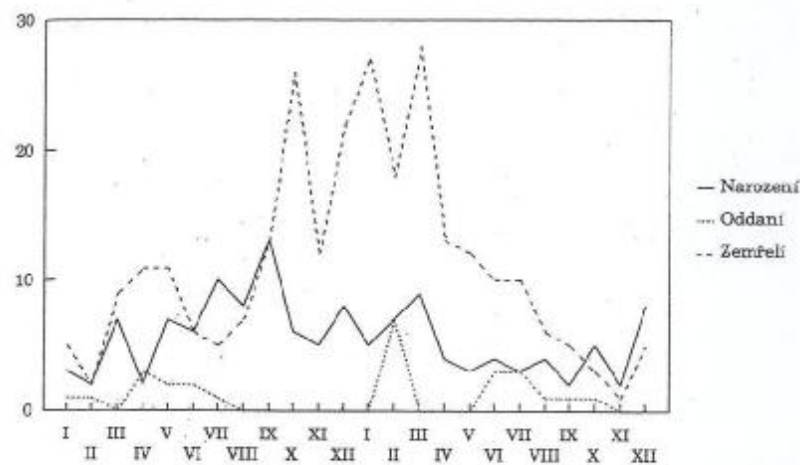
V roce 1714 narostl počet sňatků více než dvojnásobně. Jednalo se zde o některé svatby odložené z krizové doby a také o sňatky vdovců a vdov, kteří ztratili za moru svého partnera (více než polovina sňatků z roku 1714). Pod vlivem většího množství sňatků částečně narostl i počet porodů, a to již ke konci roku 1714 a dále v následujících letech 1715-1718. Tento vzestup je sice znatelný, ale nikterak závratný. Velké rozmezí intervalu mezi sňatkem a porodem (zvláště u ovdovělých osob), který může činit i dva roky, rozkládá počty narozených vcelku rovnoměrně do následujících čtyř let. K částečnému vzestupu dochází sice i v manželstvích uzavřených před morem, ale tento v podstatě nepřevyšuje normální plodnost. Nelze pravděpodobně mluvit o náhradách za zemřelé děti, neboť kojenci tvořili jen 7 % a dohromady s dětmi do 4 let 20 % obětí moru. Navíc nelze počítat, že by všech 100 % zemřelých na podzim 1713 skonalo na mor, a tedy by některé tyto děti umřely stejně.

Demografická krize v letech 1742-1743

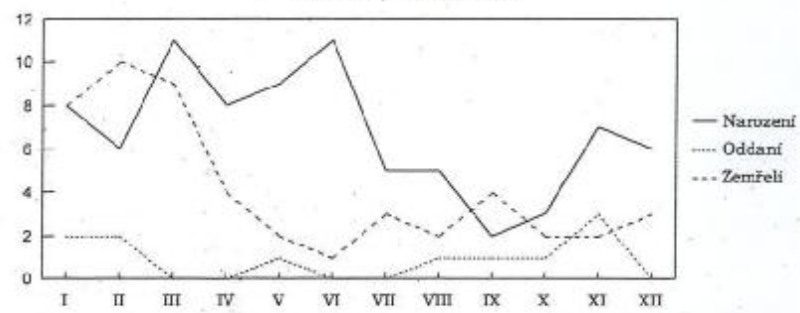
Další velkou demografickou krizi můžeme sledovat v období od podzimu 1742 do jara 1743, tedy ke konci první slezské války. Již od počátku tohoto konfliktu v roce 1740 se výrazně zvedl počet pohřbů ve farnosti (přibližně o 50 %), ale až do roku 1742 neměl charakter krize. Teprve v době obléhání francouzského vojska v pražské pevnosti rakouskou armádou pozorujeme krizovou situaci. Názorně nám její průběh ukazuje graf 10.

Již od počátku března 1742 se zvýšil počet úmrtí na dvojnásobek oproti běžným měsíčním průměrům. V září byl tento počet čtyřnásobný, v říjnu dosáhl vrcholu (devítinásobek) a dále se držel na čtyř až šestnásobku ještě pět měsíců. Až v dubnu 1743 se objevil pokles na trojnásobek a k vyrovnání s normálními roky došlo teprve v listopadu. Roky 1744 i 1745 byly pak celkově mírně podprůměrné v počtu zemřelých, až se i přes nedávnou krizovou situaci projevila na jaře pravidelná zvýšená sezónní úmrtnost (graf 11).

Graf 10 - Krize v letech 1742 - 1743

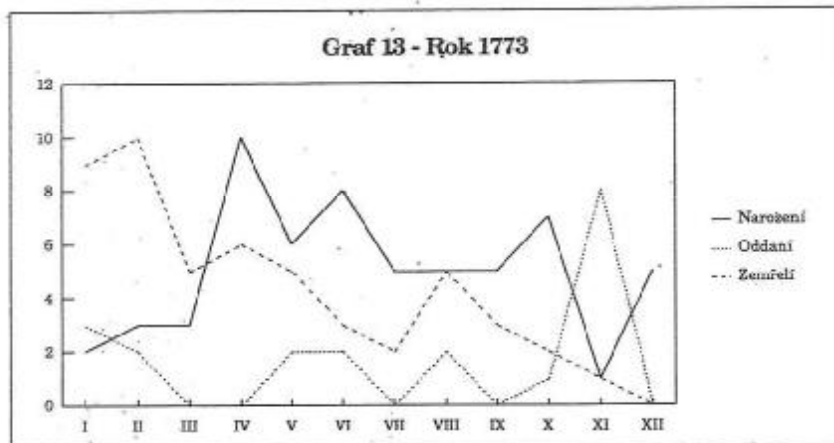
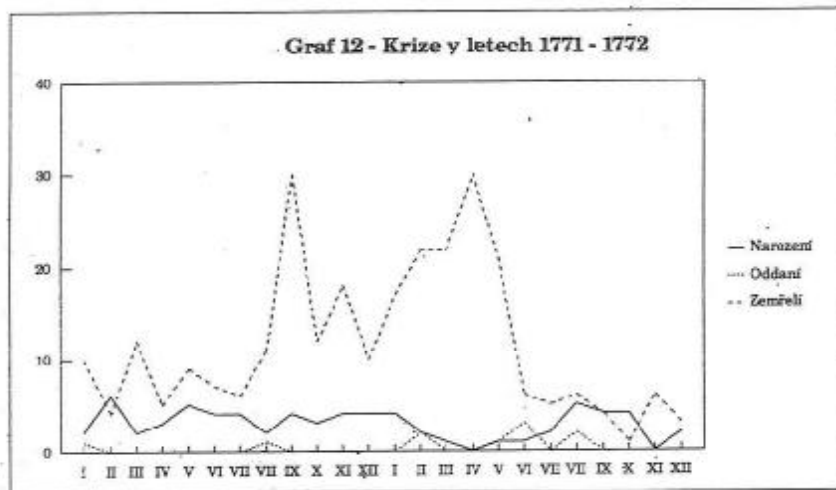
Graf 11 - Rok 1744

Méně výrazně se válečná situace projevila v porodnosti. Od června do listopadu 1743, kdy se rodily děti počaté za krize, byly sice počty narozených o 10-20 % nižší než obvykle v těchto měsících, celkově byly ale roky 1743 a 1744 průměrné.

Počet sňatků v krizové době poklesl natolik, že s výjimkou února se nekonaly žádné oddávky. Avšak již v červnu zaznamenáváme tři svatby, stejně jako v červenci, tedy v roční době, která jinak nebyla pro tento účel příliš oblíbená.

Jak tedy vidíme, krize v letech 1742-1743 se neprojevila tak ničivě jako mor v roce 1713, přestože trvala o 4 měsíce déle. Také věkové složení zemřelých od října 1742 do března 1743 bylo částečně jiné než na podzim roku 1713. Stoupla úmrtnost dětí ve věku 1-4 roky (v běžných letech kolem 20 %, nyní 28 %) a více než dvojnásobná se zdá být úmrtnost kojenců (1713 to bylo 7 % a 1742-1743 dokonce 16 % ze všech zemřelých), i když zde musíme opět počítat s jejich již několikrát zmiňovanou podregistrací z počátku 18. století.

Demografická krize v letech 1771-1772

Poněkud stručněji se ještě podíváme na krizi v letech 1771-1772, kdy v důsledku kritické neúrody nastal v Čechách hladomor, jemuž padla za oběť asi desetina obyvatelstva³⁵. Již v letech 1766-1769 nebyla pro vytrvalé deště valná úroda a na podzim roku 1769 se projevil nedostatek potravy. Následující tuhá zima zničila ozim a když byly i jařiny opět postiženy dešti, byl výsledek sklizně v roce 1770 ještě horší než v minulých letech. Počátkem tohoto roku stouply ceny obilí pětkrát a od jara nastal hlad.³⁶

V roce 1771 zemřelo v hostivařské farnosti 127 lidí a 140 lidí v roce 1772, což bylo zhruba stejně jako za krize v letech 1742 a 1743. Hladomor se počal projevovat od srpna 1771 (viz graf 12), vyvrcholil v září a dále se táhl až do května následujícího roku. Ústup nastal v červnu, ale měsíční počet zemřelých byl stále dvojnásobný proti normálním letům. Teprve v září a v říjnu 1742, kdy se už projevil výsledek poměrně dobré úrody, zemřelo jen tolik lidí, kolik jich umřelo běžně v průměru.

Částečně se hladomor odrazil i v poklesu počtu sňatků. V nejhorší době, tedy od září do května, byly uzavřeny pouze tři sňatky: dva v únoru a jeden v květnu. Daleko více se projevila situace na křivce narozených. Už rok 1771 byl lehce podprůměrný v počtu porodů a v roce 1772 se narodilo jen 50 % běžného ročního průměru narozených. Kromě úmrtí potenciálních rodiček byla důvodem zřejmě i dočasná sterilita žen způsobená podvýživou.

Vyrovnání krizové situace bylo opět záležitostí několika let. Úmrtnost v roce 1773 (viz graf 13) poklesla na normál a pod průměr se dostala až ke konci 70. let. Daleko více se projevila vzestup v počtech narozených dětí. V roce 1773 se narodilo dvakrát tolik dětí než roku 1772, tj. v podstatě běžný průměr, ale v dalších letech se projevovала zvýšená porodnost a to až do roku 1778. Také sňatečnost se po krizi zvýšila a v letech 1773 a 1774 stoupla na dvojnásobek běžného průměru.

Závěrem se ještě pokusme porovnat všechny tři podrobněji přiblížené krize. Nejkratší byla epidemie v roce 1713, které však za dva měsíce padlo za oběť tolik lidí, kolik během další krize za víc než půl roku. Návrat k normálu však byl po moru celkem rychlý a již rok 1715 můžeme označit za průměrný ve všech třech sledovaných oblastech. Obě další krize trvaly déle (prvá půl roku, druhá téměř rok) a také jejich následky se projevovaly,

³⁵ *Dějiny Československa, II*, 1648-1918, Praha 1990, s. 52.

³⁶ L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965, s. 25.

i když v mírnější formě, téměř pět let. Rozdílný byl i výskyt krizí v průběhu roku: zatímco mor vrcholil na podzim, hladomor byl nejhorší v zimě stejně jako krize v letech 1742-1743.

4. Závěr

Výzkum vývoje úmrtnosti v hostivařské farnosti v 18. století ukázal, že jeho rysy jsou vcelku obdobné jako v jiných lokalitách v Čechách, hlavně co se týče sezónního pohybu úmrtí. Vyjasnit se podařilo i otázku spolehlivosti matričních zápisů v určení úmrtního věku, která se ukázala být dostačující pro výzkum věkové sklady zemřelých osob. Zjištěna byla značná podregistrace zemřelých dětí v prvních třiceti letech 18. století, což značně ztížilo zkoumání otázky kojenecké i celkové úmrtnosti a zjištění průměrného úmrtního věku. Podařilo se zjistit, že byla vyšší úmrtnost chlapců, zatímco v dospělém věku byla vyšší úmrtnost žen. Popsány byly největší demografické krize v hostivařské farnosti v 18. století.

Summary

The development of mortality in the Hostivař parish in the first half of the 18th century

The study is based on an analysis of church registers from the Hostivař parish. The parish consisted of nine villages, the biggest, Hostivař, was situated around 10 kilometres from Prague. At present all of them are part of Prague (Prague 4 and Prague 10 districts), but in the 18th century these were rural localities. Prague's proximity had both assets and liabilities. In peace times the city provided an outlet for produce, but during wars it was a very dangerous neighbour due to its importance. When the city was besieged, the nearby villages were usually plundered. As regards development of mortality one can observe both long-term trends and short-term seasonal fluctuations; special attention was devoted to the course of the demographic crises in 1713 (a plague epidemic), 1742-1743 and 1747 (the war for the Austrian Succession) and 1771-1772 (a famine after poor crops of 1770 and 1771).

The reliability of records on the age of the diseased made it possible for the data on the age inscribed in the registers of death to be compared with real age of the diseased as found according to the birth date. A

relatively high reliability of figures on sucklings and small children was found. As regards sucklings, age at death was inscribed correctly for 92 % of girls and 94 % of boys, as regards the age of 5-14 years, the figure was 70 % for boys and 84 % for girls. Regarding adult people, it was correct in one half of cases, while among men the age tended to be inscribed lower and among women rather higher.

The age structure of the deceased showed an under-registration of the records among small children until the second decade of the 18th century. This is particularly true of the records of children dying shortly after birth. At higher age the registration seems to have been complete. Between 1730 and 1749 the proportion of children dying under 15 years amounted to about one half of all deaths. The average age at death was very low in these twenty years, around 22 years by men and women. The analysis of the course of demographic crises has confirmed well-known differences between various types of the crises. In 1713 there was a plague epidemic with a steep, but short-lived surge in the number of deaths in summer months. The years 1742 and 1743 saw a considerable increase in deaths after Hostivař had been plundered by the Austrian army laying siege to Prague (at that time occupied by the French) for twelve months - between March 1742 and March 1743 -, with the worst situation in winter. In 1771, due to a bad crop in the previous as well as the current year, the number of deaths increased in August already, while the largest number of people died in September and then during winter and early spring of 1772.

In the years without demographic crises the seasonal course of deaths was the same as in other localities of Bohemia at that time. The maximum of deaths occurred in February and March, and since April the number of deaths was declining to the minimum in June, then it was rising again, all summer and autumn only slightly, since December more markedly. But there were differences in the age of the deceased. Sucklings were dying most frequently at the end of summer (from the diseases of the digestive tract, which was obviously connected with the fact that food was decaying faster in the heat and with the poor quality of drinking water), children most often in winter and spring as adult people. The spring rise in mortality was caused by the diseases of the respiratory apparatus as people could easily catch cold. But there were also differences in the seasonal character of mortality by sex.

Peter Sköld

OD INOKULACE K OČKOVÁNÍ: NEŠTOVICE VE ŠVÉDSKU V 18. A 19. STOLETÍ

V letech 1750-1800 zemřelo ve Švédsku na neštovice 300 000 lidí¹. Většina obětí byly děti mladší deseti let a jako příčina smrti se neštovice uváděly u každého pátého zemřelého dítěte.² Počet úmrtí na neštovice v průběhu následujícího století dramaticky klesl a do konce 19. století se neštovice zařadily s pouze několika případy za rok mezi výjimečné příčiny smrti. Léčebné metody ke zvládnutí neštovic byly prvními, které preventivní medicína úspěšně použila proti některé infekční chorobě. Inokulace byla zavedena v Anglii v roce 1721, ale ve Švédsku se až do roku 1756 nepoužívala a s jejím přijetím byly potřeba.³ Novější metoda Edwarda Jennera z konce 18. století byla ve Švédsku zavedena o několik let později. Tato studie pojednává o rozsahu a úspěchu jak inokulace, tak očkování a zaměřuje se na přechodné období mezi oběma metodami použitými k omezení hrozby neštovic.

¹ Na konci 18. století mělo Švédsko necelé 2 milióny obyvatel. *Historisk Statistik för Sverige (1969). Del 1. Befolkning 1720-1967*. Statistiska centralbyrån. 2nd edition. Stockholm, s. 90-92.

² Petersson, A. (1912). *Hygienisk Tidskrift*. Band V. Stockholm, s. 6-17.

³ Lindroth, S. (1975). *Svensk lärdoms historia*. Frihetstiden. Södertälje, s. 457-460. Thulin, L. (1981). "Om koppors ympande" - ett vaccinationen förstadium i Sverige. *Nordisk Medicinhistorisk Årsbok 1981*. Södertälje, s. 59-60. V mnoha přehledných pracích je rozsah inokulace ve Švédsku podán nepřesně. Např. Crookshank, E. (1889). *The History and Pathology of Vaccination*. London, s. 19. Razzel, P. (1977a). *The Conquest of Smallpox*. Caliban Books. Firle, s. 100.

Poněvadž před inokulací nebyla organizována žádná preventivní opatření, musela tato pionýrská práce čelit mnoha problémům.⁴ Budu se zabývat způsobem, jakým pracovala lékařská zdravotní organizace, rozsahem inokulace a vysvětlením, proč byla tato metoda ve Švédsku relativně neúspěšná. Po zavedení očkování se podmínky výrazně změnila a od prvních desetiletí 19. století bylo očkování snadno přijímáno. Mým cílem je popsat a analyzovat toto období, protože během uvedeného období se Švédsko přeměnilo ze země s malou preventivní ochranou proti neštovicím v zemi, kde se tato choroba vyskytovala jen zřídka.

Stalo se tak díky zlepšení organizace zdravotnictví včetně očkování značného počtu osob. Tento příspěvek netvrdí, že pokles počtu úmrtí na neštovice způsobilo samotné očkování, ale bez něho by nebyly rychlý pokles a nakonec vymizení nemoci možné. Připojuji některé úvahy o demografickém významu neštovic a sociálních důsledcích této choroby.

Prameny a doba

Ve většině zemí Evropy je do 40. let 19. století obecný nedostatek statistických dat o příčinách smrti.⁵ To znamená obtížný výzkum těch nemocí, jejichž největší následky spadají do tohoto období. Mezi ně patří i neštovice. V době, pro niž jsou statistické údaje dosažitelné, bylo očkování, díky němuž se ve všech evropských zemích úroveň úmrtnosti na neštovice výrazně snížila, používáno již čtyřicet let.⁶ Švédský materiál pokrývá období od roku 1749, kdy Statistický úřad (*Tabellverket*) začal sbírat demografická data ze všech farností v zemi. Merkantilismus, který udával ráz švédské hospodářské politiky, vedl k tomu, že bylo věnováno velké úsilí zjišťování skutečného poměru mezi narozenými a zemřelými. Počet obyvatel se přeměňoval na monetární hodnoty a farářům bylo nařizováno zasílat roční statistiky narozených, zemřelých a sňatků spolu s dalšími informacemi.⁷

⁴ Miller, G. (1957). *The Adaptation of Inoculation for Smallpox in England and France*. Philadelphia, s. 268-271. Viz také Miller, G. (1981). Putting Lady Mary in Her Place: A Discussion of Historical Caution. *Bulletin of the History of Medicine*. Vol. 55, s. 14.

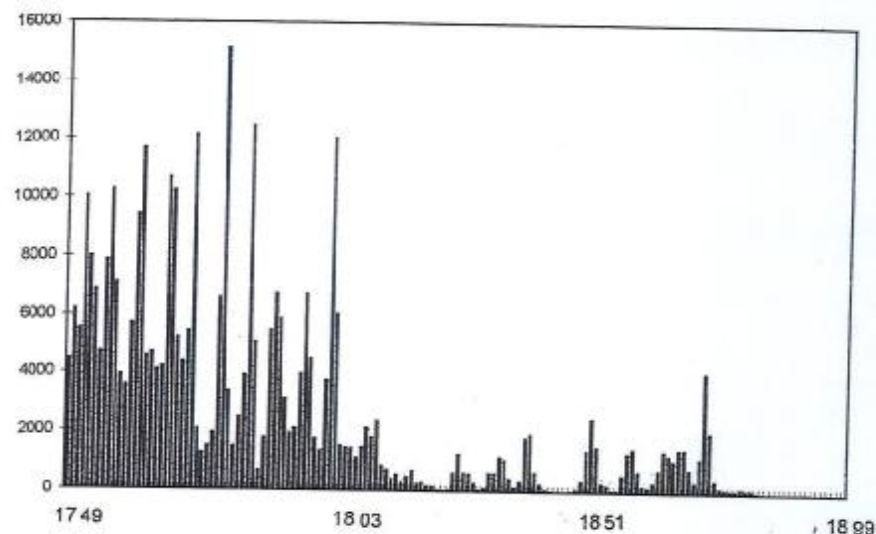
⁵ McKeown, T. (1977). *The Modern Rise of Population*. London, s. 138. Razzel, P. (1977a). *op. cit.* s. 115. Shyrock, R.H. (1979). *The Development of Modern Medicine. An Interpretation of the Social and Scientific Factors Involved*. The University of Wisconsin Press, s. 137-138.

⁶ Crosby, A. W. (1993). Smallpox. *The Cambridge World History of Human Disease* (ed. Kenneth F. Kiple). Cambridge, s. 1012-1014.

⁷ Johannisson, K. (1988). Why Cure the Sick? Population Policy and Health Programs within 18th-Century Swedish Mercantilism. *Society, Health and Population During the*

Kolem roku 1816, když se očkování stalo povinným, začali faráři registrovat stav imunity na neštovice; zda byla osoba inokulována, očkována, zda prodělala neštovice nebo jinou infekci nebo zda podstoupila jinou preventivní léčbu.⁸ Švédská registrace neštovic a její dokumentace proto nejlépe dokumentují počáteční použití uvedených preventivních opatření. O tom se dokonce zmiňovali již současníci.⁹

Obr. 1 Počet zemřelých na neštovice ve Švédsku v letech 1750-1900

Prameny: *Äldre Tabellkommissionens arkiv. Nr 28-29. BIIa. Ståtni archiv.*

Demographic Transition. (eds. Anders Brändström and Lars-Göran Tedebrand). Umeå University, s. 323-330. Rogers, J. (1993). *Reporting Causes of Death in Sweden 1750-1930: the relationship between the development of a classification system and its practical implementation*. Příspěvek na Konferenci o dějinách a registraci příčin smrti. Indiana University, Bloomington, Indiana. November 11-14, 1993, s. 1-6.

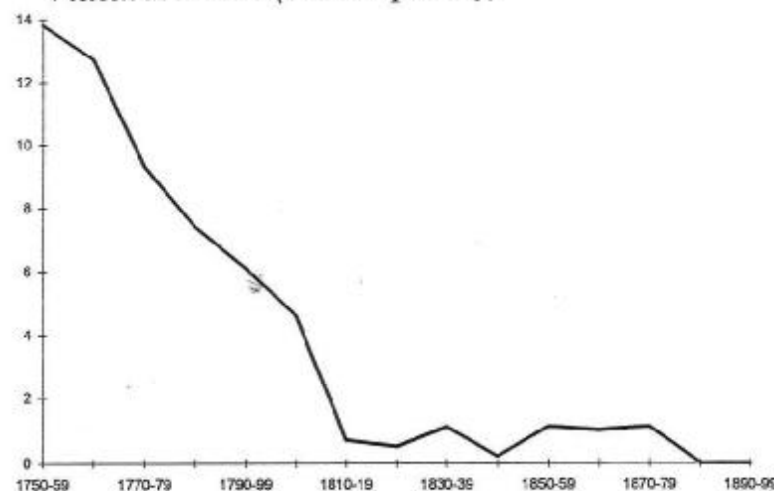
⁸ Nilsdotter Joub, U. (1993). *Parish Records. 19th Century Ecclesiastical Registers*. Information from the Demographic Database. Umeå university, s. 74-75.

⁹ Pedersen, K. (1816). *Kopper og koppeindpodning*. Copenhagen, s. 270-271. Edwardes, E. J. (1902). *A Concise History of Small-Pox and Vaccination in Europe*. London, s. 45-46.

Zatím co například v Británii byly neštovice nejdůležitější příčinou smrti v 17. století, ve Švédsku pocházejí první zprávy o epidemiích až z 30. let 18. století. Před tímto datem se opakovaně tvrdilo, že neštovice nebyly rozšířenou nemocí, což znamená, že je švédská statistika zachycuje v době, kdy jejich vliv na úmrtnost byl největší.¹⁰

Neštovice patří k epidemiím, které se projevují nejzřetelněji v regionálním nebo místním měřítku, ale charakter nemoci je zachycen i na celostátní úrovni. Ačkoli mezi jednotlivými epidemiemi neštovic byly ve všech oblastech s výjimkou Stockholmu intervaly 3 až 25 let, objevovaly se v letech 1750-1820 úmrtí na neštovice ve Švédsku každý rok. Ve druhé polovině 18. století se velké epidemie s více než 10 000 zemřelými za rok vyskytovaly každou dekádu, zatím co po zavedení očkování zabýjely v nejpostiženějších letech 2000 až 4000 osob. Preventivní opatření sama o sobě pokles úmrtnosti na neštovice, zřejmý již před rokem 1750, nezpůsobila. I když se stále vyskytovaly roky s epidemiemi, úmrtí na neštovice bylo během posledních desetiletí 18. století ve většině let méně. Obrázek 2 ukazuje úmrtnost na neštovice ve Švédsku jako část celkové úmrtnosti.

Obr. 2. Podíl zemřelých na neštovice z úhrnu zemřelých ve Švédsku v letech 1750-1900 (desetileté průměry)

Prameny: Äldre Tabellkommissionens arkiv. Nr 28-29. BIIa. Státní archiv.

¹⁰ Lindroth, S. (1989). *op. cit.* s. 458-460.

Pokles v 18. století mohl být způsoben několika faktory.¹¹ Dokud byly neštovice především dětskou nemocí, okruh osob, které mohly onemocnět, mohl postupně klesat.¹² V letech 1750-1820 byly z 95 % obětmi neštovic děti do deseti let. Na lokální úrovni potřeboval virus pro to, aby mohl znovu zaútočit, určitý počet nově narozených dětí. Po velkých epidemiích v 50. letech 18. století zmizela nemoc ve většině obcí z matrik úmrtí na mnoho let. Existuje také několik indikací slabšího viru, zvláště po roce 1780.¹³ Neobjevoval se tak často jako dříve a onemocnění přežilo více osob. A dále, ti, kdo zemřeli jako první, byli nejslabší a mnoho z nich by bylo pravděpodobně zemřelo v dětství na jiné nemoci. Mohl to být také vývoj lidské imunity, která žijící lépe chránila. Kromě toho existuje další přinejmenším teoretické, vysvětlení poklesu úmrtnosti na neštovice, a to je používání inokulace. Práce spojené s organizací a popularizací této metody byly pro Lékařské kolegium a lékaře jejich první a cennou zkušeností, klinickou stejně jako sociální a společenskou. Pokusím se krátce popsat, co se přihodilo.

Inokulace

Svími kořeny ve východním lidovém léčitelství byla inokulace používána na různých mimoevropských místech po tisíce let.¹⁴ Podstata byla v tom, že se vložím neštovice do poranění na kůži vyvolala lehká infekce, již se vytvořila trvalá imunita.¹⁵ Emanuel Timoni, řecký lékař působící v Konstantinopoli, své zkušenosti popsal, a zdá se pravděpodobné, že by Švédsko mohlo být první evropskou zemí, která získala o inokulaci informace. V roce 1713 zaplatil během své návštěvy Turecka král Karel XII. za kopii tohoto

¹¹ Carlsson, G. (1988). Mortality: Trends, Fluctuations and their Socio-Cultural Background. *Society, Health and Population During the Demographic Transition* (eds. Anders Brändström and Lars-Göran Tedebrand). Umeå University, s. 395-409.
¹² Perrenoud, A. (1984). The Mortality Decline in a long-term Perspective. *Pre-Industrial Population Change. The Mortality Decline and Short-term Population Movements* (eds. Tommy Bengtsson, Gunnar Fridlitzius and Rolf Ohlsson). Lund, s. 44-55.

¹³ Duncan, S. R. et al. (1993). An Hypothesis for the periodicity of Smallpox Epidemics as Revealed by Time Series Analysis. *Journal of Theoretical Biology*, 160, s. 241-246.

¹⁴ Fridlitzius, G. (1984). The Mortality Decline in the First Phase of the Demographic Transition: Swedish Experiences. *Pre-Industrial Population Change. The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*. (eds. Tommy Bengtsson, Gunnar Fridlitzius and Rolf Ohlsson). Lund, s. 44-55.

¹⁵ Fenner F. (1988). *Smallpox and its Eradication*. World Health Organization. Ženeva. s. 245-246. Cartwright, F. F. (1977). *A Social History of Medicine*. London, s. 79-80. Hopkins, D. R. (1983). *Princes and Peasants. Smallpox in History*. Chicago, s. 109-124.

¹⁶ McGrew, R. (1985). *Encyclopedia of Medical History*. London, s. 155.

dokumentu 100 dukátů. Jeden z jeho lékařů byl později požádán, aby zaslal rukopisnou kopii do Stockholmu. Dlouho nebylo jisté, zda je to pravda, ale na počátku 20. století byly ve Švédském státním archivu dokumenty nalezeny. Zdá se, že tyto dokumenty byly ve své době přehlíženy a že neměly na situaci ve Švédsku žádný vliv.¹⁶ Místo toho se stala první západní zemí, která úspěšně použila inokulace, Británie. Manželka britského velvyslance v Konstantinopoli, lady Mary Wortleyová Montagueová, této metody použila a v roce 1721 dala v Londýně inokulovat svého vlastního syna. Po některých prvotních problémech praxe rostla a nakonec se značně rozšířila. Dokonce až do 40. let 19. století soutěžila s očkováním.¹⁷ V jiných částech Evropy získala inokulace jen dočasnou a místní podporu.¹⁸

V roce 1737 byla ve finské části Švédska publikována o inokulaci lékařská disertace, ale mezi lékaři se o ní nikdy nemluvalo.¹⁹ V první polovině 18. století byl o inokulaci asi malý zájem. Lékaři začali jednat, až když dostali královský list, žádající informace o používání inokulace v zemi.²⁰ Mladý lékař David Schulz byl v roce 1754 poslán do Anglie, aby tam studoval inokulaci a pediatrii.²¹ Lékařské kolegium odmítlo žádosti o vyzkoušení metody a chtělo vyčkat na návrat Dr. Schulze.²² Inokulace se

¹⁶ Miller, G. (1975). *op. cit.* s. 53-57. Djurberg, V. (1910). *Ur Koppypmningens Historia. Hygiea. Medicinsk och farmaceutisk månadskrift. Band LXXXII. November 1910*, s. 1172-82 a 1203-1216. Hult, O. T. (1938). *Om hälso- och sjukvården under Karl XII:s rysk-polska fältslag*. Lychnos 1938. Uppsala, s. 116-119. Dixon se mylí, když píše, že Emanuel Timoni mohl být lékařem Karla XII. Královským lékařem byl Samuel Skraggentstierna a byl to pravděpodobně on, kdo koupil Timoniho traktát. Djurberg dokonce pochybuje, zda bylo Timonimu povoleno setkat se s králem. To byl projev zvláštní přiznání a ti nemnozí, kterým to bylo dovoleno, museli krále prohlížet přes brněň. Dixon, C. W. (1962). *Smallpox*. Chicago, s. 217. Djurberg, V. (1910). *op. cit.* s. 1205-1207.

¹⁷ Smith, J. R. (1987). *The Speckled Monster. Smallpox in England, 1670-1970, with particular reference to Essex*. Essex Record Office Publication. No. 95. Chelmsford, s. 92-93. Brunton, D. (1990). *Pox Britannica: Smallpox Inoculation in Britain, 1721-1830*. Ph. D. Dissertation presented to the Faculty of Arts and Sciences University of Pennsylvania, s. 197-198.

¹⁸ Razzell, P. (1977a). *op. cit.*, s. 99-100. Dixon, C. D. (1962). *Op. cit.*, s. 245.

¹⁹ Spöring, H. D. (1977a). *op. cit.*, pp 99-100. Dixon, C. D. (1962). *Op. cit.*, p 245.

²⁰ *Královský list, Adolf Fredrik, 24. 9. 1753*. Archiv Lékařského kolegia. E1A:6. Protokol Lékařského kolegia, 17. 10. 1753. Archiv Lékařského kolegia. A1A:9. Státní archiv.

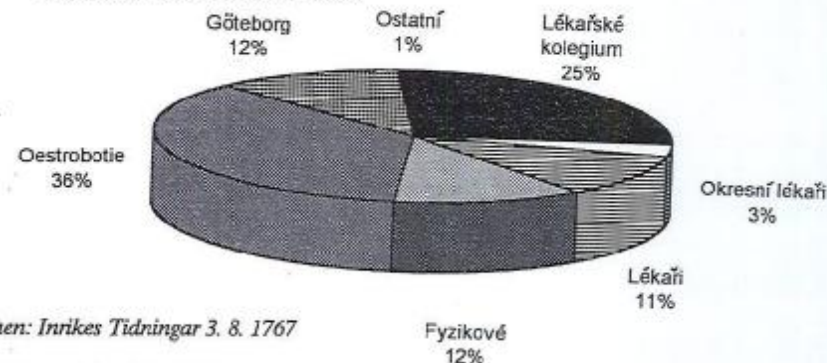
²¹ Hjelt, O. A. E. (1892). *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663-1812*. Del 2. Helsinki, s. 394-398.

²² *Protokol Lékařského kolegia, 14. 2. 1755*. Archiv Lékařského kolegia. A1A:12. Státní archiv.

začalo používat jako zbraně v boji o postavení a vliv. V následujících dvou letech chtělo Lékařské kolegium naléhavě něco podniknout pro to, aby zmařilo rozšiřování inokulace praktickými lékaři.²³ První inokulaci předvedl v Uppsale roku 1753 profesor Aurovillius a brzy jej následovaly další. Nejdůležitější osobou byl asi Dr Nils Rosén von Rosenstein, který napsal několik článků do populárních almanachů a v roce 1764 napsal jednu z prvních knih o pediatrii.²⁴ Naneštěstí nebyly některé z těchto prvních inokulací úspěšné a dvě jeho vlastní dcery zemřely.²⁵

Ve Švédsku se inokulace nikdy nestala populární a ani se zde nerozšířila. Lékařské kolegium ji nikdy nepovolilo praktikovat nikomu jinému než lékařům a tehdejším chirurgům, pravděpodobně vzhledem k riziku, které obsahovala. K provedení úkonu bylo třeba mít lékařské vzdělání.²⁶ Pro to, aby se přijetí inokulace rozšířilo, se publikovalo mnoho článků a přeložilo se několik knih, ale lékaři měli velké problémy, když chtěli zřádat pro inokulaci osoby i z jiné než horní vrstvy obyvatelstva. Noviny otiskovaly jména těch prominentních osob, které daly své děti inokulovat, ale nezdá se, že to mělo vliv na prostý lid. Během prvních deseti let bylo inokulováno celkem 1038 osob (obrázek 3).

Obr. 3 Rozložení inokulovaných osob podle toho, kdo je inokuloval, ve Švédsku v letech 1756-1766

Pramen: *Inrikes Tidningar* 3. 8. 1767

²³ *Protokol Lékařského archivu, 13. 2. 1756*. Archiv Lékařského kolegia. A1A:5(4). Státní archiv.

²⁴ Nils Rosén von Rosenstein (1764). *Underrättelse om Barnsjukdomar och deras Botemedel*. Stockholm. (Rozklad o dětských chorobách a jejich léčeni).

²⁵ Hjelt, O. A. E. (1892). *op. cit.* n 21, s. 396. Lindroth, S. (1975). *op. cit.*

²⁶ *Protokol Lékařského archivu. Královský list z 19. 8. 1800*. Archiv Lékařského kolegia. A1A:12. Státní archiv.

Ve skutečnosti bylo k inokulaci získáno málo lidí. Ve Stockholmu řídili práci lékaři Lékařského kolegia a v letech 1756-1766 inokulovali 260 dětí. Nejúspěšnější částí Švédska byla Oestrobothnia, tj. Österbotten v dnešním Finsku. Okresní lékař Rudolph Hast hlásil, že zde bylo provedeno 387 inokulací, a více méně se zdá, že byl jediným, který získal důvěru i prostého lidu.²⁷ Okres Oestrobothnia si svou vedoucí pozici udržel po celé století. Inokulováno bylo asi 20 000 osob a inokulaci prováděl pouze okresní lékař.²⁸ Byla to téměř polovina všech inokulací provedených ve Švédsku. Městský lékař v Göteborgu a jeho kolega inokulovali 125 dětí. Společně s lékaři Lékařského kolegia a s doktorem Hastem v Oestrobothnii to představovalo 75 % všech inokulací. Zbytek byl stejným dílem rozložen mezi lékaře a chirurgy, ačkoliv z úhrnu obou profesí představovali okresní lékaři pouze 3 %. Účast nelékařů, většinou duchovních, byla nižší než 1 % a každý z nich inokuloval jen jedno dítě.

Za jedenáct let provedených 1038 inokulací nebylo mnoho, ale praxe přinejmenším začala a stanovisko lékařů se vyznačovalo optimismem. V roce 1766 byl ve Stockholmu otevřen první Inokulační dům a inokulovalo se ve všech švédských okresech, i když ve většině z nich bylo imunizováno jen několik osob. Jak okresní lékaři, tak krajsí náčelníci (hejtmani) a význační duchovní potvrdili, že inokulace měla velký význam pro zemi a pro její obyvatelstvo. Ačkoliv jejich úsilí metodu nezpupularizovalo v plném rozsahu, některé místní nebo dočasné výjimky byly.

Proč se ve Švédsku inokulace používala jen v omezené míře? Proč země nešla stejnou cestou jako Británie? Existovaly některé důležité překážky:

Nedostatek důvěry. Dokonce i když na konci 18. století počet okresních a dalších lékařů a chirurgů postupně stoupal, prostý lid stále spíše spoléhal na lidové léčitelství. Na lékařské postupy a na lékaře se pohlíželo s podezřením, výroční zprávy se opětovně zmiňovaly o přetrvávajících před-

²⁷ Výroční zpráva krajského lékaře Oestrobothnie, Rudolpha Hasta. *Provincial doctores Til Kongl. Collegium Medicum inlemnade Berättelser, Rörande Deras Åmbets förrättningar, desse senare åren, i synnerhet sedan siste Riksdag.* Stockholm 1761, s. 69-73 a 93-95. K inokulaci prostého lidu vynaložil velké úsilí také duchovní a politik Anders Chydenius. *Inrikes Tidningar* 21. 12. 1762. Schauman, G. (1908). *Biografiska undersökningar om Anders Chydenius jämte otryckta skrifter av Chydenius.* Helsinki, s. 29-35.

²⁸ Björkstén, J. I. (1902). *Vaccinationens historia i Finland. Del I.* Helsinki, s. 35. Sacklén, J. F. (1822). *Sveriges läkarehistoria från Gustav I:s till närvarande tid. Band II.* Stockholm, s. 434-38. Hjelt, O. A. E. (1892). *op. cit.*, s. 426-434.

sudcích a pověrách.²⁹ Je obtížné posoudit, zda to nevysvětluje určité selhání lékařů. Lékaři se nikdy nepokusili spolupracovat s duchovními nebo s jinými osobami, které měly skutečnou důvěru prostého lidu.

Požadavek výsady (monopolu). Lékařské kolegium od počátku prohlášovalo, že inokulovat mají dovoleno pouze lékaři. Zanedlouho dostali povolení i chirurgové, ale jiní získali důvěru zřídka. Tato politika se uplatňovala po celé století. Laiků, kteří inokulovali, je známo jen několik.³⁰ Úředník a organista na faře ve Skara, který se jmenoval Thengberg, byl asi neobvyklou výjimkou. Když byl v roce 1803 instruován, jak provádět očkování, bylo o něm řečeno, že již před tím uskutečnil více než 3 000 inokulací.³¹ Požadavek výsady byl největším problémem, který úspěchu inokulace bránil. Duchovní a jejich pomocníci povolení k inokulaci nedostávali. Na to lze pohlížet jako na důsledek skutečnosti, že se lékaři snažili udržet si své společenské postavení a výsady své profese, ale také jako na snahu o omezení rizik, které metoda inokulace obnášela.

Rizika. V případě, že byl řez v kůži příliš hluboký, bylo riziko, že propuknou pravé neštovice.³² To byl hlavní důvod, proč lékaři nikdy ne-

²⁹ Viz např. Výroční zprávu Nilse Gisslera, okresního lékaře v kraji Älvsborg, z roku 1761. *Provincial doctores* (1761). *op. cit.*, s. 62. Výroční zprávu Pera Engströma, okresního lékaře ve Falunu z roku 1769. *Berättelser till Rikens höglof. Ständer Rörande Medicinal Verkets Tillstånd I Riket Ingifne Wid Riks-Dagen 1769 Af Kongl. Collegio Medico 1769.* Stockholm, s. 307-308. Výroční zpráva J. A. Wadströma, okresního lékaře v Eksjö z r. 1783. *Wecko-Skrift för Läkare och Naturforskare 1784.* Band V. Stockholm, s. 149. Výroční zpráva Carla Sauera, okresního lékaře v Kristianstadu. *Läkaren och Naturforskaren.* Band XI. Stockholm 1794, s. 126-127.

³⁰ Výroční zprávy zpracovávané lékaři a knězi v letech 1750-1800 se zmiňovaly jen o patnácti osobách, které nepatřily k lékařským kruhům. Většinou inokulovali dvě nebo tři děti. Několik dalších muselo asi také inokulovat, ale zdá se, že monopol lékařů jim praxi v širším měřítku zakazoval. Až v roce 1800 přivedila Lékařskému kolegiu rozpaky žádost o povolení od lékárníka Anderse Elga. Po diskusích ji postoupili dvorské kanceláři. Elg povolení dostal a tento moment lze považovat za změnu stanoviska, což mohlo dát inokulaci v 19. století větší příležitost, ačkoliv byla ve Švédsku používána už jen pár let. *Protokol Lékařského kolegia z 30. 6. 1800, A1A:51 (3).* *Protokol Lékařského kolegia z 2. 10. 1800, A1A:78:5.* Královský list z 19. 8. 1800. E1A:12 (85). Archiv Lékařského kolegia. Státní archiv.

³¹ To ho činí nejúspěšnější inokulující osobou ve Švédsku v 18. století. Viz Výroční zprávu E. J. Olandera, okresního lékaře v Lidköpingu za rok 1803. *Läkaren och Naturforskaren* (1807). Band XV. Strängnäs, s. 569-570.

³² McGrew, R. (1985). *op. cit.*, s. 155. Několik lékařů oznamovalo, že bylo nemožné přesvědčit rodiče, aby dali své děti inokulovat. Chirurgové, kteří dělali dlouhé a hluboké řezy, působili velkou bolest, jejichž výsledkem byla skepse pacientů. Naegéen, D. E.

chtěli, aby inokulovali laici. Jiným rizikem bylo, že imunizovaná osoba mohla nakazit další, u které by potom vyvolala onemocnění, neboť virus se šířil dýchacími orgány. To mohlo dokonce vyvolat epidemii; toho se lékaři velmi obávali, neboť by za to nesli odpovědnost.³³ Mezi lékaři, kteří nechtěli ztratit své postavení a nechtěli se vystavit žádnému riziku a několikrát vyjádřili úlevu, když bylo zavedeno očkování a stará rizika eliminována, byly zřejmě rozporné přístupy.³⁴

Náklady. Někteří okresní lékaři prohlašovali, že prostý lid nechce platit za zdravotní prevenci, protože si myslí, že iniciativa vychází od lékařů a státu a že ti by měli nést náklady.³⁵ Dokud švédští lékaři používali metody, které byly náročné na čas i na pracovní úsilí, účtovali si poměrně značné částky.³⁶ Později byla zavedena jednodušší metoda, ale protože neexistovala konkurence, aby snížila ceny jako v Británii,³⁷ ceny zůstaly vysoké. Lékařské kolegium si nemohlo dovolit projekt financovat, což byl další důvod, proč bylo inokulací tak málo. Avšak tyto osobní a finanční aspekty by

(1791). Utdrag af Gref fran Prov. medicus Dr Naezéén til assessoren D:r Ribben, Umeå den 14 Juni 1788. *Läkaren och Naturforskaren*. Band V. Stockholm, s. 386-391. (Výpis z dopisu okresního lékaře Naezééna bernímu úředníku Ribbenovi).

³³ Thomas McKeown považuje inokulaci za velké riziko nákazy a tvrdí, že na demografický vývoj v 18. století měla spíše negativní než pozitivní dopad. McKeown, T. (1977). *op. cit.*, s. 12. S tím na druhé straně nesouhlasí Peter Razzel a Derrick Baxby. Ti tvrdí, že riziko nákazy nebylo tak velké, jak se dříve myslelo, a že inokulace epidemii vyvolat nemohla. Razzel, P. (1977a), *op. cit.*, s. IX-X. Razzel, P. (1977b). *Edward Jenner's Cowpox Vaccine: The History of a Medical Myth*. Caliban Books. Firle, s. 105-106. Baxby, D. (1981). *Jenner's Smallpox Vaccine. The Riddle of Vaccina Virus and its Origin*. London, s. 28-34.

³⁴ Törnblom, A. (1874). Om smittkoppor och skyddsmedlen emot dem. *Ur vår tids forskning*, N:o 9. Stockholm, s. 11-13. Výroční zpráva J. A. Cöhlera, okresního lékaře ve Västerviku z r. 1803. *Läkaren och Naturforskaren* (1807). Band XV. Strängnäs, s. 170. Výroční zpráva C. W. Hårdha, okresního lékaře v Jönköpingu z r. 1800. *Läkaren och Naturforskaren* (1804). Band XIII. Strängnäs, s. 242.

³⁵ Viz např. Výroční zpráva Erika Nordblada, okresního lékaře v Gävle a okolí z r. 1795. *Läkaren och Naturforskaren* (1797). Stockholm, s. 248-249.

³⁶ Okresní lékaři účtovali za inokulaci 12 měděných tolarů, což bylo tolik, kolik si většina lidí mohla vydělat za týden. *Protokol Lékařského kolegia z 15. 5. 1768*. A1A:23 (52:5). *Protokol Lékařského kolegia z 22. 9. 1768*. A1A:23 (37:7). Archiv Lékařského kolegia. Státní archiv.

³⁷ Robert a Daniel Suttonovi později následovaní Thomase Dimsdalem zavedli jednodušší metodu, takže se na mnoha místech inokulace obecně rozšířila. Razzel, P. (1977a), *op. cit.*, s. 8-18. Smith, J. R. (1987). *op. cit.*, s. 88-92. King, L. (1958). *The Medical World of the Eighteenth Century*. Chicago, s. 322.

neměly být přeceňovány; nabídku by přijalo jen o málo více osob, i kdyby inokulace byla nabízena zadarmo.³⁸

Nedostatečná organizace. Počet lékařů nebyl tak velký, aby jejich působení pokrývalo celou zemi. Nadto nechtěli přijmout pomoc od duchovních nebo jejich pomocníků, byl trvalý nedostatek porodních asistentek a jejich osobní možnosti nebyly dostačující. Královský dvůr se o inokulaci nezajímal, dokonce ani když byli v roce 1769 inokulováni král Gustav III. a jeho sestry.³⁹ Strategie lékařů předpokládající, že po inokulaci prominentních osob dá své děti inokulovat prostý lid, selhala. To, co potřebovali, byli průkopníci mezi nejnižšími vrstvami, a ty bylo obtížné najít. V Anglii prohlásil filantrop John Haygarth, že nějaký vliv na úmrtnost na neštovice by mohla mít pouze obecná inokulace ve velkém měřítku.⁴⁰ Tak skutečně postupovala rodina Suttonova, Thomase Dimsdale a další. Tato myšlenka byla vyjádřena na schůzi Lékařského kolegia na konci 18. století, ale pokud ve skutečnosti nešlo vzít do Inokulačního domu pouze děti, nedala se organizovat ani rozsáhlá kampaň.⁴¹ Další problémy souvisely s nedostatečnými mezinárodními styky a malým vlivem zemí, ve kterých se inokulace používala. Odpovědnost za zpravodajský systém nepřevzala žádná instituce, i když se výroční zprávy okresních lékařů k tomuto bodu trvale vracely.

I kdyby rozsah činnosti nebyl uchován vydáním pramenů lékařské proveniencí uložených v archivu, muselo by se dospět k závěru, že inokulace nebyla nikdy ve Švédsku populární. V letech 1750-1800 bylo inokulováno přibližně 50 000 osob.⁴² To nemohlo mít žádný velký vliv na míru obecné úmrtnosti, jestliže se ročně rodilo 60-70 tisíc dětí.

³⁸ Viz např. Výroční zprávu F. Marina, okresního lékaře v Marstrandu za rok 1804. F. Marin, 1804. *Läkaren och Naturforskaren* (1807). Band XV. Strängnäs, s. 254. Výroční zprávu C. W. Hardha, okresního lékaře ve Jönköpingu za rok 1800. *Läkaren och Naturforskaren* (1804). Band XIII. Strängnäs, s. 262.

³⁹ Hopkins, D. R. (1983). *op. cit.*, s. 62.

⁴⁰ Lobo, F. M. John Haygarth, Smallpox and Religious Dissent in Eighteenth-century England. *The medical enlightenment of the eighteenth century* (1990), (eds. Andrew Cunningham & Roger French). Cambridge, s. 235-253.

⁴¹ Jediný skutečný nadšenec byl Carl Ribben který předkládal Lékařskému kolegiu plán, o které nebyl zájem. Místo toho musel Ribben čelit odmítnutí. Nemohl ani brát děti do Inokulačního domu ve Stockholmu, který řídil. *Protokol Lékařského kolegia z 25. 9. 1797*. A1A:49 (35:6). *Protokol Lékařského kolegia ze 7. 3. 1799*. A1A:51(15). *Protokol Lékařského kolegia z 13.11.1800*. A1A:52(90:3-4). Archiv Lékařského kolegia. Státní archiv.

⁴² Počet inokulovaných osob se odhaduje podle informací z výročních zpráv okresních lékařů, ze zpráv a článků Lékařského kolegia, z nichž bylo citováno v církevních

Léta 1798-1816 - přechodné období

Během 90. let 18. století se na několika místech začalo inokulovat mnohem více dětí než před tím a začaly se často vyskytovat první zmínky o tom, že inokulace je přijímána i prostým lidem. Obzvláště šlo o oblasti Göteborg a Oestrobothnia a v korespondenci mezi lékaři byl patrný optimističtější tón.⁴³ Na Lékařském kolegiu se projednával další postup a bylo povoleno inokulovat děti doma. Ukázalo se, že to byl hlavní problém. Avšak asi se změnila i podmínky pro preventivní lékařskou péči. V roce 1798 publikoval britský lékař Edward Jenner svou teorii v práci *"Inquiry into the Causes and Effects of Variolae Vaccinae, a Disease, Discovered in some of the Wester Counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of Cow Pox"*.⁴⁴ Tentokrát netrvalo švédským lékařům 33 let, než zareagovali, i když první odezvy nebyly zcela příznivé.

Hned několik měsíců po *"Inquiry"* vyšel ve *Stockholms-Posten* článek.⁴⁵ Švédští lékaři čekali, jak bude očkování pokračovat, a když některá očkování v Dánsku selhala, bylo hned slyšet hlasy vysvětlující, o jak neúčinnou metodu jde.⁴⁶ V posledním odstavci vyhlásky Lékařského kolégia o tom, jak předcházet neštovicím, se uvádělo, že očkovat by se z několika důvodů nemělo.⁴⁷ Někteří lékaři neposlechli a v roce 1800 provedli ve Stockholmu několik očkovaní, ačkoliv neúspěšně.⁴⁸ Odpoledne 23. října 1801 přijel z Dánska s očkovací látkou mladý lékař Eberhard Zacharias Munck af

zprávách a v denním tisku, na 50 000. Pokud jsem sledoval švédskou literaturu 18. století, nezmiňuje se ani o neštovicích, ani o inokulaci. Je to dost zvláštní, neboť nemoc měla na celou zemi značný vliv.

⁴³ Srovnej např. *Brevväxling mellan Christopher Carlander och Pehr Afzelius 1789-1822* (1991). *Sydsvenska Medicinhistoriska sällskapets Årsskrift*. Supplementum 14. Malmö, s. 67 a 85-92. (Dopisy Christophera Carlandera a Pehra Afzeliuse).

⁴⁴ "Výzkum příčin a účinku očkování proti nemoci neštovice, objevených v některých západních anglických panstvích, zvláště v Gloucestershire, a známé jako kravské neštovice" (pozn. překl.).

⁴⁵ Ny observation angående Koppypningen. *Stockholm-Posten*, 3. listopadu 1798. (Nová anglická pozorování o inokulaci).

⁴⁶ Vetenskaps-Handlingar för Läkare och Fätskärer 1800. *Stockholm-Posten*, 3. 5. 1801.

⁴⁷ Kongl. Collegii medici Underrättelse och Föreskrift, huruledes, när Kopp-Farsot yppas, Koppypning med lycklig framgång och utan fara kan anställas (1800). Stockholm, s. 8.

⁴⁸ Dopis Lékařského kolégia Dvorské kanceláři. Stockholm, 3. 5. 1805. Dopisy různých institucí. Vol 19. (1403). Archiv dvorské kanceláře. Státní archiv.

Rosenschöld a téhož dne očkoval dvě děti svého kolegy Dr Beyera.⁴⁹ Následující den očkoval v sousedním městě jiný lékař, který vyhlášku neznal.⁵⁰

Mnohem významnější je, že Rosenschöld v letech 1801 a 1802 napsal a vydal o očkování dvě přesvědčivé instrukce. První byla zdarma rozeslána všem duchovním v jižním Švédsku.⁵¹ Stejně důležité je, že také rozeslal kolegům a důvěryhodným přátelům po celé zemi očkovací látku, která měla být dále předávána dalším.⁵² To představovalo první krok k organizaci, která během dvaceti let umožnila očkování 80 % novorozenců.

Především je třeba podtrhnout značné rozdíly mezi rozsahem počátečního očkování a inokulací. Roční míra očkování byla téměř tak vysoká jako úhrn všech inokulací za předchozích 50 let. V prvních letech byly podstatné regionální rozdíly. Mnohem více očkování se uskutečňovalo kolem Stockholmu, ačkoli nejúspěšnějším okresem bylo Gävle a okolí s průměrným stupněm proočkovaní 67 % v letech 1804-1810. I když první iniciativy vyšly z jihu Švédska, tato část a západní pobřeží zůstávaly proočkované nejméně. To platilo i pro nejsevernější švédské okresy. Avšak zprávy okresních lékařů byly optimistické, i když byl na některých místech zaznamenán odpor.⁵³

Některé z těchto rozdílů vysvětlují organizační, ekonomické, mentální a náboženské faktory. Ale nebyly to také důvody epidemiologické? Rozdělení Švédska ve směru východ-západ, s lépe proočkovaným východem, také

⁴⁹ Oba lékaři se pak o prvenství hněvivě přeli. Jako první byl uznán Rosenschöld. Výroční zpráva lékaře Gustava Beijera. Malmö, 8. 6. 1803. *Läkaren och Naturforskaren* (1807). Band XV. Strängnäs, s. 105-106. Munck af Rosenschöld byl pozván na Lékařské kolegium, kde podal zprávu o svých prvních očkováních. *Protokol Lékařského kolégia ze 7. 12. 1801*. A1A:53 (93:7). Archiv Lékařského kolégia. Státní archiv.

⁵⁰ Zpráva o očkování od doktora Engelharta. Lund, 4. 3. 1802. E4:1 (8). Archiv Lékařského kolégia. Státní archiv. Srovnej též *Brev mellan Christopher Carlander och Pehr Afzelius*. op. cit., s. 84-93 a 101-111.

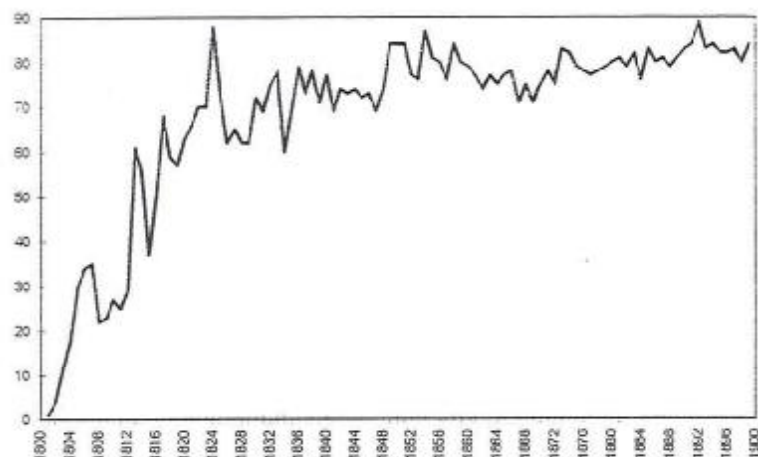
⁵¹ Munck af Rosenschöld, Eberhard Zacharias (1801). *Till Allmänheten om Kokoppor, et säkert Förvaringsmedel emot Menniskokoppor*. Lund. (K diskusi o kravských neštovicích, bezpečné ochraně proti pravým neštovicím). Munck af Rosenschöld, Eberhard Zacharias (1802). *Till hämmande af den på flere orter nu härjande Koppfarsoten, herrar kyrkoherdar i Skåne och Blekinge tillägnade*. Lund. (K odporu na několika místech nyní zuřícímu neštovicovému moru, věnovali důstojní páni ze Skåne a Blekinge).

⁵² Munch af Rosenschöld (1802). op. cit., s. 7. Dopis Eberharda Zachariase Muncka af Rosenschöld Pavlu Scheelemu. Lund, 22. 4. 1802. Böllsova sbírka dopisů. Dopis 703. Královská knihovna. Kodaň.

⁵³ Od roku 1802 dostávalo Lékařské kolegium zvláštní zprávy o očkování. Každý, kdo očkoval, musil oznámit počet očkovaných a sestavit komentář k průběhu očkování. Systém účinně fungoval od roku 1804.

naznačuje zkušenosti s úmrtností na neštovice během let předcházejících očkování. Východní okresy měly vyšší úmrtnost na neštovice, ačkoli okres Stockholm nebyl výrazněji postižen. Jedním ze dvou okresů, kde úmrtí na neštovice přesahovala 10 % všech zemřelých, byl také okres Gävle, v letech 1804-1810 nejlépe proočkováný. Západní okresy, kde byla úroveň očkování nižší než 20 %, byly v předchozích letech neštovicemi zasaženy nejméně.

Obr. 4 Procento dětí očkových proti neštovicím z celkového počtu dětí narozených v předchozím roce ve Švédsku v letech 1801-1900

Prameny: *Befolkningsstatistika tabeller. Äldre Tabellkommissioners arkiv. Nr 28-29. BIIa. Švédský státní archiv. Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BISOS). Serie K. Hälsöoch sjukvård. 1861-1900.*

Vyplyvala tato divergence v očkování z epidemiologických rozdílů v úmrtnosti na neštovice v prvních letech očkování? Na tuto otázku není snadné odpovědět, protože je obtížné zjistit, jaké byly výsledky očkování a jaký byl epidemiologický vliv. Nepřekvapuje zjištění, že západní části, které byly v letech 1796-1803 ušetřeny neštovic, byly v období 1804-1810 postiženy mnohem vážněji.

To odpovídá logice chování viru neštovic. Musel populaci po epidemii opustit a oběti mohl vyhledávat až o několik let později⁵⁴ Ale to jak prostý

⁵⁴ Duncan, S. R. et al. (1993b). The Dynamics of Smallpox Epidemics in Britain, 1550-1800. *Demography*, 3, s. 405-406. Jorde, L. B. et al. (1990). *Historical Epidemiology of*

lid, tak vzdělané obyvatelstvo mohlo asi obtížně chápat. Od té doby, co se začalo poprvé očkovat, bylo zachráněno mnoho životů, ale v západních okresech bylo třeba činnost zlepšit. V letech 1811-1815 byla úroveň očkování v západních i východních okresech takřka stejná. Některé vnitrozemské okresy a severní část Švédska stále zůstávaly poněkud hůře proočkovány a nedosahovaly úrovně 40 %. Okresy obklopující Stockholm byly chráněny stále nejlépe a pozoruhodné zlepšení vykázal ostrov Gotland při východním pobřeží, když se zde podíl očkových dětí zvýšil z 19 % v letech 1804-1810 na 77 % v letech 1811-1815.

Vyšší intenzita očkování zásadně změnila úmrtnost. Epidemie neštovic se v letech 1811-1815 projevila pouze v několika okresech v jižním Švédsku a je jasné, že tato nemoc konečně ztratila svůj význam. Nicméně každý rok umíralo téměř 500 osob a situaci bylo stále možné dále zlepšovat.

V roce 1816 bylo rozhodnuto o povinném očkování.⁵⁵ To mělo bezprostřední účinek a mezi léty 1816 a 1820 bylo očkováno více než 73 % všech dětí. Mezi západem a východním pobřežím stále zůstávaly rozdíly, ale v západních oblastech přesahovala obecná úroveň 60 %, což byl pozoruhodný vzestup proti předchozímu pětiletému období. Pouze v nejsevernějším kraji Norrbottenu byla míra očkování nižší než 40 %. Vzhledem k problémům se získáváním osob, které by očkovaly, a vzhledem k velkým vzdálenostem a špatnému počasí zde procento očkových činilo pouze 28 %.⁵⁶

Toto rychlé zlepšení vedlo k tomu, že se neštovice staly nevýznamnou příčinou smrti. Pouze ve třech okresech činila úmrtnost na neštovice více než 1 % z úhrnu zemřelých, protože se tam v letech 1816 a 1818 vyskytla epidemie. Je příznačné, že dva z nich byly v oblasti, která patřila v tomto období k nejméně proočkováným. Jiné okresy nezaznamenaly poprvé od počátku registrace po několik let žádné úmrtí na neštovice.

Patnáct let po prvním očkování se ve Švédsku více méně dovršily metody organizace a praxe, jimiž se mělo nadále pracovat. Lékaři měli dobré důvody hovořit o úspěchu. Neštovice nebyly poraženy úplně, ale do značné

Smallpox in Kitee, Finland. *Disease in Population in Transition: Anthropological and Epidemiological Perspectives* (eds. A.C. Swedlund & G. Armellos). New York, s. 190-194.

⁵⁵ Kongl. Maj:ts nådiga reglemente för vaccinationen i riket. Gifvit Stockholms Slott d. 6 Mars 1816. Stockholm 1816.

⁵⁶ Utdrag af vaccinationsjournaler 1817-1837. (Výtahy ze zpráv o očkování v letech 1817-1837).

míry. Tato nemoc již nikdy nebude dominovat struktuře švédské úmrtnosti, i když epidemie budou během 19. století pokračovat. Nejhorší a poslední se vyskytla v letech 1874-1875 a byla částí ničivé epidemie, která vypukla za prusko-francouzské války ve válčících zemích. Jak bylo tohoto úspěchu dosaženo? Proč vakcinace neskončila stejně jako inokulace? Aniž bych byl příliš detailním, zmíním se o hlavních faktorech, které na tyto otázky odpoví.

Zkušenosti z inokulace. I když inokulace nikdy nedosáhla popularity, poskytla cenné zkušenosti, které se mohly použít při očkování. Lékaři zlepšili své lékařské a chirurgické znalosti a úřady pochopily nezbytnost lepší organizace a také poznaly slabosti systému. Prostý lid byl seznámen s myšlenkou a se způsobem získání imunity, i když jej považoval za příliš nebezpečný.

Mezinárodní vliv. Na počátku 19. století byli lékaři dobře vzdělaní a byli obeznámeni s mezinárodní lékařskou literaturou. Jejich kontakty se zahraničními kolegy byly trvalé. Na rozdíl od doby před třiceti lety bylo očkování přijato takřka bezprostředně. Počet článků v denním tisku prudce rostl. Jejich optimistický a pozitivní tón sdílela celá Evropa, která v letech 1798-1801 podporovala metodu téměř z 80 %.⁵⁷

Žádný monopol. V roce 1802 získalo očkování zvláštní podporu⁵⁸ a v průběhu následujícího roku Lékařské kolegium zjistilo, že cíle není možné dosáhnout za přetrvání výsadního postavení lékařů z doby inokulace.⁵⁹ Každý uznal, že počet lékařů je příliš malý na to, aby se neštovice vymýtily. Otázka nebyla *zda*, ale *jak* se mají další osoby zapojit do očkování. Lékaři se proto stali inspektory a novou vedoucí pozicí jejich prestiž a sociální status dokonce ještě vzrostly. Aktivní roli při očkování měl velký počet osob, zejména duchovních. To podporovala většina lékařů, nejen Munck af Rosenschöld. Do začátku 19. století také spadá začátek obecného zlepšení zdravotní péče,⁶⁰ které také zahrnovalo očkování. Očkování bylo mnoha

⁵⁷ Ve švédském denním tisku z let 1798-1801 jsem našel 48 různých článků o očkování. Několik článků bylo otištěno ve více než jedné novině. Sledoval jsem následující noviny: *Dagligt Allehanda*, *Inrikes Tidningar*, *Jönköpings Allehanda*, *Stockholms Posten*, *Stockholms Post-Tidningar* a *Vetenskaps-Handlingar för Läkare och Fältskärer*.

⁵⁸ Královský list, Gustaf Adolph, Stockholm, 26. 1. 1802. Zetterström, Carl (1818). *Initia Historiae Vaccinationis in Svecia*. Uppsala, s. 99-100.

⁵⁹ Protokol Lékařského kolegia z 8. 11. 1802. A1A:54 (2). Archiv Lékařského kolegia. Státní archiv.

⁶⁰ Na počátku 19. století byla zdravotní péče v popředí z několika hledisek. Švédští politici začali vážně uvažovat o možnosti, že by v základech medicíny byly vzdělávání

způsoby použito jako symbolu nebo jako důkazu o užitečnosti lékařské obce, byla to první skutečně efektivní preventivní metoda, která se lékařům dostala do rukou.

Účinná organizace. Na vrcholu organizace, která zajišťovala očkování, byli okresní lékaři, biskupové a krajsí hejtmani. Ti se snažili získat faráře nebo na shromáždění farníků zvolit někoho, kdo bude očkovat. Ve většině farností byla jmenována úřední osoba, která byla za očkování odpovědná, ačkoli sama očkovat nemusela. Nejčastěji očkovali církevní pomocníci nebo-li zvoníci, jak se jim ve Švédsku říkalo. V roce 1805 bylo rozhodnuto, že k tomu, aby se zajistila odpovědnost za očkování, bude nutné získat osvědčení.⁶¹ V druhé polovině 19. století převzaly větší část činnosti porodní asistentky. Lékařské kolegium spravovalo regionální banky očkovačích látek, jejichž počet se později ustálil na dvanácti. Ty měly zásobovat vakcínou jednotlivé osady a brzy se ukázalo, že tento systém funguje. Obtíže v získávání vakcín se projevíly pouze v nejsevernější oblasti.⁶²

Lékařské kolegium také zjistilo, že některé připomínky, které měli k inokulaci okresní lékaři, by nebyly, kdyby okresní lékaři chtěli inokulaci kontrolovat a dohlížet na ni. Proto byli místo nich instruováni představení jednotlivých obcí tak, aby zasílali výroční zprávy okresnímu lékaři a okresnímu hejtmanovi. Okresní lékař sestavil zprávu a zaslal ji Lékařskému kolegiu, u něhož působila skupina členů odpovědných za celostátní svodku. Také vrchní inspektoři oblastních skladů vakcín zasílali výroční zprávy. Ty poskytovaly Lékařskému kolegiu a Statistickému úřadu velmi detailní série zpráv pro analýzu; v té době to byly nejlepší statistické prameny ze všech evropských zemí.⁶³ Díky tomu bylo možné, aby úřady zlepšily kontrolní systém umožňující velmi účinně na celé úsilí dohlížet.

duchovní. Ve stejné době se ve farnostech začaly vyskytovat častěji porodní asistentky. Jejich role patřila v lékařských úvahách mezi nejdůležitější. O péči o ty, kteří byli postiženi neštovicemi nebo jinými infekčními nemocemi, byl rovněž velký zájem. V mnoha městech se stavěly infekční nemocnice nebo menší domky. Gustafsson, R. Å. (1987). *Traditionernas ok. Den svenska hälso- och sjukvårdens organisering i historisk-sociologisk perspektiv*. Falköping, s. 233-249.

⁶¹ Královský list z 19. 6. 1805. Církevní pomocníci měli mít osvědčení od okresního lékaře, který ověřil jejich vědomosti a zručnosti. Widstrand, H. (1806). *Författningar angående Medicinalväsendet i Sverige*. Stockholm, s. 54.

⁶² Pokud tyto lékaři měli regionální odpovědnost za distribuci očkovačích látek, většina stížností šla přímo jim. Srvn. Výroční zprávy z Ředitelství skladu vakcín. E12A. Archiv Lékařského kolegia. Státní archiv.

⁶³ Srvn. pozn. 5.

Financování a odměny. V Anglii zajišťovala inokulace mnoha lékařům slušný příjem.⁶⁴ K očkování tam bylo při jeho zavádění mnohem více námitek, někde se dále dávala přednost inokulaci.⁶⁵ Z mnoha důvodů bylo výhodné, že inokulace měla ve Švédsku takové potíže a že tam nikdy nezískala oblibu. Lékaři neměli co ztratit, neboť inokulací o peníze spíše přicházeli, než by je získávali. Také od vlády se získalo více prostředků, takže lékařům mohly být lépe zaplacený cestovní výlohy a materiál.⁶⁶ Většina těch, co očkovali, nebyla za svou činnost placena, ačkoli se na některých shromážděních farníků peníze vybíraly, ale ty byly také předány církvi. Poplatek, který měli rodiče zaplatit, byl nízký a chudí lidé mohli vždy dát své děti očkovat zdarma. Banky měly povoleno zasílat vakcínu bez poplatku. Brzy bylo Lékařskému kolegiu jasné, že klesá motivace některých očkujících. Mnozí psali a stěžovali si na špatné podmínky provázející léta činnosti. Byl navržen systém odměn a již od roku 1804 byli odměněni první "nejzručnější" očkující určitou peněžní částkou. Odměnu dostali ti, kteří očkovali nejvíce dětí, vzdálené oblasti dostaly výjimku.⁶⁷ To očkování podporovalo, avšak každý rok bylo mnoho stížností od zklamaných očkujících, kteří odměnu očekávali, ale nedostali. O systému odměn se jednalo na zasedání Říšské rady v roce 1815,⁶⁸ mnohem důležitější však bylo, že se během tohoto zasedání navrhlo, aby se očkování stalo povinným.

Zákon o povinném očkování z roku 1816. Od roku 1805 dostala ve Stockholmu rodina, když neoznámila neštovice, pokutu.⁶⁹ Brzy bylo slyšet

⁶⁴ Porter, Roy (1987). *Disease, Medicine and Society in England 1550-1860*. London, s. 46-47.

⁶⁵ Srvn. pozn. 17.

⁶⁶ Srvn. Protokol Lékařského kolegia z 21. ledna 1802. Zetterström, *op. cit.*, s. 98-99. Protokol Lékařského kolegia z 5. ledna 1807. A1A:59 (4-5-2). Archiv Lékařského kolegia. Státní archiv.

⁶⁷ Krajští hejtmani, biskupové a okresní lékaři dávali každoročně návrhy na odměnu těm, kteří v daném roce nejuspěšněji očkovali. V prvních pěti letech dostali odměny pouze lékaři, ale potom se objevují i další osoby. Viz Zprávy o očkování. E4:1-7. E12A:1-72. Zprávy o očkování. E12B:1-9. Archiv Lékařského kolegia. Státní archiv.

⁶⁸ Děkan Ek v rámci parlamentní debaty uvedl, že několik očkujících, kteří očekávali odměnu, bylo rozčarováno, že nedostali nic. To znamenalo, že mnoho z nich ztratilo motivaci a ukončilo činnost. Pamětní spis duchovním děkana Eka z 16. května 1815. Prästerståndets protokoll 1815. Band 1, s. 525-526.

⁶⁹ Öfwer-Ståthållare Embetets Kungörelse Om Det af Kongl. Maj:t, jemte widtagne anstalter til Vaccinationens befrämjande här i Staden, tillika utsatte ansvar för dem, som underlåta at anmäla yppad naturlig Koppsmitta. Stockholm, 11. dubna 1805 (Vy-

hlasy, že za očkování by měli být odpovědny rodiče a že ti, kdo nedají děti očkovat, by měli být trestáni.⁷⁰ Rozprava vyvrcholila na zasedání Říšské rady v roce 1815, kde hejtman kraje Uppsala, Berndt Wilhelm Fock, navrhl povinnost očkování.⁷¹ Po diskusi schválila Říšská rada zákon o povinném očkování,⁷² který byl vyhlášen v následujícím roce.⁷³ Švédsko bylo jednou z prvních zemí, která přijala takový zákon, jenž patřil navíc k těm nejpřísnějším.⁷⁴

Ti, kdo byli na místní úrovni odpovědny za zdar očkování, již pocítovali ohrožení prací a zákon uvítali. Intenzita očkování rychle stoupla a stagnace byla překonána. Vyskytlo se několik nesmělých protestů, několik rodičů zaplatilo mírnou pokutu a po té, co se jejich jména veřejně oznámila na shromážděních farníků, většina své děti dala očkovat. Nikdy před tím nebyl přijat žádný zákon týkající se zdravotní prevence a v následujících sto letech neměl zákon o povinném očkování obdobu.

V 18. století si ve Švédsku většina rodičů myslila, že je inokulace nebezpečná. Raději riskovali infekci než by převzali odpovědnost za inokulaci,

---

hláška Královské rady o opatřeních učiněných Jeho Král. Veličenstvem k podpoře očkování ve městě - tj. ve Stockholmu - současně se stanovením odpovědnosti těch, kteří opomenou oznámit výskyt přirozené infekce neštovic).

⁷⁰ Viz např. zprávu F. P. Wallenstena, Kudby, 26. dubna 1808. E4:4 (45). Výroční zpráva o očkování okresního lékaře Nordblada z Söderhamnu z 29. 5. 1811. E4:5. Archiv Lékařského kolegia. Státní archiv.

⁷¹ Pamětní spis Říšské rady od Berndta Wilhelma Focka z 11. května 1815. Zápisy pro šlechtu, díl 3, s. 352-353.

⁷² Úřední přípis Říšské radě z 11. července 1815. Příloha k protokolu 1815. Del 5, avd. 2, s. 1032-1035.

⁷³ Viz pozn. 55.

⁷⁴ Povinné očkování bylo zavedeno v Bavorsku (1807), Dánsku (1810) a Norsku (1811). Šlo ve skutečnosti o nepřímou povinnost. Například v Dánsku potřebovali lidé osvědčení o očkování proto, aby mohli ke confirmaci nebo aby mohli uzavřít sňatek. Švédský zákon žádné takové články neměl, jednoduše oznamoval pokutu pro ty rodiče, kteří nedají očkovat své děti do dvou let jejich věku. Stein, J. (1987). Die Pockenvakzination in Preussen bis zum Reichsimpfgesetz von 1874 unter besonderer Berücksichtigung des Regierungsbezirkes Frankfurt (Oder). *Zeitschrift für ärztliche Fortbildung*, 20, s. 1081-1083. Völker, A. (1990). Einige Markierungspunkte aus der Geschichte der Pockenschutzimpfung. *Zeitschrift für die gesamte innere Medizin und ihre Grenzgebiete*, 13, s. 392-396. Malm, O. (1915). *Kopper og vaccination i Norge*. Kristiania, s. 71-74. Thestrup, P. (1987). *Vaccinationskommissionen og befolkningsstatistikken. Spor - arkiver og historie*. Copenhagen, s. 342-346.

kteřá by skončila neúspěšně nebo smrtí.⁷⁵ Naproti tomu při očkování nemohla být vakcína předávána a ti, kdo očkovali, nemohli neštovice rozšířit. Riziko nebylo žádným důvodem pro jakýkoli odpor, ale někdy se objevily falešné vířky, a když byly identifikovány za pravé, určité riziko v léčbě bylo.⁷⁶ Když někteří z těchto zdánlivě očkovaných dostali později infekci, očkování bylo dočasně zpochybněno.⁷⁷ Jiným problémem bylo, že očkování poskytovalo ochranu pouze po určitou dobu. Edward Jenner nikdy nepřiznal, že očkování nedává na rozdíl od inokulace celoživotní ochranu.⁷⁸ Trvalo tři až čtyři desetky let, než se to rozpoznalo a než se pochopila nutnost přeočkování. Dospělí měli větší úmrtnost na neštovice, neboť přeočkování bylo osobním rozhodnutím a s výjimkou vojáků nebylo pro dospělé nikdy povinné.⁷⁹ Původní způsob očkování, kdy vakcína byla odebrána z jedné osoby a předávána druhé, tzv. technika z paže na paži, mohla také přenášet jiné nemoci jako syfilis.⁸⁰ Nezdá se, že to byl velký problém, ale v polovině 19. století začali lékaři používat vakcínu získanou od zvířat.

Náboženství a mentalita lidí nebyly očkování plně nakloněny, i když rozdíl od inokulace byl do očí bijící. Očkování bylo někdy označováno jako hřích⁸¹ a menší počet farností předpisy odmítl. Avšak bez úsilí duchoven-

⁷⁵ To hlásili každý rok okresní lékaři. Stejně závěry zachycuje Benjamin Franklin ve své autobiografii pro rok 1736. Franklin, B. (1964). *Självbiografi*. Uddevalla, s. 124-125.

⁷⁶ Očkování mohlo vyvolat některé komplikace, ačkoli vzácně. O klinické vakcinaci viz Dixon, C. W. (1962). *op. cit.*, s. 134-159.

⁷⁷ Kongl. Sundhets-Collegii underdåniga Berättelse den 2 Juni 1825. Om den smittkopp-epidemi, som sedan 1823 varit uti Sverige mer och mindre allmänt gängbar. (Zpráva Zdravotního kolegia týkající se epidemie neštovic, která se ve Švédsku více či méně vyskytuje od roku 1823). *Svenska Läkaresällskapets Handlingar 1827*. Band 11. Stockholm 1827, s. 183-201.

⁷⁸ Baxby, D. (1981). *Jenner's Smallpox Vaccine. The Riddle of Vaccina Virus and Its Origin*. London, s. 143-147.

⁷⁹ Královský list z 9. ledna 1849 o přeočkování pro odvedené. Widstrand, H. (1860). *op. cit.*, s. XXVII.

⁸⁰ Baxby, D. (1981). *op. cit.*, s. 84-85.

⁸¹ Jak ve zprávách Lékařskému kolegiu, tak v Říšské radě se hovořilo o pamfletech psaných ženou sedláka v Bottnarydu. Žena prohlašovala, že byla vyzvána, aby byla prorokem, a že mezi zprávami, které musí šířit, je i zákaz očkování. Rodiče by měli ponechat Bohu, aby rozhodl, zda jejich děti dostanou, nebo nedostanou neštovice. Přetrvávání epidemie neštovic má být důkazem, že Bůh stále panuje a že je rozhněván kvůli očkování. Pamflet měl prý v Bottnarydu velký vliv. Brita Gustafsdotters, i Höglyeckan, Uppenbarelse i Martii månad 1815. Stockholm 1818, s. 13-14.

stva by očkování nebylo možné. Ono bylo tím spojovacím článkem k prostému lidu, který byl v 18. století opomenut.

O zákonu o povinném očkování se v Říšské radě jednalo až od roku 1856.⁸² Do roku 1863 byly zamítnuty čtyři různé návrhy na jeho zrušení. V posledních desetiletích 19. století se odpůrci očkování začali organizovat. Zvláště ve Stockholmu a okolí se prohlašovalo, že preventivní zdravotní péče tohoto druhu by měla být v odpovědnosti rodičů.⁸³ Přes některé články, pamflety a návrhy zákonů předložených Říšské radě bylo očkování ve Švédsku povinné až do roku 1977.⁸⁴

Viděli jsme, jak očkování dosáhlo za patnáct let takového úspěchu, o jakém se těm, kteří inokulovali, mohlo jen snít. Všechny okolnosti působily více či méně společně. Během padesátiletého období inokulace byly získány užitečné zkušenosti. Švédsko a obzvláště švédští lékaři byli ovlivněni mezinárodním společenstvím. Vítr, který se přihnál z ostatních evropských zemí, byl pozitivní a přesvědčivý. Díky tomu, že byl zrušen monopolní systém, který povoloval inokulace pouze lékařům, mohla se rozvinout účinná organizace, do níž se zapojily většinou církevní osoby. Skončily finanční překážky a zákonem o povinném očkování z roku 1816 se dosáhlo takového rozsahu proočkování populace, že úmrtnost na neštovice byla takřka zanedbatelná.

Dopad neštovic

Nahrazení inokulace očkováním spadá ve Švédsku do období demografického přechodu. Hrubá míra úmrtnosti klesala a k tomu přispívalo několik faktorů. Jedním z velmi důležitých aspektů musela být výživa. V obdobích hladových let úmrtnost stoupala. Na počátku 19. století se k tomu připojila válka, a teprve mír, který následoval, poskytl lepší příležitost pro přežití. Ovšem, jsou tací, kdo prohlašují, že lepší úroveň lékařské vědy a lepší zdravotní péče měly s výjimkou očkování s poklesem míry úmrtnosti velmi málo společného.⁸⁵ Toto první preventivní obecně přijímané opatření

⁸² Návrh zákona na zrušení zákona o povinném očkování. Motion i Borgareståndet (n:o 165) af Chr. Henr. Berglund d. 4 Dec 1856 att skyddsoppymning ej vidare skall vara obligatorisk. Bilaga til Borgare ståndets protokoll 1856-1858, s. 371-373.

⁸³ Viz Clark-Nelson, M. a Rogers, J. (1992). The Right to Die? Anti-vaccination Activity and the 1874 Smallpox Epidemic in Stockholm. *Social History of medicine*, 3, s. 369-288.

⁸⁴ Lindgren, B. (1981). *Vaccinationernas samhällsekonomiska betydelse*. Lund, s. 24.

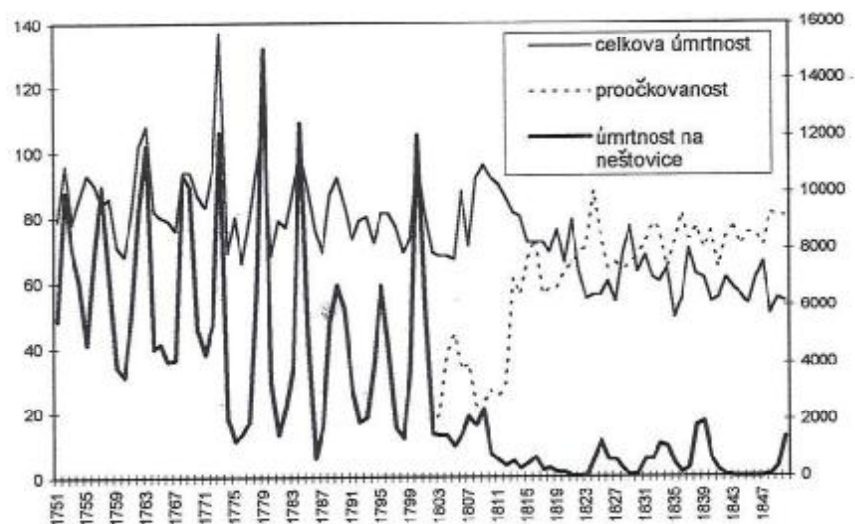
⁸⁵ McKeown, T. (1977). *op. cit.*, s. 99.

určitě neštovice účinně potíralo. Dopad neštovic a očkování však nebyl stejný na všechny věkové skupiny. Poněvadž se v 18. století neštovice vyznačovaly tím, že byly dětskou nemocí, je zajímavé sledovat jejich vliv podle věku v pětiletých průměrech.

Zdá se, že hrubá míra úmrtnosti a míra úmrtnosti na neštovice sleduje jedna druhou, zvláště v 18. století, kdy tato nemoc patřila mezi ty, které zabíjely nejvíce kojenců a dětí. Po zavedení očkování úmrtnost na neštovice prudce klesla a ustálila se na nízké hladině. Také hrubá míra úmrtnosti klesala, ale je zřejmé, že si jiné příčiny smrti vyžádaly životy dětí, které by pravděpodobně zemřely na neštovice, kdyby nebyly očkovány. Nicméně očkování bylo jedním z nejdůležitějších faktorů poklesu hrubé míry úmrtnosti.

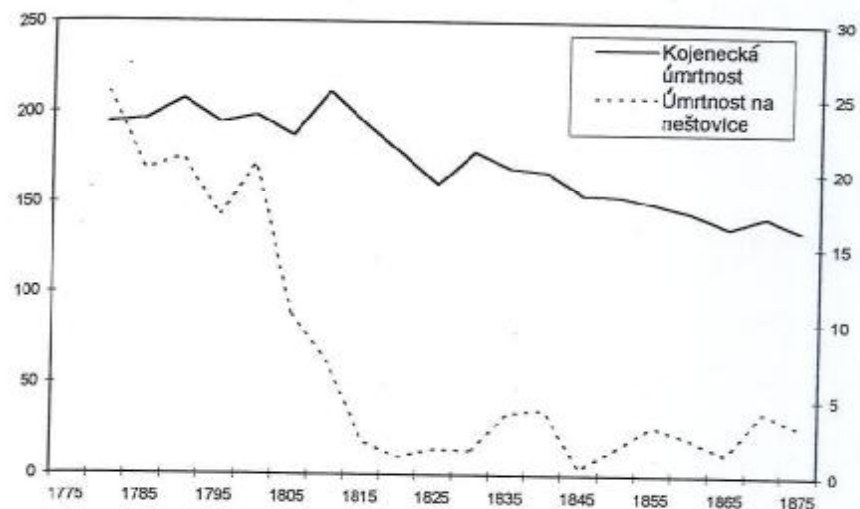
Co se přihodilo s úmrtností na neštovice podle věku po zavedení očkování? Měla metoda rozdílný dopad na celkovou úmrtnost v různém věku? Uvedu data pro období 1775-1785, abych ilustroval tyto změny. Obrázky 6 a 7 ukazují celkovou úmrtnost a úmrtnost na neštovice dětí podle věkových skupin 0-1, 1-3, 3-5 a 5-10 let⁸⁶.

Obr. 5 Hrubá míra úmrtnosti, úmrtnost na neštovice a podíl očkových dětí ve věku 0-5 let ve Švédsku v letech 1750-1850

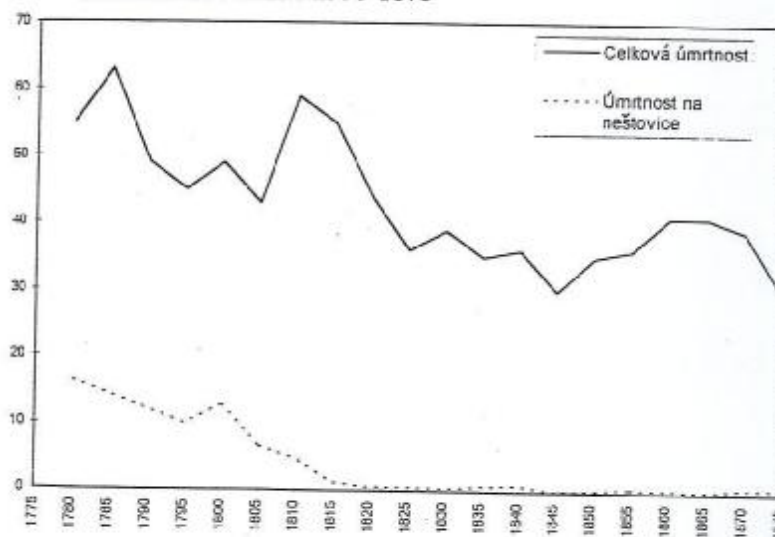

⁸⁶ Zde a dále používá Peter Sköld u nás již nepoužívaného členění věkových skupin. Jeho úzus jsme v textu i v popisech obrázků ponechali. (Pozn. překl.)

Obr. 6 Kvocient kojenecké úmrtnosti a úmrtnost na neštovice dětí do jednoho roku ve Švédsku v letech 1770-1875

Obr. 7 Hrubá míra úmrtnosti a úmrtnost na neštovice dětí ve věku 1-3 roky ve Švédsku v letech 1770-1875

Můžeme vidět, že míra celkové úmrtnosti v roce 1875 byla pouze polovinou úrovně z roku 1775. Kojenecká úmrtnost neklesala ve stejném rozsahu, ale i zde jako v ostatních věkových skupinách je možno nalézt inflexní bod v dekádě na počátku nového století. Nelze očekávat, že bezprostřední efekt nastane hned v letech 1802-1803, neboť do té doby se očkování ještě plně nerozšířilo. První desetiletí 19. století bylo také jedním z válečných a hladových období, kdy se úmrtnost udržovala na vysoké úrovni. Výskyt neštovic klesal postupně během celého období, rozhodujícím se však ukázalo plné uplatnění očkování. Kojenci měli nejvyšší úroveň úmrtnosti na neštovice kolem 20 ‰ v letech 1775-1805 a děti ve věku 1-3 roky kolem 10 ‰, ve 3-5 letech kolem 8 ‰. U dětí ve věku 5-10 let byla v letech 1775-1800 úmrtnost na neštovice nižší než 5 ‰, ale u nich stejně jako u ostatních věkových skupin dětí po roce 1800 prudce klesla. Úmrtnost dětí na neštovice byla v 19. století vyšší v době různých celostátních epidemií. Tyto výkyvy nebyly znatelné u dětí ve věku 1-5 let. Když byly později všechny děti očkovány, byly děti ve věku 1-5 proti neštovicím chráněny nejlépe.

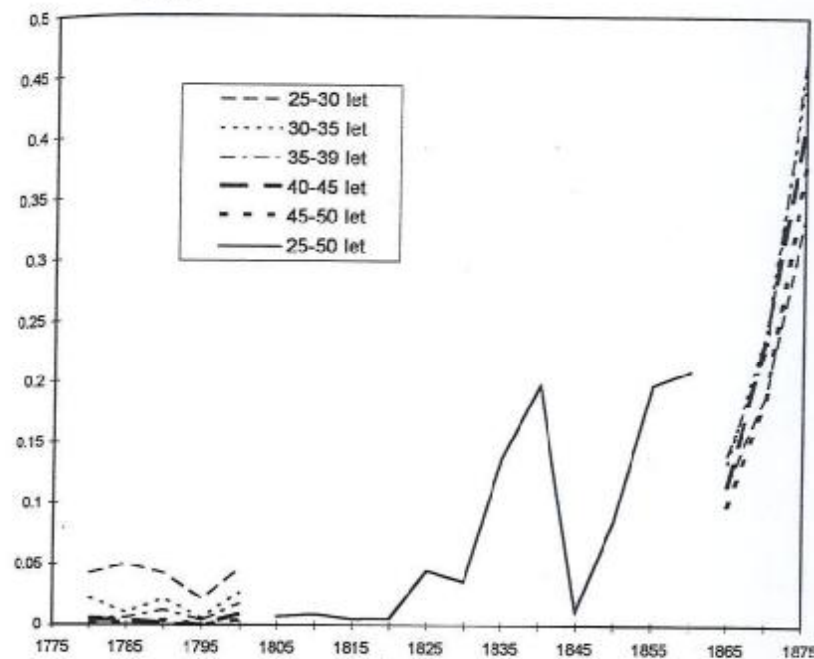
Zhoršování imunitní ochrany je však znatelné od věkové skupiny 5-10 let. Zatím co dětské oběti pravděpodobně byly z těch, které nebyly očkovány, riziko onemocnění pro očkované děti stoupalo mezi pátým a desátým rokem. Víme, že očkování poskytovalo ochranu pouze dočasně, a je pravděpodobné, že některé z těchto obětí byly před tím skutečně očkovány.⁸⁷

Infekci neštovic bylo velmi obtížné se vyvarovat. V 18. století byla většina dospělých infikována. Ačkoliv hrubá míra úmrtnosti mládeže ve věku 10-20 let byla v 18. století nižší, jejich úmrtnost na neštovice byla vyšší než starších osob. Rozdělení zemřelých osob ve věku 10-25 let do pětiletých věkových skupin ukazuje nejvyšší úmrtnost na neštovice ve věku 10-15 let a pravděpodobnost nákazy byla mnohem větší u těch mladších. V celostátních záznamech byla v letech 1801-1860 zaznamenávána jen jedna skupina - osoby ve věku 10-25 let. Již v 18. století byla úmrtnost v tomto věku nízká, u osob ve věku 20-25 let nebyla úmrtnost na neštovice nikdy vyšší než 0,2 ‰. Tato úroveň se také udržovala ve sloučené věkové skupině v letech 1801-1860. Ale když je později věková skupina opět rozdělena, objeví se

⁸⁷ Větší problémy dělala dočasnost působení očkování, což se projevilo, když očkování nebylo správně provedeno nebo když již byla imunita oslabena; ale to se nepoznalo, dokud se dotyčný nedostal do styku s neštovicemi. Podvržená vakcinace byla výjimkou. Svenska Läkaresällskapets handlingar.

zajímavá změna. Od roku 1865 vykazují všechny tři věkové skupiny na neštovice vyšší úroveň úmrtnosti. A nezměnila se jen hladina úmrtnosti. Někdy mezi roky 1801 a 1865 se změnilo i vzájemné postavení věkových skupin. V období 1865-1875 byla úmrtnost na neštovice vyšší ve věku 20-25 let, pak následovaly osoby ve věku 15-20 let. Pořádí se převrátilo a ve věku 10-15 let byla úmrtnost na neštovice nejnižší.

Obr. 8 Úmrtnost na neštovice ve věku 20-50 let ve Švédsku v letech 1775-1875

Prameny: Srvn. obr. 1 a 4.

Dokud činilo přeočkovávání lékařům problémy, byli starší lidé nákaze neštovic vystaveni více než mládí, kteří byli jako děti očkováni před kratší dobou. Osoby starší 25 let byly postiženy mnohem vážněji během epidemií v 19. století než v 18. století.

Mezi roky 1775 a 1830 byla u osob starších 25 let úmrtnost na neštovice velmi nízká. V následujícím období však mezi zemřelými na

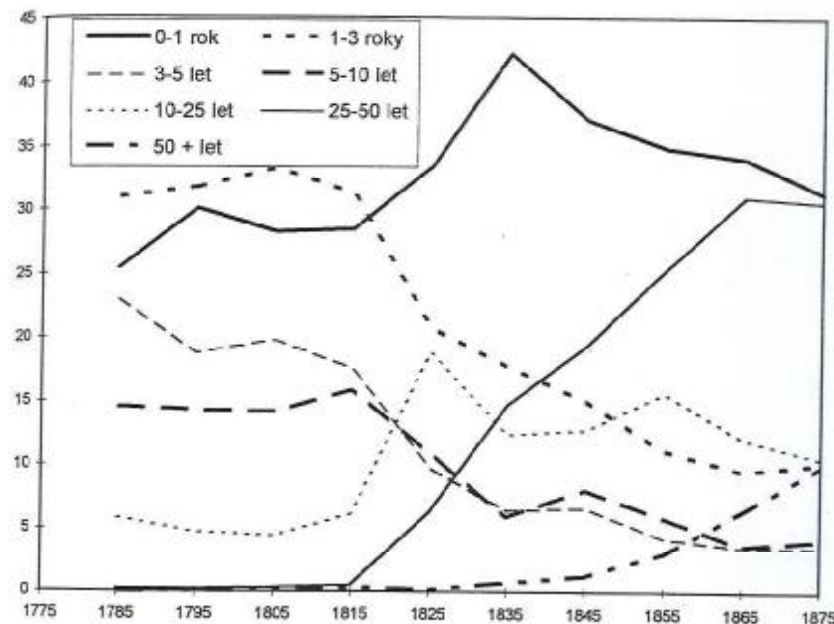
neštovice převládali dospělí a kojenci. To se výrazně projevilo během epidemie v letech 1873-1875. Úmrtnost na neštovice osob ve věku 30-40 let byla v roce 1875 desetkrát vyšší než v roce 1775. Neudělalo to sice z neštovic pro 19. století vážnou příčinu smrti dospělých, ale ve srovnání s obrazem této nemoci v předchozím století jich zemřelo mnohem více. Rozložení úmrtnosti na neštovice podle věku ve Švédsku je vidět na obrázku 9. V počtech zemřelých na neštovice zcela převládaly děti do 10 let do roku 1816, kdy byl přijat zákon o povinném očkování a proočkovanost se výrazně zvýšila. Největší podíl v té době připadal na děti ve věku 1-3 roky, který byl těsně sledován podílem zemřelých kojenců. Po zlomu způsobeném očkováním se začalo vytvářet zcela rozdílné rozložení úmrtnosti na neštovice podle věku. Rychle stoupal podíl věkové skupiny 25-50 let a od roku 1815, kdy byla na posledním místě, dosáhla do roku 1875 druhé nejčetnější posice hned za kojenci s širokým odstupem od další skupiny. I když celková úmrtnost na neštovice byla okrajová, v 70. letech 19. století byl počet dospělých osob zemřelých na neštovice stále desetkrát vyšší než o sto let před tím.

Neštovice byly obávanou nemocí s vážnými komplikacemi. Víme, že ti, co přežili, mohli oslepnout a ohluchnout.⁸⁸ Zohyžďující droličky jsou ze všech komplikací spojených s neštovicemi asi známé nejlépe.⁸⁹ Ve Švédsku ničily tyto jizvy v 18. a 19. století vzhled mnoha mladých žen. V naší současné společnosti je pro ženu při hledání partnera krása velmi důležitá. Bylo tomu také tak v 18. století nebo v okamžiku, když se měla zvolit partnerka pro manželství, ekonomické a společenské faktory nad krásou převládaly? Vzhledem k tomu, že švédské farní matriky zaznamenávaly stav imunity na neštovice, je možné sledovat osoby v souvislosti s tím, jaké bylo jejich předchozí setkání s neštovicemi.

Ženy, které se do styku s neštovicemi nikdy nedostaly, se vdaly téměř všechny mladší než 30 let. Srovnávat se s nimi mohly také ženy, které byly očkovány, neboť ty by také neměly mít tváře pokryté jizvami po neštovicích. Také z nich bylo vdáno do 30 let více než 90 %. Ženy, které byly neštovicemi infikovány, se vdávaly později. Pouze 29 % z nich se provdalo do 25 let, zatím co v témže věku manžela našlo 63 % zdravých rep. 60 % očko-

vaných žen. Zdá se pravděpodobné, že jizvy po neštovicích snížily atraktivnost žen pro manželství. To asi není zjištění překvapující, ale tento závěr je doložen vzácným demografickým a statistickým důkazem získaným kvalitativní historickou metodou. Mladé ženy, které byly nakaženy neštovicemi často jako malé děti, se vdávaly v průměru ve věku 29,3 let, zatím co zdravé ženy ve věku 23,0 let. Je také zajímavé se zmínit o tom, že ženy s jizvami po neštovicích převládaly mezi těmi ženami, které se vdávaly starší 30 let. Některé z nich se dokonce poprvé vdávaly až když jim bylo více než 40 let. Je možné, že v tomto vyšším věku ekonomické a společenské faktory mohly převážit nevýhody, které tyto neštovicemi poznamenané ženy měly ve svém mládí.

Obr. 9 Rozložení zemřelých na neštovice podle věku ve Švédsku v letech 1775-1875 (v procentech)

Prameny: Srvn. obr. 1 a 4.

⁸⁸ Magner, L. N. (1992). *A History of medicine*. New York, s. 239-240. Baxby (1981). op. cit., s. 10-13.

⁸⁹ Hopkins, J. W. (1989). *The Eradication of Smallpox. Organizational Learning and Innovation in International Health*. Boulder, Colorado, s. 13. Miller, G. (1957). op. cit., s. 30-31.

Tabulka 1 Rozložení nevěst podle věku při sňatku a podle jejich imunity na neštovice v Gällivare v letech 1823-1838 (v procentech)

Věk	Zdravé	Očkované	Po nemoci
15-19	16	20	7
20-24	47	40	22
25-29	37	30	30
30-34	-	8	23
35-39	-	-	7
40-44	-	2	5
45-49	-	-	6
Celkem	100	100	100

Pramen: Církevní matriky. Gällivare 1823-1838. AI:2 (1-4). Výzkumný archiv. Universita Umeå.

Neštovice byly obávanou infekční nemocí, ale ne tolik jako lepra, jejíž oběti mohly přenášet nemoc po celý život. Osoby infikované neštovicemi nebyly úředně izolovány a z toho důvodu se jimi ve společnosti počátku 18. století nakazilo mnoho lidí. Zároveň se zdá, že zdraví lidé drželi pohromadě. V tabulce 2 je zachyceno, jak byla uzavírána manželství podle stupně imunity na neštovice.

Tabulka 2 Rozložení partnerů nevěst a ženichů podle imunity na neštovice v Gällivare v roce 1838 (v procentech)

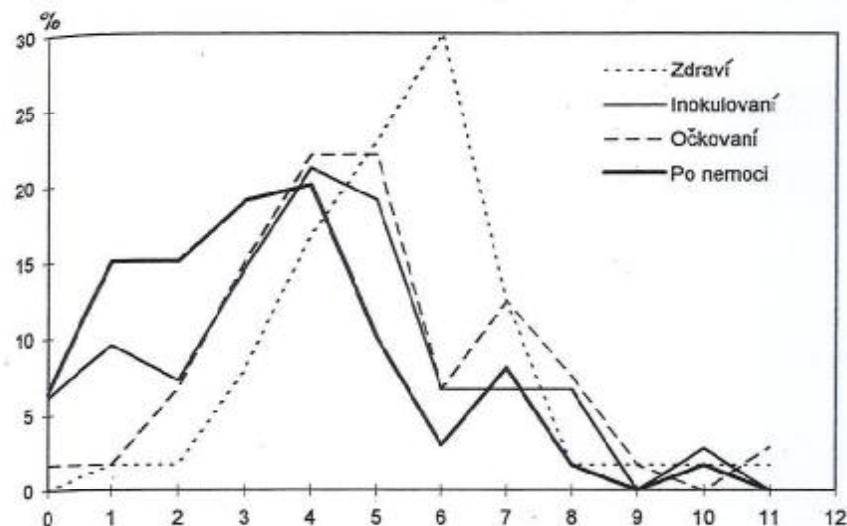
Partner	Nevěsty				Ženiši			
	zdravé	očkované	po nemoci	celkem	zdraví	očkovaní	po nemoci	celkem
Zdráv/a	61	25	3	47	53	6	5	15
Očkován/a	21	66	13	26	34	58	4	23
Po nemoci	18	9	84	57	13	30	91	62
Celkem	100	100	100	100	100	100	100	100

Pramen: Církevní matriky. Gällivare 1823-1838. AI:2 (1-4). Výzkumný archiv. Universita Umeå.

Téměř 90 % žen, které prodělaly infekci, se provdalo za manžela se stejným "setkáním" s neštovicemi. To by mohlo znamenat, že neštovicemi poznamenané osoby pocítovaly určitou izolaci, která oddělovala ty, které neštovice neprodělaly, od infikovaných. S výjimkou ztráty krásy neexistoval jiný faktor, který by zde mohl hrát roli. V psaných záznamech neexistuje žádný doklad pro tézi, že by prostý lid věděl, že neštovice mohou snížit

plodnost. Dokonce ani dnes není jasné, jestli to opravdu byla komplikace spojená s neštovicemi.⁹⁰ Ale data z farností Skog a Nordingrã naznačují, že tomu tak být mohlo.

Obr. 10 Počet dětí v rodině v Nordingrã a Skod v letech 1750-1850 podle imunity rodičů na neštovice (v procentech)

Prameny: Církevní matriky pro Nordingrã a Skod. 1750-1850. Výzkumný archiv. Universita Umeå.

⁹⁰ Téměř všichni dřívější autoři s vlivem neštovic na plodnost počítali. Obvykle odkazovali na studii o Indiánech, která konstatovala, že nižší plodnost měli ti muži, kteří prodělali neštovice. Nedávná studie z prostředí holandské společnosti tvrdí, že důkazy lze nalézt obtížně, a také kritizuje prameny použité Phadkem et al. Kritika je správná, pokud se týká pouze skupiny sestávající se z mužů, kteří byli léčeni jako osoby, které měly problémy s plodností. Na straně druhé Ruttenova studie je založena na nízkém počtu případů a je z konce 19. století, kdy byla virulence viru oslabena. Phadke, A. M. et al. (1973). Smallpox as an Etiologic Factor in Male Fertility. *Fertility and Sterility*. 24(10):s. 802-804. Razzel (1977a). *op. cit.*, s. 107-110. a 155-158. Rutten, W. (1993). Smallpox, Subfecundity and Sterility: a case study from a nineteenth century Dutch municipality. *Social History of Medicine*, 6:1, s. 85-100. Razzell, P. (1994). *Essays in English Population History*. London, s. 221-223.

V rodinách žen, které prodělaly infekci, bylo v průměru 3,33 dětí, zatímco v rodinách žen, které neštovice neprodělaly, v průměru 5,27 dětí. To je značný rozdíl. Inokulované osoby dostávaly hnis z pravých neštovic, a i když cílem bylo použít ho co možno nejméně, zdá se, že tyto osoby měly nižší plodnost. V průměru se jim narodilo 4,21 dětí. Na obr. 10 jsou manželské páry rozděleny podle toho, zda neštovice prodělali, zda byli inokulováni, očkováni nebo zda se po celý život s neštovicemi "nesetkali". Manželské páry, v nichž byl manžel infikován a žena očkovaná, měly v průměru 4,52 dětí. Páry, kde byl manžel očkovaný a žena prodělala neštovice, měly v rodině v průměru 3,66 dětí. To ukazuje, že nižší plodnost měla obě pohlaví a že vliv byl vyšší, jestliže "setkání" s neštovicemi bylo u obou partnerů stejné.

Z angličtiny přeložila Ludmila Fialová s laskavou pomocí Zdeňka Hojdy

Summary

From inoculation to vaccination: smallpox in 18th- and 19th century Sweden

Smallpox was a dominant cause of death in 18th-century Sweden. Between 1750 and 1800, 300 000 persons died due to the disease. Swedish smallpox registration is available from 1750, which means that it is possible to study the disease also during years of severe epidemics.

Inoculation was never widespread in Sweden. The first procedure was performed in 1756 and ten years later 1038 inoculations were carried out. The main reasons for lack of success were people's lack of confidence for doctors and medical treatment. Also, the doctors' monopoly kept the number of inoculators low. The risks of fatal inoculations made both doctors and parents ambivalent. The latter also considered the price too high. No reporting system existed, which made it difficult to overview the situation, but approximately 50 000 persons were inoculated between 1750 and 1800.

Vaccination was introduced in Sweden in 1801 and within 15 years almost 80 % of all newborn children were preventively protected. Regional differences existed during the initial phase. Areas with higher smallpox mortality at the end of the 18th century were more prone to vaccination in

the beginning of the 19th century. The main factors behind the success of vaccination were the valuable experiences from the practice of inoculation that had been achieved. The influences from, and cooperation with, foreign countries were also improved. Doctors became supervisors of vaccination, while church assistants performed most procedures. This was the ground for an effective organization which also included a reporting system covering all parishes in the country. A reward system and more money from the government gave the economic incentives to follow up the intentions. The last step was taken when a compulsory law was introduced in 1816.

The introduction of vaccination radically decreased smallpox death rates. Infants kept a high relative amount, probably because they had not yet been immunized. Children between 1 and 10 years of age had the best protection against smallpox in the 19th century, while adults increased their relative amount of smallpox deaths. Due to problems with re-vaccination adults became more exposed to the disease than the young. In the last epidemic in 1873-1875 they dominated the mortality. Even if total smallpox mortality was marginal in the 1870s, the number of adult smallpox deaths was still ten times higher than one hundred years ago. Several complications occurred among those who survived smallpox infection. Women with pockmarks apparently married later in life compared to those who never contracted the disease and almost 90 % of previously infected persons married a partner with the same experience of smallpox. The social impact of smallpox is obvious and the demographic consequences seem to include much more than just death rates, as both male and female fertility were impaired by smallpox.

Jaroslav Bubeník - Jiří Křesťan

NÁRODNOST A SČÍTÁNÍ LIDU: K HISTORICKÝM SOUVISLOSTEM POLEMIKY MEZI ANTONÍNEM BOHÁČEM A EMANUELEM RÁDLEM

Tuny sčítacích operátů, vytěžených ze sčítání lidu, jež proběhla v Československé republice v letech 1921 a 1930, nepředstavovaly v žádném případě nezajímavý, mrtvý materiál, který by mohl být po statistickém zpracování předán do archivů a ponechán zapomnění. O údaje v arších se vedly vášnivé spory na stránkách tisku i na táborech lidu, v parlamentních lavicích i vesnických hospůdkách ještě před tím, než byly zapsány. To kvůli nim propukaly prudké konflikty, jež mnohdy na dlouhou dobu poznamenaly život v obcích a jež nejednou byly ukončeny až povoláním silných četnických oddílů. Soudní projednávání sporů ze sčítání se zpravidla vlekla po léta a byla bedlivě sledována veřejností. Objekt největšího zájmu představovaly vždy údaje zanesené v rubrice "národnost (mateřská řeč)".

Předkládaná studie upozorňuje na problém zjišťování národnosti právě s ohledem na zkušenosti ze sčítání lidu, jež proběhla za první republiky. Po přehledu nejdůležitějších právních norem, týkajících se sčítání lidu obecně a určování národnosti zvláště, upozorníme na polemiku o pojetí národnostní příslušnosti a jejího statistického podchycení. Soustředíme se především na diskusi mezi statistikem Antonínem Boháčem a filozofem Emanuelelem Rádlem.

* * *

Přípravu a průběh sčítání lidu v Československu upravovaly zákony z let 1920 a 1927 a vládní nařízení z let 1920 a 1930. Zákon č. 256 ze dne 8. 4. 1920 o sčítání lidu stanovil, že první sčítání proběhne v období mezi 1. 11. 1920 a 31. 3. 1921 (§ 1) a další sčítání že budou následovat v pětiletých obdobích (§ 2). Jejich provádění bylo svěřeno do rukou politických úřadů (§ 3). Zákon určoval sankce za uvádění vědomě nesprávných údajů a další úmyslná jednání a opomenutí, jež mohla ohrozit správnost sčítání (§ 4).

Vládní nařízení č. 592 ze dne 30. 10. 1920, jímž se provádí zákon o sčítání lidu ze dne 8. 4. 1920, stanovil 15. února 1921 rozhodným dnem pro první československé sčítání lidu (- 1). Paragraf 20 vládního nařízení říká: *"Údaje o národnosti musí býti zjištěny se zvláštní svědomitostí a přesně podle pravdy. Při vyplňování sčítacích archů jest přednosta domácnosti u osob, které nejsou členy jeho rodiny, povinen zapsati tu národnost, pro kterou se osoby ty samy prohlásí. Má-li sčítací komisař v příčině té pochybnosti, vyslechne tyto osoby, a byla-li národnost nesprávně zapsána, podá trestní oznámení. ... Ve sčítacích archích smí komisař měniti údaj o národnosti jen tehdy, když jde o zřejmou nesprávnost. V tomto případě provede změnu se souhlasem osoby, o níž jde; ta pak potvrdí souhlas svým podpisem."* Obdobné pokyny platily pro vyplňování popisných archů, jež prováděl místo sčítanců sčítací komisař. Výše zmíněný paragraf podrobně vymezoval postup při pochybách o správnosti zápisu národnosti. Sčítací orgány byly povinny o obsahu archů zachovávat úřední tajemství (23 a 26).

Paradoxní bylo, že ani v zákonu, ani ve vládním nařízení, vztahujících se ke sčítání lidu v roce 1921, nebylo vymezeno chápání pojmu *"národnost"*. V paragrafu 8 *"Návodů, jak vyplniti jednotlivé sloupce archu"*, který měla obdržet každá bytová strana, se uvádělo: *"Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Židé mohou přiznati národnost židovskou. Nepřípustno jest vyznačovati místo národnosti příslušnost k určitému území."* [SÚS, sign. P 3541/1, kart. 45]

Prodloužení délky intervalů, v nichž měla být konána sčítání lidu, na deset let určil zákon č. 47 ze dne 17. 3. 1927 o sčítání lidu (§ 1). Zároveň stanovil, že druhé československé sčítání lidu proběhne nejpozději do konce roku 1931. Podrobněji též rozvádí postup při porušení zákonných norem, upravujících průběh sčítání lidu (§ 6). Zákon č. 47 z roku 1927 v dalších ustanoveních zachovával základní filozofii obou výše uvedených zákonných norem.

Podle vládního nařízení č. 86 ze dne 26. 6. 1930 o sčítání lidu v roce 1930 byl stanoven rozhodným dnem pro druhé sčítání 1. prosinec 1930 (§ 1). Paragraf 21 uvádí, že *"národnost se zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. Jinou národnost, než pro kterou svědčí mateřský jazyk, lze zapsati jen tehdy, jestliže sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině, ani v domácnosti a úplně ovládá řeč oné národnosti. Židé mohou však vždy přiznati národnost židovskou."* Paragrafy 21, 22 a 23 podrobně určují postup ve sporných případech.

* * *

Jestliže při sčítáních lidu propukala řada konfliktů, naskytá se otázka, zda zdroj napětí netkvěl vsamém postupu zjišťování národnosti příslušnosti. Mužem, který býval nejčastěji spojován s československými sčítáními lidu a jemuž byly nejčastěji a ne vždy právem přičítány i jejich sporné momenty, byl docent Antonín Boháč, jeden z vedoucích představitelů Státního úřadu statistického.

Boháč se nepohyboval pouze v úzkém rámci svého vědního oboru. *"Není si snad ani možno představit statistika, který by neměl živého zájmu o naléhavé otázky časové, s nimiž ve svém oboru pracovním přichází ve styk neustále,"* psal Boháč ve své práci věnované německému profesoru Heinrichu Rauchbergovi [Boháč 1930b, s. 10]. Antonín Boháč se aktivně účastnil společenského dění (připomeňme, že byl jedním z iniciátorů spojení českých evangelíků v Československé církvi evangelické a členem její synodní rady), ale sledoval i vývoj ve společenských vědách, takže v něm jeho oponenti nacházeli zdatného protivníka nejen v otázkách úzce odborných.

Vycházejí ze zahraničních zkušeností a doporučení mezinárodních statistických kongresů (šlo zejména o jednání petrohradského kongresu v roce 1872), přijal Antonín Boháč za svůj názor, že úkolem statistiky je zjišťování objektivně daných a kontrolovatelných jevů. Také sčítání lidu má proto *"zjišťovati dané skutečnosti, tj. skutečnosti dané člověku jednak zrozením, jednak celým jeho dosavadním vývojem i společenskými vlivy na něho působícími"* [Boháč 1930a, s. 21]. Z těchto premis vycházel i základní Boháčův pohled na problém národní příslušnosti: *"Národnost jako příslušnost k národu jest sociální znak a jako takový objektivně zjistitelný i bez účastenství sčítancova."* [Boháč 1930a, s. 10]

Antonín Boháč se přiklání k tomu, aby sčítání lidu zjišťovalo spíše jazykové poměry dotazem na mateřský jazyk, ve sporných případech pak na jazyk, jímž sčítanec nejplynněji mluví [Srv. přípis Státního úřadu statistického Předsednictvu ministerské rady ze dne 7. 4. 1930. PMR, sign. 736/11, kart. 3285]. Domníval se, že by tak sčítání nejlépe odpovídalo potřebám jazykového zákona (č. 122/1920 Sb. z. a n.) a dalším zákonným normám, fakticky ztotožňujícím jazykové menšiny s menšinami národnostními. S pochopením reálné situace v odborných a politických kruzích však akceptoval vymezení národnosti ve sčítáních lidu v letech 1921 a 1930, jež konec konců považovala mateřskou řeč za základní, určující znak národní příslušnosti.

Zásadu zjišťování národnosti na základě objektivně ověřitelného mateřského jazyka sčítanců chápal Boháč především jako účinnou ochranu proti nátlaku na lidi sociálně slabé a závislé ze strany jejich zaměstnavatelů, domácích pánů atd. Domníval se, že zjišťování národnosti pomocí svobodného přihlášení sčítanců by vedlo k tomu, že by statistikové ze sčítání vytěžili údaje nespolehlivé, závislé na okamžitých náladách lidí a síle národní agitace. "Ústřední otázkou statistiky jest problém variability znaků. Ze zásadních důvodů sdílených statistickou vědou odmítám budovati vědeckou statistiku na projevech volních, mění-li se podle dočasných a přechodných vlivů na vůli působících," [Boháč 1930a, s. 3] tvrdil kategoricky Boháč. Poukazoval rovněž na to, že při sčítáních nelze technicky zajistit naprostou tajnost zápisu národnosti, jaká je například možná při volbách. I z toho důvodu by mohlo vést přijetí principu subjektivní národnosti k uvádění vědomě nesprávných údajů.

* * *

Antonín Boháč nalezl v polemice o statistickém zjišťování národnosti svého hlavního oponenta v profesoru přírodní filozofie na Univerzitě Karlově v Praze Emanuelu Rádlovi. Tento vědec, který se v počátcích své odborné dráhy věnoval především biologii, se zapojil do řady důležitých diskusí své doby (připomeňme alespoň jeho účast ve známém sporu o smysl českých dějin) a po první světové válce se dokonce sám stal aktivním politikem: na počátku dvacátých let svedl vítězný zápas s profesorem Zdeňkem Nejedlým o vedení Realistického klubu. Půtka však vyústila v rozpad klubu a stala se tak labutí písní organizovaného hnutí realistů.

Emanuel Rádl věnoval pozornost československým sčítáním lidu v řadě svých novinových článků, v práci "Válka Čechů s Němci", kde výsledky prvního sčítání označil přímo za nespolehlivé [Rádl 1928b, s. 195], a speciálně pak ve studii "Národnost jako vědecký problém", kde o sčítání v roce 1921 napsal: "Toto sčítání bylo aktem správním, politickým, ale nebylo připraveno vědecky, tj. sociologicky. Následkem toho se při něm staly veliké chyby: nebylo provedeno podle jednoho principu, a za základ se užilo měřítko biologického, ačkoli jde o otázku sociální." [Rádl 1929, s. 6] Jeho kritický názor nedoznal změny ani po sčítání lidu v roce 1930.

Rádl v první řadě kategoricky odmítl pojetí národnosti jako objektivně dané skutečnosti, kdy národnostní příslušnost je pokládána "za osud člověku uložený, za něco, co lze na člověku vidět, poznat, konstatovat" [Rádl 1929, s. 59]. Takové pojetí dává velkou moc do rukou státní byrokracie, jež se při kontrole "správnosti" národnostního přihlášení nechová neutrálně.

Národnost chápal Rádl jako projev svobodného ducha. "Národnost ... není znakem člověka, nýbrž je povinností (jež nemá smyslu tam, kde není svobodné volby: blondýnem není nikdo povinen býti). Není pak vrozena člověku, nýbrž stvořena člověkem, není produktem jeho krve, nýbrž výzvou k jeho svědomí, není to dílo věků, je to program pro budoucnost." [Rádl 1929, s. 83] Národnost není přírodní skutečností danou primárně. Vyrůstá ze sociálních podmínek, jež jsou utvářeny uvědomělými jedinci. Přihlášení k národnosti by mělo být úkonem demokratickým, výrazem uvědomělé souměřitelnosti jedince s národem.

"Svobodný národ se nepodrobí žádnému osudu, nýbrž chce svobodně rozhodovati o předmětu své lásky; proto neuzná, že by jeho podstata byla na věky uzavřena do nepřekročitelných hranic půdy, rasy, jazyka, tradice, čehokoli, co se lidem ukládá jako věc už hotová, daná přírodou nebo historií; není svobodného národa bez svobodné volby rozumných lidí; život svobodného národa tkví v cíli, který si uvědoměle ustanovil. Svobodný národ jest dán budoucností, ne minulostí. Roste zajisté z toho, co jest minulostí dáno, z vlasti, z řeči, z tradice, z instinktu, ale neslouží jim, nýbrž vládne. Idea vede národ," [Rádl 1918, s. 19 - 20] čteme v Rádlově práci "Rassové theorie a národ", vydané již v roce 1918.

Preference svobodné volby národnosti Emanuele Rádlem, který důsledně nadřazoval samostatnost při individuálním zpracování dějinných zkušeností nad sílu tradice, se diametrálně lišila od pojetí Boháčova, který byl pouze v případech přísně odůvodněných a objektivně prokazatelných

ochoten uvažovat o dokončeném odnárodnění jedinců [Boháč 1930, s. 19]. Nad možné přenárodnění či dokonce svobodnou volbu národního programu stavěl ovšem zřetelně morální princip věrnosti národu a národním znakům. V této otázce představovaly názory obou mužů zcela protilehlé póly. Jejich argumenty se míjely.

Na druhé straně musel Antonín Boháč uznat, že Emanuel Rádl upozornil správně na nedostatky v předpisech, vymezujících pojem národnosti pro potřeby sčítání lidu. V příspěvu Státního úřadu statistického Předsednictvu ministerské rady ze dne 7. 4. 1930, který nese patrné známky Boháčova rukopisu, se do konce objevilo konstatování: "Referent pro sčítání lidu ve zdejším úřadě doc. dr. Boháč musel v polemice s prof. Rádlem přiznati, že vědecky jest ustanovení o zjišťování národnosti při prvním sčítání lidu neudržitelno." [PMR, sign. 736/11, kart. 3285] Rádl poukázal na to, že při zjišťování národnostních poměrů se "sčítala národnost (mateřský jazyk) - tj. národnost jako předmět svobodné volby, ale charakterizovaný mateřským jazykem jako objektivně daným znakem". Boháč musel uznat, že poněkud zavádějící statistický dotaz po "národnosti (mateřské řeči)" byl kompromisem, hledajícím vyrovnání mezi odlišnými stanovisky.

Rádl dokumentoval problematičnost právních vymezení národnosti na příkladu Židů, jimž bylo výslovně povoleno přihlásit se k židovské národnosti bez ohledu na jejich mateřskou řeč [Rádl 1929, s. 71]. Rádl chtěl, aby právo svobodné volby bylo rozšířeno na všechny obyvatele. Je příznačné, že Boháč se přikláněl k opačnému řešení: také přiznání židovské národnosti by mělo být vázáno na určitý objektivní znak [Boháč 1930a, s. 4]. V takovém případě ovšem bylo sporné, zda za Židy by se mohly prohlásit vedle lidí hovořících hebrejštinou rovněž osoby, používající tzv. žargon, který byl naopak některými odborníky považován za nářečí němčiny. Antonín Boháč byl však natolik realistou, aby si uvědomoval, že likvidace práva svobodné volby národnosti u Židů by narazila na odpor veřejnosti u nás i v zahraničí.

* * *

Je třeba říci, že Rádlova kritika národnostního sčítání měla dalekosáhlé důsledky. Československý právní řád stavěl až na některé výjimky, v zásadě na zajištění práv individuálních [Sobota 1938, s. 29n]. Rádl naproti tomu žádal uznání kolektivní právní subjektivity národnostních skupin.

Postavil se za požadavek národnostní autonomie. "Národnost ... jest právním subjektem, jenž s jinými právními subjekty vstupuje v smluvní pojem státní, národnost jest v podstatě suverénní a přenáší v podstatě ze svobodné vůle část své svrchovanosti na stát." [Rádl 1928b, s. 122] Národnostní skupiny, tvořené svobodně se chovajícími občany, pak představují "stavební jednotky státu", spojené navzájem společnou odpovědností.

Rádlovy úvahy ústily ve výzvu k vzájemné dohodě, vzájemnému přizpůsobení všech občanů Československa. Nacionálním bojovníkům musela znít rouhačsky jeho slova: "Žádné rasové předsudky, žádné zkoumání genealogií: pevný program dělá národ a drží jej, nikoli rasy! Každý nechť má právo se k nám přidati, Žid jako Turek, jen když poctivě uzná naše zákony ... Našimi předky nechť jsou všichni mužové bez rozdílu národnosti, kteří připravovali náš ideál." [Rádl 1918, s. 24] Nacionalisty obou táborů varoval před nenávisťným vlastenectvím, stavějícím na rasovém, biologickém pojetí národa. Právě zbožnění národa, rasy, státu prozřravě označil za příčinu krize soudobého světa.

"Stojím se svými názory sám a sám. Žádná politická strana, žádná literární skupina, žádný jednotlivec jich veřejně nepřijímá, pokládají se za paradoxa." [Rádl 1928b, s. 9] postěžoval si Emanuel Rádl v úvodu své práce "Válka Čechů s Němci". Šlo o tvrzení poněkud nadnesené. Pravdou ovšem zůstává, že Rádl byl za své názory tvrdě kritizován českými nacionalisty. Připomeňme, že v *Národních listech* z 1. 7. 1928 označil Viktor Dyk výše zmíněnou studii za "knihu nevědeckou, nelogickou, uboze zlomkovitou, domýšlivou, ale nedomýšlejší" [MZV-VA I, kart. 3823]. Charakteristika Emanuela Rádla jako "známého Němcomila", jež se objevila v listě *Venkov* dne 10. 6. 1928, zapadala do proudu nevybíravých útoků, jimiž byl filozof častován po každém svém vystoupení o problému národnosti.

Pro Rádla bylo zklamáním, že nacionálnímu vlastenectví podléhala i sociální demokracie (po rozpadu Realistického klubu se stal jejím členem) a že podle jeho názoru značné koncese v tomto směru učinil i prezident Tomáš Garrigue Masaryk [Rádl 1928b, s. 184-185].

Přes uvedené skutečnosti nezněl Rádlův hlas tak docela jako příslovečný hlas volajícího na poušti. Připomeňme, že na schůzi Poslanecké sněmovny Národního shromáždění dne 17. 11. 1926 se poslanec Otto Horpynka (Deutsche Nationalpartei) neúspěšně pokusil zařadit do zákona o sčítání odstavec: "Sčítáním lidu budiž ... svobodně zjištěna národnost obyvatelstva na základě svobodného přiznání, na něž nesmí býti vykonáván

naprosto žádný vliv." [PMR, sign. 401/389/1, kart. 1961] Formulace o zjišťování národnosti "dle volného, všech vlivů prostého přiznání" [PMR, sign. 403/1144, kart. 2510] se nakonec objevila v rezoluci Senátu Národního shromáždění ze dne 17. 3. 1927 a byla vnímána jako krok k rehabilitaci principu individuální volby národnosti. Pro svobodné přiznání národnosti se vyslovil přední odborník na národnostní právo Emil Sobota [Sobota 1929, s. 8]. Ze statistik pak neodmítali subjektivní chápání národnosti a možnost jeho statistického zjišťování Dobroslav Krejčí [Krejčí 1920, s. 285] a František Weyr [MZV-VA I, sign. o2, kart. 2329. *Lidové noviny* 1. 7. 1920].

Zastánce svobodné volby národnosti představovaly především stovky občanů, kteří podle této zásady postupovali při sčítáních lidu, a tím se vystavovali nebezpečí trestu. Jisté pochybnosti v tomto směru projevovala i státní správa. Z toho důvodu například v instrukci týkající se postupu při vyřizování reklamací ohledně zápisu národnosti, kterou adresovala Zemská správa politická v Praze podřízeným okresním správním úřadům dne 31. 3. 1921, muselo být zdůrazněno, "že i při zodpovězení otázky stran národnosti má rozhodovati materiální pravda, že strany nemají na vůli úplně libovolně udávati svou národnostní příslušnost a přestupovati snad zcela nezávisle na skutkových předpokladech od jedné národnosti ke druhé, nýbrž že mají povinnost hlásiti i v tomto oboru pravdu, jako o jiných faktech osobních. Zákon chce statisticky zjistiti skutečnosti a nikoliv pouhé fikce, zakládající se na osobních dočasných pohnutkách a nesprávných výkladech." [MV-SR, 1918-1924, sign. 11/56/1/9, kart. 248] Instrukce kladla důraz na pokrevní příbuzenství a rodinnou tradici sčítance, ostatní momenty jako obcovací řeč, návštěvu škol či manželský svazek označovala za "nepodstatné" pro určení národnostní příslušnosti.

Obdobně se ve výměrech Zemské správy politické v Praze, jimiž se zamítaly protesty proti zápisu české národnosti sčítacími komisaři a výnosy okresních správ politických, objevovala následující formulace: "Okolnost, že Jste navštěvoval(a) cizojazyčnou školu, není rozhodující, protože domácí rodinná výchova v mateřské řeči může i nadále udržovati vědomí kmenové příslušnosti, k níž patřili Vaši rodiče, kdežto škola s vyučovací řečí mateřskou může toto uvědomění nejen udržovati, nýbrž i posilovati. Rovněž i okolnost, že máte dospělé děti vychované v jiném jazyce, nemění původní národnost Vaši, protože na výchovu dětí ve smíšených manželstvích má směřodatný vliv jednou ten manžel, po druhé onen manžel, dle jednoilivých zvláštních případů. Také není vyloučena možnost, že se jednou, až by přestaly svazek nebo místní poměry

a ohledy, které Vás nyní vedly k nesprávné přihlášce národnosti, se správným ohledem na svůj pokrevní původ přiznáte opětně k národnosti svých rodičů." [MV-SR, 1918-1924, sign. 11/56/1/1, kart. 246]

Jak jsme již uvedli, připouštěli i obhájci československých sčítání jednotlivé vady při jejich legislativním vymezení. Sám Antonín Boháč uznával určité "promíšení" subjektivního a objektivního chápání národnosti [Srv. Boháč 1930a, s. 20-21]: například v rozporu s definicí národnosti jako kmenové příslušnosti dané zpravidla mateřským jazykem, vyjádřené v § 8 návozu k vyplnění sčítacího archu z roku 1921, stálo ustanovení § 20 vládního nařízení z 30. 10. 1920, jež ukládalo přednostovi domácnosti (potažmo i sčítacímu komisaři) zapsat u osob, jež se zdržují v domácnosti, ale nejsou členy rodiny, národnost, pro kterou se samy prohlásí. Dokonce i ve stejném paragrafu 8 výše zmíněného návozu se nedaleko objektivně vymezené národnosti objevila věta: "U každé aspoň čtrnáctileté a přičetné osoby dlužno zapsati onu národnost, k níž se osoba ta sama svobodně přihlásí." [SÚS, sign. P 3541/1, kart. 45] Ve vyhlášce o sčítání lidu v roce 1921 se ukládalo přednostovi domácnosti zapsat národnost "správně", podle skutečnosti, ale při tom s "výslovným souhlasem" sčítanců starších čtrnácti let [MV-SR, 1918-1924, sign. 11/56/1/14, kart. 248]. Dlužno přiznat, že podobné rozpory, jež spojoval Boháč především se zásahy profesora Dobroslava Krejčího do konečné podoby dokumentů, byly z ustanovení ke sčítání lidu v roce 1930 většinou odstraněny. Zachováno zůstalo pouze právo přiznat se k židovské národnosti bez ohledu na mateřský jazyk.

Důsledky vnitřní rozpornosti dokumentů právní povahy, jež regulovaly statistické zjišťování národnosti při sčítáních, zesilovala skutečnost, že politické úřady používaly těchto norem mnohdy účelově, s různými akcenty a různě uplatňovanou benevolencí. Ve svém přípisu Ministerstvu vnitra ze dne 24. 10. 1920 například konstatuje prezident zemské vlády ve Slezsku Josef Šrámek: "Směrnici naší při sčítání lidu musí být zajisté, aby počet příslušníků kmene československého byl co největší a tím dokumentována oproti cizině naše národní síla." [MV-SR, 1918-1924, sign. 11/56/1/9, kart. 248]

* * *

Velice diskutovaný impulz do polemiky o zjišťování národnosti vnesl Nejvyšší správní soud. Připomeňme alespoň často zmiňovaný nález č. 19 967/22 ze dne 10. 2. 1923 [NSS, sign. I/101/22, kart. 104]. Ten na jedné

straně odmítl názor, že pro zápis národnosti je určující vlastní rozhodnutí sčítancovo. Připustil však na straně druhé, že vedle kmenové příslušnosti, dané zpravidla mateřským jazykem, mohou být ve sporných případech brány do úvahy i jiné objektivní znaky: dorozumivací jazyk, prostředí, v němž sčítanec žije, kmenová příslušnost a obcovací řeč manžela a jiných členů rodiny, způsob výchovy dětí, členství ve spolcích, politické přesvědčení.

Lze souhlasit s Emanuelem Rádlem v tom, že takový názor fakticky směřoval k svobodné volbě národnosti, byť podepřené odkazem na určitý objektivní znak [Rádl 1929, s. 70]. Jako zřetelnou odchylku od zásady zjišťovat národnost na základě jednoho objektivního znaku - mateřské řeči - počítával toto a následná rozhodnutí Nejvyššího správního soudu rovněž Antonín Boháč [Boháč 1930a, s. 14]. Naopak za většinou správná označil Boháč rozhodnutí Ministerstva vnitra v konkrétních sporech o přihlášení k národnosti ve sčítáních lidu, jež byla zpravidla Nejvyšším správním soudem negována. Ve zjevné narážce na nálezy Nejvyššího správního soudu konstatoval přípis Státního úřadu statistického Předsednictvu ministerské rady ze dne 7. 4. 1930: "*Závisť-li... určení národnosti na několika objektivních znacích, z nichž jednou může být rozhodující jeden, podruhé druhý a jindy třetí atd., pak národnost určená objektivními znaky se hodí za předmět sčítání ještě méně než národnost subjektivní.*" [PMR, sign. 736/11, kart. 3285]

Naznačili jsme již, že statistikové v Československu se ve své většině přiklonili k názoru, že statistika má zjišťovat objektivní znaky a údaje, a nikoli subjektivní stavy a názory. Bylo nesporně ke škodě věci, že z politických důvodů nebyly intenzivněji zhodnoceny zkušenosti z předválečných sčítání lidu v Rakousku. I v té době se přece sčítal objektivní znak - obcovací řeč, a problémy, jež to přinášelo, nebyly svým charakterem nepodobné konfliktům v československých sčítáních.

Podrobné podchycení zajímavých diskusí, jež před sčítáními lidu probíhaly v příslušném výboru a podvýboru Statistické rady státní, se vymyká rozsahu této studie. Obecně lze říci, že s výjimkou vystoupení již výše zmíněných profesorů Krejčího a Weyra, kteří připouštěli zjišťování subjektivní národnosti, se vedla polemika spíše o tom, zda se má zjišťovat přímo mateřský jazyk nebo národnost určená jedním objektivním znakem - jazykem. Statistikové se pokoušeli precizovat především pojetí mateřského jazyka.

Koncepčních prací se vedle českých statistiků účastnili i odborníci ze Slovenska a jejich němečtí kolegové v čele s profesorem Heinrichem Rauchbergem, který od roku 1896 působil na pražské německé univerzitě. Ten byl znám jako organizátor sčítání lidu v roce 1890 a autor několika vynikajících prací o statistice, jež v Čechách svého času probudily zájem o tuto vědní disciplínu [Rauchberg 1895 a 1905]. Nutno dodat, že přes názorové rozdíly, občas ventilované i formou publicistických střetů, panoval ve výboru a podvýboru Statistické rady státní pro populační statistiku vzájemný respekt a dělná atmosféra, v níž se dařilo nacházet kompromisy.

* * *

Jestliže v odborných diskusích bylo možno najít silnou vůli po dohodě a sladění různých stanovisek, v jednání některých politických či politizujících subjektů (v první řadě národnostně zaměřených spolků) existoval zřetelný deficit ochoty ke kompromisu. Tyto subjekty přijaly sčítání lidu většinou jako výzvu k boji o každého jedince. Na české straně stála v čele tohoto úsilí především Národní rada československá. Ta před oběma sčítáními zřídila stejně jako za dob Rakouska zvláštní komisi, jež pozorně sledovala a ovlivňovala přípravy a průběh sčítání. Národní rada československá dokázala razantně vstoupit i do legislativního procesu přípravy zákonných norem o sčítání lidu. Tento spolek spolu s obrannými národními jednotami a maticemi vystupoval velice bojovně a nekompromisně při obhajobě svých zájmů. Zejména z těchto kruhů pocházely nejnaléhavější nacionálně směřované výzvy, právě zde byla nejbouřlivěji oslavována drobná vítězství dosažená na úkor minorit.

Mezi československými Němci se projevovaly snahy obdobným způsobem ovlivňovat přípravy a průběh sčítání. Úřady pozorně sledovaly zejména aktivity spolku Verband der Selbstverwaltungskörper se sídlem v Teplicích. V roce 1930 byl koordinován postup Němců ve věci sčítání spolkem Deutschpolitische Arbeitstelle se sídlem v Praze, na jehož práci se podílela Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei, Bund der Landwirte, Deutsche Arbeits- und Wirtschaftsgemeinschaft, Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei a Deutsche Nationalpartei.

Vlivnou sílu v diskusích o pojetí národnosti a jejím statistickém zjišťování představovaly spolky z židovského prostředí. Česky a německy orientovaní Židé odmítali zvláštní pravidla zjišťování národnosti pro svou

etnickou skupinu. Naproti tomu stoupanci existence židovského národa hájili nekompromisně právo sčítanců zapisovat židovskou národnost bez ohledu na jejich jazyk [Margulies 1930]. Sionističtí předáci se odvolávali zejména na slib daný v důvodové zprávě k ústavní listině, že Židé nebudou nuceni hlásit se k jiné než židovské národnosti. Ambice židovského národního hnutí, hlásajícího svobodnou volbu národnosti pro Židy, zdánlivě absurdně podporovali čeští nacionalisté, kteří jinak do krve bojovali za princip zjišťování národnosti podle objektivně daného mateřského jazyka. Důvod byl prostý: očekávaný růst židovské národní komunity se měl dát zejména na úkor německy orientovaných Židů.

Diskuse o statistickém zjišťování národnosti byly ukončeny pádem první republiky. Státní sekretář Karl Herrmann Frank v dopise předsedovi vlády Aloisi Eliášovi ze dne 1. 11. 1940 odmítl výsledky obou československých sčítání jako nespolehlivé [PMR, sign. 736/11/2, kart. 3285]. Před tím však již byly zastaveny všechny přípravné práce ke sčítání lidu v proktorátu, jež mělo proběhnout k 28. 5. 1940. Na těchto pracech se mimo jiné podílel i tehdejší viceprezident Ústředního statistického úřadu Antonín Boháč (byl jím od roku 1934). Na podzim 1940 zbývaly filozofu Rádlovi necelé dva roky života. Umíral zděšen ze strašlivého vyústění česko-německé konfrontace, proti níž celý život bojoval.

K 17. 5. 1939 proběhlo sčítání lidu v Německu, Rakousku a spolu s tím i v odtrženém československém pohraničí. Ironií zůstane, že právě při tomto sčítání byla u sčítanců zjišťována subjektivní národnost. Podle vysvětlení k sloupci 10 sčítacího archu měl být do příslušné rubriky zapsán "národ, ke kterému se cítí jedinec vnitřně připoután a ke kterému se přiznává" [SO 1939 - vysvětlení je součástí sčítacího archu]. Současně byly zjišťovány údaje o mateřské řeči sčítanců, jakožto "jazyku, ve kterém myslí a který užívají nejraději v rodině a v domácím styku, poněvadž jím mluví nejplynněji" (vysvětlení k sloupci 9). Právo svobodné volby národnosti v nesvobodných podmínkách ovšem představuje pojem hodnoty více než pochybné.

* * *

Přes všechny kritické výhrady ke sčítání lidu a legislativním normám upravujícím jeho průběh lze konstatovat, že je jich výsledky v evropském měřítku obstály. Údaje vytěžené ze sčítání tvořily solidní základ pro práce z oboru národnostní statistiky [Boháč 1931 a 1932a]. Tyto údaje byly nadto

potvrzovány z dalších statistických a mimostatistických zdrojů (údaje o narozeních, sňatcích a úmrtích, o národnostním složení žactva, o pohybu obyvatelstva a hospodářském rozvoji jednotlivých oblastí, výsledky obecních a parlamentních voleb atd.). Oba hlavní protivníci, Antonín Boháč i Emanuel Rádl, v podstatě dospěli ke shodnému názoru, že základní problém sčítání netkvěl ani tak v nedokonalých předpisech, jako spíše v chování zúčastněných stran, jež rozpoutaly kolem sčítacích a popisných archů nemilosrdný národnostní boj [Boháč 1930a, s. 5-7. Rádl 1928b, s. 193-194]. Rozdíl tkvěl v tom, že Rádl viděl vinu především na straně svých nacionálně naladěných českých spoluobčanů a jimi ovlivněných úřadů, zatímco osten kritiky Boháčovy směřoval spíše do řad československých Němců. I ze se přirozeně zamýšlet nad tím, do jaké míry nedokonalé a často i dvojznačné právní normy otevíraly průchod národnostním třenicím a jaká by naopak byla reakce nacionálně citlivé společnosti na prosazení principu subjektivní národnosti do sčítání.

Problémy s vymezením národnosti při sčítáních se přenášely i do následujících období. Na výsledky předválečných sčítání lidu se odvolává paragraf 2 dekretu prezidenta republiky č. 12/1945 Sb., který říká, že "za osoby národnosti německé nebo maďarské jest považovati osoby, které se při kterémkoli sčítání lidu od roku 1929 přihlásily k německé nebo maďarské národnosti, nebo se staly členy národních skupin nebo útvarů, nebo politických stran, sdružujících osoby německé nebo maďarské národnosti". Připomeňme ještě v této souvislosti diskusi o pojmu národnost na poradě rozšířeného senátu II Nejvyššího správního soudu dne 22. 12. 1947 [NSS, sign. 2/4/53, kart. 19], jež ve značné míře reprodukovala problémy, které existovaly s vymezením národnostní příslušnosti při diskusích o sčítáních lidu za první republiky.

Analýza problému statistického zjišťování národnosti navozuje otázku ochrany osobních dat, jež jsou obsažena v materiálu vytěženém ze sčítání lidu. V letech druhé světové války došlo k masovému zneužití dat předválečných sčítání okupačními úřady, které je využily při aplikaci rasově motivovaných opatření. Toto zneužití údajů, jež měly z hlediska jedinců zůstat tajné, představuje varovný precedens důležitý i pro současné diskuse o způsobech získávání osobních dat a pravidlech jejich ochrany.

Materiál ze sčítání lidu z let 1921 a 1930 zůstává objektem živého zájmu dodnes. Vedle historiků a zájemců o demografická a genealogická studia jsou sčítací archy hojně využívány k správním účelům. Po přijetí

nových zákonných norem žádají o výpisy z archů zejména osoby, jež uplatňují restituční nároky, v některých případech i žadatelé o rehabilitaci či odškodnění. Úřady Spolkové republiky Německo požadují výpisy z archů od osob, jež v minulosti žily na území Československa a dnes usilují o udělení německého státního občanství nebo uplatňují určité nároky sociální (například důchodové). Údaje v rubrice "národnost (mateřská řeč)", jež byly zapsány v letech 1921 a 1930, ovlivňují osudy lidí i v současnosti.

LITERATURA

- HORÁČEK jun., C. 1920. *Národnostní statistika. Československý statistický věstník* 1, s. 184-193
- BOHÁČ, A. 1920. *Příští sčítání lidu. Československý statistický věstník* 1, s. 89-97, 194-197, 268-275.
- BOHÁČ, A. 1921. *Národnost či jazyk? Československý statistický věstník* 2, s. 40-58.
- BOHÁČ, A. 1930a. *Národnost a sčítání lidu*. Praha: vl. n.
- BOHÁČ, A. 1930b. *Prof. dr. Heinrich Rauchberg*. Praha: vl. n.
- BOHÁČ, A. 1930c. *Sčítání lidu*. Praha: Svaz národního osvobození
- BOHÁČ, A. 1931. *Národní poměry v Čechách podle nového sčítání lidu*. Praha: SÚS.
- BOHÁČ, A. 1932a. *Národní poměry v zemi moravsko-slezské podle předběžných výsledků nového sčítání lidu*. Praha: SÚS.
- BOHÁČ, A. 1932b. *Národnost při druhém sčítání lidu*. Praha: vl. n.
- KREJČÍ, D. 1920. *Má se při našem příštím sčítání lidu zjišťovati národnost nebo řeč mateřská? Československý statistický věstník* 1, s. 275-285.
- MARGULIES, E. 1930. *Ein Anschlag gegen die jüdische Nationalität. Selbstwehr* 24, č. 6, 7.2., s. 1
- RÁDL, E. 1918. *Rassové theorie a národ*. Praha: B. Kočí.
- RÁDL, E. 1921. *Náboženství a politika*. Praha: J. Vetešník.
- RÁDL, E. 1925. *O smysl našich dějin*. Praha: Čin.
- RÁDL, E. 1928a. *Revise pokrokových ideálů v národní škole*. Praha: YMCA.
- RÁDL, E. 1928b. *Válka Čechů s Němci*. Praha: Čin.
- RÁDL, E. 1929. *Národnost jako vědecký problém*. Praha: O. Girgal.
- RÁDL, E. 1933. *O německé revoluci*. Praha: J. Laichter.
- RÁDL, E. 1939. *Věda a víra u Komenského*. Praha: YMCA.
- RÁDL, E. 1946. *Útěcha s filosofie*. Praha: Čin.
- RAUCHBERG, H. 1895. *Die Bevölkerung Österreichs*. Wien: A. Hölder.
- RAUCHBERG, H. 1905. *Der nationale Besitzstand in Böhmen*, díl 1. Leipzig: Duncker und Humblot.
- SOBOTA, E. 1927. *Národnostní právo československé*. Brno: Barvič a Novotný.

SOBOTA, E. 1929. *Republika národní či národnostní?* Praha: Čin.

SOBOTA, E. 1938. *Národnostní autonomie v Československu?* Praha: Orbis.

ARCHIVNÍ FONDY (uložené ve Státním ústředním archivu v Praze)

Ministerstvo vnitřní registratura (MV-SR)

Ministerstvo zahraničních věcí-výstřižkový archiv I (MZV-VA I)

Nejvyšší správní soud (NSS)

Předsednictvo ministerské rady (PMR)

Sčítání obyvatelstva v odtrženém pohraničí v roce 1939 (SO 1939)

Státní úřad statistický (SÚS)

Státní ústřední archiv v Praze

Summary

Nationality and Census: Historical Circumstances of Polemics between Antonín Boháč and Emanuel Rádl

Emanuel Rádl, the philosopher, understood a nationality as a result of a free choice of any individual. On the contrary, Czechoslovak statisticians usually considered a nationality to be an objective fact determined by the mother tongue of each individual. The basic concerns of the study are opinions of Antonín Boháč, a statistician, Rádl's main opponent and their polemics on a conception of a nationality and its statistical inquiry. There were two censuses organized during the first Czechoslovak Republic in 1921 and in 1930. The legal rules codifying the courses of censuses proceeded from an objective conception of a nationality. However, they were not consistent enough. Some of them were a combination of both conceptions. Jewish citizens were allowed to register Jewish nationality regardless of their mother tongues. The state institutions had not unified approach to possible controversies. For example, some decisions of the Supreme Administrative Court supported principles of a subjective nationality. Both censuses atmospheres were very nervous because of various national associations activities. Their leaders understood censuses as an appeals to national fights.

Jan Horský

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE A NOVÉ METODICKÉ POHLEDY NA SOCIÁLNÍ DĚJINY

Úvodem

V letním semestru školního roku 1994/95 pořádala v Praze Filozofická fakulta Univerzity Karlovy společně s Ecole des hautes études en sciences sociales (Paris) a Centre Français de recherche en sciences sociales (CeFRes - Praha) cyklus přednášek *"Zakladatelé francouzské sociální a historické antropologie"*. U příležitosti tohoto cyklu vydal CeFRes též *"Antologii francouzských společenských věd. Antropologie, sociologie, historie"*.¹ Tato *"Antologie"* ukazuje instruktivně vývoj metody sociálních věd ve Francii od dob Durkheimových po dnešek. Není mým úmyslem na tomto místě podrobně informovat ani o přednáškovém cyklu, ani o *"Antologii"* jako celku. Soudím, že pro účely tohoto sborníku je vhodné věnovat především pozornost nejnovějším metodickým koncepcím, zde představovaným především názory Bourdieuovými. V nich se projevuje sympatická snaha orientovat sociální dějiny k sledování prožívané, vnitřní stránky sociálního dění. Snaha, jež v sobě obsahuje i určité vyslyšení z fenomenologie vycházející kritiky přílišného přecenění možnosti, že v sociálních vědách je předmět studia objektivně dán. Tento neustále sílící proud metodického myšlení však podněcuje otázku, jaké místo přísluší v dnešním antropologizujícím a sociálním dějepisectví oborům, jako je historická demografie, které se zabývají

¹ *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*, Cahiers du CeFRes, No. 8, Praha 1995, stran 236. Předmluvu napsal Václav Hubinger.

na prvý pohled zdánlivě pouze vnějším popisem společnosti. Vydání zmíněné "Antologie" je mi popudem, abych učinil několik poznámek, jež se této otázky týkají.

Problém předmětu v sociální vědě

V metodických úvahách většiny sociologických či historiografických škol se již dostatečně ujalo mínění, že celá společnost a entity, které sociální svět obsahuje ("objekty" badatelova zájmu), nemohou být nahlíženy tímtož předmětným způsobem, jakým je možno nazírat objekty studia v přírodovědě. Byl opuštěn pohled, jenž nazírá na určitý průběh či ráz sociálního jednání, vztahu, pozice, skupiny jako by zde samy o sobě byly v nesporné objektivnosti svého charakteru a jako by vědomí o nich - jejich dobová myšlenost, prožítanost - bylo jen více či méně nezávaznými a doprovodnými slovy. Vžilo se jednak (1.) pojetí, které nazývá *povahu* sociálního jednání, vztahu, pozice či skupiny jako *vždy spoluutvářenou její myšleností*. Myšlenku však nelze učinit zevně pozorovaným předmětem. Více než pozorování si vyžaduje porozumění. Spoluutvořenost myšleností znamená ztrátu jednoznačnosti předmětné danosti objektu. Jednak (2.) se začalo ukazovat, že společnost nelze učinit srozumitelnou jen tak, že její jednotlivé prvky (jedince, skupiny) pojednáme v každém jejich "nyní" jako určené strukturálními souvislostmi, sledovatelnými napříč i podél plynutí času; nýbrž že je zde ještě jedna možná a nutná rovina pojednání společnosti, totiž uvědomění si toho, že společnost je také *utvářena* tužbami, nadějemi, strategiemi, tj. *sociálním "chtěním"*, jež se vymyká momentální domnělé determinaci, která by měla být dána souhrnem údajně objektivních vztahů, v nichž se určitý jedinec či skupina v daném okamžiku nalézají. Předmětná danost objektu by vyžadovala, aby byl pro určitý okamžik jednou provždy dán. Jeho otevřenost do budoucna znamená těkavost jeho ohraničení.

Antologie textů, jež je mi zde hlavním podnětem pro napsání těchto poznámek, ukazuje, že k uvědomění a pojednání uvedených skutečností došlo i metodické a noetické myšlení francouzské sociální vědy. *Pierre Bourdieu* např. soudí o "objektech v sociálním světě", že (ad 1.) "mohou být vnímány a vyjadřovány různým způsobem, neboť vždy obsahují určitou míru nezřetelnosti a nejednoznačnosti a zároveň jistý stupeň sémantické pružnosti." To je základem plurality nazírání na sociální svět a zároveň základem symbolických zápasů o vytvoření a prosazení legitimního nazírání na svět. V zápase o obecné prosazení pojetí určitého "objektu v sociálním světě" shle-

dává Bourdieu, že kombinace i těch nejstálejších vlastností "objektu" se mění v čase, "takže jejich smysl, pokud se vztahuje k budoucnosti, není ještě vyhraněn a je poměrně neurčitý".² Jinými slovy (ad 2.) sociální svět zůstává pro budoucnost otevřen, není kauzálně předurčen svou minulostí a přítomností.

Nemohu si však odpustit poznámku, že uvedené vlastnosti sociálního světa byly již o dost dříve a snad i zřetelněji shledány v některých pracích německé kulturní vědy a filozofie dějin. *Max Weber* (ad 1.) ukazuje, že jedním člověkem zamýšlený či připisovaný "smysl" jednání spoluurčuje povahu sociálního jednání či vztahu tak, že v sociálním světě není místo pro objektivní, předmětnou danost stojící mimo lidské vědomí. Platí to jednak (a) v rámci Weberovy úvahy o bytí určitého sociálního vztahu. Toto bytí spočívá ve "smyslu", jež oba jednající připisují "vnějšně vnímatelnému průběhu" svých chování,³ tj. ve "smyslu", který je v určitém čase a místě společnosti skutečně myšlen, připisován, Weber by rovněž řekl "empiricky" přítomen.⁴ Jednak (b) i ve vztahu badatele k "empirické sociální skutečnosti". V té nenáleží jednotlivým dějům, procesům, jejich určitá kvalita (být jevem náboženským, ekonomickým, sociálním a pod.) samotným o sobě, nýbrž tato kvalita vzniká až v souvislosti se směrem pozorovatelova "zájmu", jež je

² P. Bourdieu, Sociální prostor a symbolická moc, in: Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, Cahiers du CeFRes, No. 8, Praha 1995, s. 226.

³ M. Weber, Analyse des Begriffs der Regel, in: M. Sukale (vyd.), Max Weber, Schriften zur Wissenschaftslehre, Stuttgart 1991, s. 143-144.

⁴ U Webera je pojem "empirisch" užíván do jisté míry ve dvojí rovině, a to někdy ve významu ne zcela tradičním. Miloš Havelka upozorňuje, že u Webera nalezneme se samozřejmostí identifikovány pojmy: "historisch" = "empirisch" = "kausal", či že alternují pojmy "skutečnost" ("die Wirklichkeit") = "život" ("das Leben"). Snad by bylo lze dodat, že u Webera se můžeme setkat s "empirickým" jednak (1.) ve smyslu něčeho "neomezeného", "chaotického" či něčeho, co je "pouhé představení vnějšně vnímatelného procesu" ("eine bloss Darstellung des äusserlich wahrnehmbaren Herganges"), tj. něčeho, co je samo o sobě odděleno od smyslu (Sinn) či kulturního významu (Kulturbedeutung) a čemu je tento smysl a význam teprve připisován (1a) badatelem v rámci ideálně typických konstrukcí, nebo (1b) jednajícími. Jednak (2.) se jako "empirické" u Webera označují: (2a) "smysly" (Sinn) jednajícími zamýšlené a orientující jeho jednání (Handeln) či připisované chování (Verhalten) jiných jednajících, (2b) "maximy" jednání, (2c) "pravidla" ("Regel") jednání atd. tehdy ovšem, pokud jsou skutečně přítomny jako reálné popudy sociálního jednání (als reales Agens des sozialen Handelns). Srov: M. Weber, Analyse des Begriffs der Regel, c. d., s. 139, 142-145, 161; M. Havelka, Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima. Sociologický časopis XXVIII, 1992, s. 475.

dán "kulturním významem", který pozorovatel ději připisuje.⁵ Neboť k jedné a téže "empirické sociální skutečnosti" lze za určitých okolností připsat více "smyslů", "kulturních významů" či "ideálně typických konstrukcí", otevírá se prostor jak pro pluralitu badatelských pojetí dějin a society, tak pro "hodnotový polyteismus" v životě moderní společnosti.⁶ V rámci filozofického pojednání dějin lze (ad 2.) zmínit pojetí, jež v návaznosti na W. Diltheye, B. Croceho či A. Toynbeeho zformuloval *Rudolf Bultmann*. Člověk zde není pojat jako determinovaný svou minulostí k budoucnosti, nýbrž minulost je chápána jako výzva, jež může být naplněna jen v budoucnu. Lidské bytí je pro Bultmanna vždy "budoucí". "Budoucnostní bytí je vždy vycházením z minulosti; vůle zaměřená na budoucnost je vůlí přítomnosti určenou minulostí". A tak "dějepisectví, které popisuje lidské jednání, musí tedy popisovat i dějiny lidského chtění, jeho účelů, a tím také dějiny jeho představ a jeho myšlení."⁷

"Objektivismus" a "subjektivismus" v sociální a kulturní vědě

Z noetických a metodologických úvah tak vycházejí popudy ke studiu "vnitřní" stránky dějin či sociálního života, tj. toho, jakým způsobem vnímá či vnímá sociální svět jedinec či skupina v určité dějinné a sociální pozici (studium "subjektivně zamýšlených smyslů" jednání, "sociálních reprezentací", symbolického prostředkování vztahů, pozic a moci a pod.). V některých školách byla zdůrazněna jen tato "vnitřní", v určitém dějinném čase a v určitém sociálním postavení vědomím prostředkovaná stránka dějin a society, jiné školy se propracovaly k uznání paralelnosti "vnitřní" a "vnější" povahy sociálního světa.⁸ Nejedná se pouze o odlišení vědomého na jedné a vnějšího, "věcného", ve smyslu např. ekonomických determinant, na druhé straně. Jde také o zvýšení pozornosti vůči svébytnosti a tvořivosti vědomí oproti podvědomému založení kultury a společnosti.⁹

⁵ M. Weber, Die "Objektivität" sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik XIX, 1904, s. 39-40.

⁶ W. Welsch, Naše postmoderní moderna, Praha 1994, s. 102-105.

⁷ R. Bultmann, Dějiny a eschatologie, Praha 1994, s. 116 a n., citáty ze s. 118.

⁸ J. Horský, Historická antropologie, in: Historická demografie XVII, 1993, s. 242-257. Srov. např. rozdílnost mezi pohledem "německým", představeným zde M. Weberem, a pohledem "francouzským", jenž v tomto článku ukazují na příkladu G. Dubyho či R. Chartiera.

⁹ I. T. Budil, Mýtus, jazyk a kulturní antropologie, Praha 1992, s. 84 a n. Např. poměr mezi strukturální antropologií a kognitivní antropologií.

V rámci filozofie dějin rozlišuje např. R. G. Collingwood, "vnější" a "vnitřní" stránku každé události. Historikova práce, soudí, může začít odhalováním vnější stránky. Historik však u ní nesmí skončit. "Musí stále pamatovat, že událost byla jednáním a že jeho hlavní úloha je vmyslet se do tohoto jednání, aby posoudil myšlenku jednajícího člověka." Vnitřní stránky činů jsou totiž myšlenky a historický proces sám je proces myšlení.¹⁰ Obdobně nalezneme v sociálně antropologické úvaze rozlišení, jež provedl *André Burguière*, mezi "jevy označujícími" (phénomènes signifiants), jimiž se vyznačuje určitá společnost viděna zevně, a "jevy označenými" (phénomènes signifiés). Tyto druhé jsou jevy označené, zažité, pojmenované samotnou sledovanou společností.¹¹ A bylo by možné pokračovat v uvádění příkladů obdobných pojetí. Pro účel mých následujících poznámek je důležité, že *Pierre Bourdieu* mluví v podobných souvislostech o protikladnosti dvou přístupů ke společnosti: "objektivismu" (též: "fyzikalismu") a "subjektivismu" (též: "psychologismu").¹² Bourdieu tuto polarizaci považuje za jeden z nejnešťastnějších příkladů "párových pojmů" v sociální vědě a pokouší se ji překonat v rámci "konstruktivistického pojetí" a soudí, že "oba momenty, objektivistický i subjektivistický, jsou v dialektickém vztahu."¹³ Překlenutí této činní Bourdieu pomocí nauky o "symbolické moci" a "sociálním prostoru". Jak bude dále uvedeno, cesta tímto směrem se ukazuje jako schůdná.

Nelze sice nikterak přiknout "objektivistický" přístup jedné národní sociologické a historiografické škole a přístup "subjektivistický" druhé. Přece však je možné poukázat na rozdíly mezi - velmi zjednodušeně řečeno - "francouzským" na jedné a "německým" způsobem studia společnosti na druhé straně. Tyto rozdíly jsou do určité míry dány větším důrazem na - máme-li se přidržet již užitě terminologie - "objektivismus" v prvním a na "subjektivismus" v druhém.

¹⁰ Srov. R. G. Collingwood, The Idea of History, 1946, citováno podle: R. Bultmann, Dějiny a eschatologie, Praha 1994, s. 110.

¹¹ J. Horský, Historická antropologie, c. d., s. 251.

¹² P. Bourdieu, Sociální prostor..., c. d., s. 214. Lze snad jen upozornit, že ztotožnění "subjektivismu" a "psychologismu" je do jisté míry zjednodušující. Psychologisující výklad nejednou znamená, že vědomí subjektu je podřízeno "duchu doby" či v podvědomí zakotvené "struktuře" kultury, tedy tomu, co vůči jedinci vystupuje jako "objektivní" determinanta.

¹³ Tamtéž, s. 215. Lze snad jen poznamenat, že odvolávání na dialektiku či dialektický vztah lze vesměs považovat za nic neřkající a neřešící. Mnohdy je odvoláním na dialektičnost vzájemného vztahu dvou entit či procesů vlastně jen řečeno, že nejsme s to o této věci dosáhnout výpovědi, jež by byla logicky veskrze koherentní. Tato neschopnost však nemusí být vinou autorovou, nýbrž plyne z povahy studovaného.

vismus" v druhém způsobu přístupu ke společnosti a sociálním dějinám. "Francouzské" myšlení dostalo na sklonku 19. století do základů sociologie Emila Durkheima, na něj navázal Marcel Mauss. Durkheim požaduje, aby sociální fakta byla nahlížena jako "věci" (la chose). Fakta jsou vůči individuu exteritoriální způsoby jednání, myšlení a cítění (des manières d'agir, de penser et de sentir) s mocí donucovací, jejíž silou se jedinci vnucují (imposent). Při pohledu na společnost a při jejím vymezení se v první řadě klade důraz na rozrůzněnost ve skupiny a třídy a vztahy mezi nimi (M. Mauss, Marcel Bloch). Ve známé diskusi, kterou započali Ernst Labrousse a Roland Mousnier, o "třídách" (classes) a "řádech" (ordres) v tradiční společnosti se došlo k uznání paralelnosti popisů sociálního světa, činěných jak pomocí někdejších, tak nynějších (badatelských) kategorií. Zaznělo, že sociální skupiny jsou současně "tím, čím se domnívají být", i "tím, co nevědí, že jsou" (Jean-Claude Perrot); nebo se mluví o "objektivních sociálních postaveních" a o "subjektivních reprezentacích o nich" (např. Georges Duby, Jacques Dupâquier). Tak je původně spíše "objektivistické" vidění sociálního světa postupně doplněno prvky "subjektivistickými".¹⁴ V prostředí německé kulturní vědy je možné zaznamenat vývoj spíše opačný. O "historických faktech" (historische Tatsache) se zde mluví jako o myšlenkových obrazech, ve které je přeměňována "daná skutečnost" (gegebenen Wirklichkeit), takže ve faktu již tkví teorie (Max Weber). Zároveň se společnost chápe jako "duchovní celok" (Georg von Below). Ve výkladu společnosti se klade důraz na sociální jednání, jež je orientované "subjektivně zamýšleným smyslem" (Max Weber), a hledají se ústřední "kulturní hodnoty", o něž jednající usilují (Ernst Troeltsch). Prvotní pohled zde není soustředěn na rozrůznění společnosti v sociální skupiny a na vztahy mezi diferencovanými sociálními pozicemi, nýbrž společnost je zde viděna především jako celistvá, soudržná, díky vědomé vazbě na více či méně obecně srozumitelné (důbové, "vnitřní") smysly jednání. Dělení ve skupiny je až věcí druhotného zájmu. Teprve např. Norbert Elias klade v "německé" sociální vědě důraz na konfigurovanost rozdílných sociálních postavení.¹⁵

¹⁴ R. Chartier - D. Roche, *Sociale (histoire)*, in: J. Le Goff - R. Chartier - J. Revel (ed.), *La Nouvelle Histoire*. Paris 1978, s. 515 a n.; J. Dupâquier - D. Kessler, *La société française au XIXe siècle. Tradition, transition, transformations*. Paris 1992, s. 8.

¹⁵ G. von Below, *Die Entstehung der Soziologie*, Jena 1928, s. 21-24; E. Troeltsch, *Der Historismus und seine Überwindung*. Berlin 1924, s. 21 a n.; M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie*, 5. rozšířené vydání Tübingen 1972, s. 1 a n.; M. Weber, *Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der*

Pierre Bourdieu svým úsilím o překlenutí protiv mezi "objektivismem" a "subjektivismem" navazuje na vývoj, jenž se odehrál v kulturní a sociální vědě v našem století.

Společnost je v Bourdieuově pojetí strukturovaná, avšak tato její strukturovanost se neudržuje prostým "samospádem", "samopohybem" této struktury. Bourdieu usiluje o výklad toho, jakým způsobem je ve společnosti udržována určitá strukturace či jakým způsobem je společnost stále znovu konstruována. Na jeho výkladu je sympatické, že je překonáním strnulého, striktního strukturalismu, jenž se nejednou vyskytuje ve výkladech hospodářského a sociálního dějepiscetví. Bourdieu má tak porozumění pro živost, těkavost sociálního světa, pro jeho alespoň v možnosti spočívající otevřenost, jež je dána tím, že v každém okamžiku je sociální svět znovu konstruován a že zde je přítomna naděje na úspěch pokusu o nový způsob konstrukce.¹⁶ Bourdieu říká, že "sociální svět se nejeví jako naprostý chaos bez jakéhokoliv řádu, kde vše vzniká zcela samovolně. Tento svět se však také nejeví jako něco, co je absolutně strukturováno a schopno vnútit všem vnímajícím subjektům princip své vlastní konstrukce." A pokračuje takřka weberiansky: "Sociální svět může být slovně vyjádřen a konstruován různými způsoby, podle různých principů nazírání a dělení."¹⁷ Slovní konstrukce u Bourdieua při tom není něčím až druhotným, odvozeným. Pomocí slov lze v sociálním prostoru vytvořit "věci", skupiny, neboť slova mají "symbolickou účinnost". Ta však - zde jsme znovu u Bourdieovy dialektiky - "závisí na stupni zakotvení nabitěného nazírání v realitě". Platí na jedné straně, že "symbolická moc je schopnost konat pomocí slov", avšak na straně druhé zároveň: "pouze pokud je teorie pravdivá, tj. přiměřená věcem, mohou ze slov věci (např. skupiny - J. H.) vzejít". Základními silami působícími ve společnosti jsou podle Bourdieua tři formy

historischen Kausalbetrachtung, in: M. Sukale (vyd.), *Max Weber, Schriften zur Wissenschaftslehre*, Stuttgart 1991, s. 113.

¹⁶ Obdobně usuzuje v současném německém dějepiscetví např. Richard van Dülmen: "Protože dějiny a společnost jsou konstituovány sociálním jednáním, dějiny nezakládají >objektivní< struktury a jejich změny jako takové, nýbrž teprve jejich >subjektivní< osvojení (Aneignung) jedinci, skupinami a třídami vytváří (ausmacht) sociální skutečnost." Je tedy nutné studovat ">objektivní<" hospodářské, mocenské a kulturní struktury v souvislosti se vztahováním se lidí k těmto strukturám a vzájemné vztahy lidí, jak se uskutečňují v každodenním životě. Srov. R. van Dülmen, *Gesellschaft der frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien - Köln - Weimar 1993, s. 19-20.

¹⁷ P. Bourdieu, *Sociální prostor... c. d.*, s. 224.

kapitálu: kapitál ekonomický, kulturní a symbolický. Bourdieu pohlíží na tyto formy kapitálu jako na rovnocenné a navzájem se zastupující.¹⁸

Bourdieu rozlišuje (1.) "struktury" a (2.) "kognitivní struktury" popř. "kognitivní a evaluační struktury". Prvé jsou tak říkajíc "vnější", druhé jsou spojeny s habitem, jenž je (a) systémem schémat vytváření praktik a zároveň i (b) systémem schémat vnímání a hodnocení, tj. tyto druhé jsou tak říkajíc "vnitřními" strukturami. "Symbolické zápasy", jež vyplývají z kognitivních a evaluačních struktur (2.) a jež mohou vytvářet nové konstrukce sociálního světa, mají "svébytnou logiku" a "reálnou autonomii" ve vztahu ke strukturám (1.), ve kterých jsou zakotveny. Avšak zároveň platí, že kognitivní struktury jsou sociálně strukturovány, neboť mají sociální původ a tudíž se v nich zračí struktury (1.). A tak jsme opět u dialektického řešení.¹⁹ Bourdieu zde postupuje jako *Norbert Elias*, který dialekticky pojednává poměr mezi "sociální figurací" (sociální strukturou) a "habittem" (osobnostní strukturou). Obé má vlastní strukturovanost a tyto strukturovanosti se navzájem ovlivňují.²⁰ Takovéto propojení (vnějších) struktur s kognitivními a evaluačními strukturami je v Bourdieuově výkladu prostředkováno *sociálním prostorem*. Sociální prostor je stavěn tak, že činitelé na podobných či blízkých pozicích v tomto prostoru jsou zároveň podobně podmíněni a tudíž budou velice pravděpodobně mít podobné schopnosti a zájmy a budou užívat podobných praktik. Schopnosti získané v zaujímané pozici implikují přizpůsobení se této pozici. Činitelé jsou v sociálním prostoru rozdělení podle celkového objemu různých druhů kapitálů, které vlastní, a podle struktury kapitálu, tj. podle relativní váhy různých typů ekonomického, kulturního a symbolického kapitálu, které vlastní.²¹

Při mých sympatiích k Bourdieuovu přiznání relativní autonomie kognitivním a evaluačním strukturám nemohu se ubránit alespoň dvěma námitkám. Jednak, pojmu "struktura" je zde užíváno tak často, že je otázkou, zda říká ještě něco jiného, než jen to, že jde vždy o relativně uzavřený systém, jehož prvky jsou vymezeny vzájemnými vztahy, což se však rozumí samo sebou. Jednak lze říci, že odvolání na dialektický ráz vztahu zní snad elegantně, avšak pro samu badatelskou praxi se jím vlastně nic

¹⁸ Tamtéž, s. 232-233.

¹⁹ Tamtéž, s. 223 a 228.

²⁰ *R. Chartier*, Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und die Macht der Weltauslegung, Frankfurt a. M. 1989. s. 44-69.

²¹ *P. Bourdieu*, Sociální prostor... c. d., s. 219.

neříká, jen to, že nějaké B odvisí od A, ale ne zase tak úplně docela, a že naopak to platí také. Nestačilo by pouze říci, že společnost je takové povahy, že je vždy dobově vědomě prožívána, tj., že se v ní vyskytují skutečně zamýšlené a připisované smysly sociálních jednání a že je skrze tyto smysly srozumitelná? Avšak zároveň má i takovou povahu, že o ní lze činit ideálně typické výpovědi, jež jsou vůči její "vnitřně" prožívané podobě vždy "vnější". Platí při tom, že pro každý okamžik a pro každou sociální pozici je potřebné snažit se porovnávat "vnější" popis s "vnitřní" prožívaností.

Bourdieu uvažuje především, jak se pomocí symbolických zápasů prozrazuje ve společnosti určitá skupina, třída, jak vyjadřuje ale tím i konstruuje své postavení. Jde při tom o "symbolické vytváření" určitého "obecného myšlení" či lépe *obecného rozumění* (common sense) či o "monopol na legitimní nominace". Zároveň o "symbolickém kapitálu", který při tom vstupuje do hry, platí, že "má stejnou hodnotu jako kapitál ekonomický a kulturní, pokud se ovšem o něm ví a pokud se uznává".²² Symbolická moc je tedy podmíněna obecnou srozumitelností a vědomím o roli symbolu. Hledá-li však sociální celistvost, soudržnost, v společném rozumění a jisté shodě obsahů vědomí, propracovává se tak Bourdieu k pojetí, ve kterém se může shodnout s již dřívějšími názory výše zmíněné německé kulturní vědy. V té lze sledovat např. u *Maxe Webera* rovněž úvahy o funkci symbolu při utváření sociálního vztahu. Bytí (Wesen) tohoto vztahu spočívá podle Webera, jak již bylo řečeno, ve "smyslu" (Sinn),²³ který oba (či více) jednajících přikládají svým vnějším chováním, a tento smysl reguluje, upravuje, jejich budoucí jednání. A Weber dodává: Skutečnost, že *vnější znaky* slouží jako *symboly*, je jedním z předpokladů *nejvíce konstituujících všechny sociální vztahy*.²⁴ Bourdieu i Weber uvažují o konstituující sociální roli, kterou má obecněji rozšířená srozumitelnost určitého znaku, symbolu. Oba se shodují i v tom, že společnost je tímto způsobem soudržná v rovině vědomí. Podstatnou odlišnost bychom neměli shledávat ani v tom, že Bourdieu uvažuje konstituování skupiny a Weber vztahu, ani v tom, že Bourdieu jako by zde za symboly považoval především slova,²⁵ kdežto Weber za symboly považuje

²² Tamtéž, s. 228.

²³ U Webera kategorie "smyslu" úzce souvisí s vědomou orientací sociálního jednání. Srov. *G. Schöllgen*, Handlungsfreiheit und Methodenzwang. Das Dilemma der Handlungstheorie Max Webers. In: Saeculum - Jahrbuch für Universalgeschichte XXXIII, 1982 (Freiburg - München), s. 210 a n.

²⁴ *M. Weber*, Analyse des Begriffs der Regel, c. d., s. 143-144.

²⁵ Jinde však mluví obecně o "znaku"; *P. Bourdieu*, Sociální prostor... c. d., s. 225.

obecněji "vnějšně vnímatelné procesy", "znaky". Zásadním rozdílem však je, že Weberovi pro pojednání povahy, bytí, vztahu dostačuje rovina symbolicky prostředkovaného připsování smyslu, avšak Bourdieu naproti tomu uznává *souběžnost* "objektivních mocenských relací" a "symbolických mocenských relací".²⁶ Postupuje tak v zásadě ve shodě s tradicí francouzského myšlení o společnosti. Obdobně např. Roger Chartier uvažuje souběh zápasů na poli sociálních reprezentací a zápasů ekonomických.²⁷

Zhodnocením významu symbolické moci a její vazbou na sociální prostor Bourdieu vskutku do jisté míry překonává onu polaritu "objektivismu" a "subjektivismu". Podrobné pojednání funkce symbolické moci přísluší spíše k oné "vnitřní" stránce dějin, a tudíž se jím zde nebudu dále zabývat. Pro účel článku má dále především smysl sledovat diskusi o vytváření se sociálních skupin, o strategiích s tím spojených. Při pojednávání této tematiky lze více vtáhnout do hry i "vnější" stránku sociálních dějin, pro jejíž pojednání má i historická demografie nemalý význam.

Dobové pojmosloví a historikovo pojmosloví při vytváření sociální skupiny

V duchu tradice "francouzského" nazírání sociálního světa klade Bourdieu důraz na otázku povahy sociálních skupin (tříd), způsobu jejich vzniku a trvání v sociálním světě. S ohledem na povahu "sociálního prostoru" soudí, že "třídy" jsou "reálnými skupinami". Avšak zároveň platí, že "skupiny, např. sociální třídy, se musí teprve tvořit. Nejsou dány v >objektivní realitě<".²⁸ Toto "tvoření" skupin se děje pomocí slov. Slova (obecně znaky) mají symbolickou moc. V symbolických zápasech jde o prosazení alespoň minimálního konsensu o sociálním světě, tj. o určité obecné rozumění. To není sice možné samo sebou. Třídy nemohou vzniknout ex nihilo. Naděje na úspěch je tím větší, čím více se zakládá na "objektivní podobnosti lidí", o jejichž sdružení se úsiluje. Přece však platí, že skupina trvá skrze symbolickou moc slova. "Mluvíci substituují skupinu, která existuje pouze prostřednictvím jeho pověření a která se projevuje jeho pověřením. Mluvíci je inkorporace skupiny."²⁹

Bourdieu pak nabádá k pozornosti vůči dobovým pojům, jež označují jednotlivé sociální skupiny. Tato slova, tyto pojmy, jej nezajímají

²⁶ Tamtéž, s. 228.

²⁷ J. Horský, Historická antropologie, c. d., s. 244 a n.

²⁸ P. Bourdieu, Sociální prostor... c. d., s. 220-221.

²⁹ Tamtéž, s. 232-233.

proto, že by byly dobovou výpovědí o těchto skupinách, nýbrž proto, že jsou ve své proměně přímo složkou samotné existence těchto skupin.³⁰ Dobovému (pro historika) či domorodému (pro etnologa) pojmu se však nesmí připsat obecný význam, tj. neměl by být nahlížen jako strnulý a přenášen v čase a prostoru. Nejde konečně ani tak o pojem sám, běží spíše o zápasy o tento pojem. Tak lze alespoň usuzovat z Bourdieuova rozhovoru s L. Raphaelem:

Lutz Raphael: "Zdá se, že vylučujete používání domorodých pojmů (indigene notion). Ale oni mají přinejmenším zásluhu, že připomínají hranice historické platnosti historických pojmů (les limites de validité historique des notions historiques)."

Pierre Bourdieu: "Vskutku domorodá slova (mots) mohou být použita s platností (validité) omezenou na historické situace, ve kterých se jich užilo. Ale i etnologové, když mluví o >mana<, nebo Max Weber, když mluví o >Stand<, směřují k tomu, že dávají těmto pojmům (notions) obecnou platnost (une validité universelle). Jsou případy, kdy to může být velmi nebezpečně vědecky i politicky. (...) Jedna z hlavních nesnází vědeckého rukopisu pochází z faktu, že domorodá slova vypůjčená u objektu samotného, který studujeme, jsou téměř vždy slovem do pranice (des enjeux de luttés). To je příklad slov, která označují skupiny a kterých se používá velmi často při konfliktech pro označení hranic těchto skupin, totiž ve smyslu příslušnosti či vyčlenění ke skupině resp. ze skupiny. (...) Z toho vyplývá, že všechna tato slova, ale také ta, která označují ctnosti nebo kvality jsou objektivně polysémická (polysémiques) a že typicky filologické pokusy definovat jejich pravý smysl (sens), nebo z nich učinit operativní definici (nazývám šlechtou to a to...) znamenají násilí proti samotné realitě. Násilí tím nebezpečnější, že samo o sobě neví. Protože definice a delimitace šlechty je otázkou v realitě, je jediným prostředkem jak se vyhnout zaujetí stanoviska v této debatě, brát tuto debatu (o pravosti šlechty) jako objekt [našeho studia - J. H.], vyhnout se - takřkajíc - přechodu k objektu (passer à l'objet), vstoupit tak jako badatel do této debaty, i kdyby to bylo jen jako arbitř pro rozdělování hany a chvály, přitakání a odmítnutí (jak to často

³⁰ Nelze opomenout na tomto místě, že v metodických úvahách, jež se rozvíjely ve 30. a 40. letech v českém dějepisectví, dospěl Jan Slavík a především František Kutnar při řešení otázky tzv. "historického pojmosloví" ke stanovisku dost blízkému Bourdieuovu pohledu na dobové pojmy. Srov. A. Kostlán, Druhý sjezd československých historiků (5.-11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepisectví, Praha 1993; text Slavíkova a Kutnarova referátu s. 219-235; M. Havelka, Spor o smysl českých dějin 1895-1938. Praha 1995, s. 7-43 a 622-672; J. Horský, Noetika kulturních věd Maxe Webera a české dějepisectví. Ústí nad Labem 1994, s. 11-16.

dělají historikové, kteří se nechají zlákat k tomu, aby dělali soudce, a tak instruují procesy místo aby konstruovali předměty - myslím na debatu o francouzské revoluci, o nacismu nebo o okupaci).³¹

Bourdieu tak nabízí obraz společnosti, ve kterém vykazuje smysl pro její živost, její neustálé upřádnání, tvoření, "konstruování", jak by řekl on sám. Dobové či domorodé pojmy v diskusi o jejich vymezení jsou chápány jako složka sociální reality. Společnost může být do určité míry pozměněna již tím, že je jinak myšlena. Bourdieu tak zde naplňuje volání po studiu "vnitřní" stránky sociálního dění. Jde při tom dál, než např. Weber, který při veškerém důrazu na rozpoznání jednajících "subjektivně zamýšlených smyslů" sociálních jednání soudí, že nejen kategorie takřkajíc "vnějšího" popisu (jenž Weber v ideálně typické rovině plně připouští), nýbrž i myšlenky námi pozorovaných jednajících můžeme konstruovat jedinečně jako ideální typy. Sociolog podle Webera nemá po ruce jiné než své pojmy a jedinečně jejich pomocí ideálně typicky konstruuje myšlenkové pochody v pozorovaném sociálním prostředí.³²

"Vnitřní" stránka sociálního dění a dějzpytné bádání - šance historické demografie

Pokud je kladen spíše důraz na "objektivistický přístup", na vnější popis sledované společnosti, je místo demografie v rámci sociálních dějin nesporné. Tak např. *Marcel Mauss* řadí demografická fakta, mezi "morfologická fakta", která jsou jednou ze základních skupin faktů, jimiž se zabývá sociologie.³³ Otázkou však je, zda se na tomto místě demografie v rámci sociálních dějin či sociologie nemůže něco změnit s novým "subjektivistickým" zdůrazněním "vnitřní" stránky sociálního dění.

Důraz na "vnitřní" stránku sociálního dění a dějin, jak je kladen stále častěji v různých metodických úvahách, je zajisté prospěšný pro orientaci dějzpytné práce. Dějepisectví si může a mělo by si brát ze soudobé filosofie dějin, sociologie či kulturní a sociální antropologie podněty při svém bádání, zejména při kladení otázek, apriorním konstruování předmětů stu-

³¹ P. Bourdieu, Sur les rapports entre la sociologie et l'histoire en Allemagne et en France. (Entretien avec Lutz Raphael), in: Actes de la recherche en sciences sociales. Mars 1995. s. 116-117.

³² M. Weber, Die "Objektivität"..., c. d., s. 71.

³³ M. Mauss, Fragment projektu obecné deskriptivní sociologie, in: Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, Cahiers du CeFRes, No. 8, Praha 1995, s. 44.

dia a hypotetických náčrtech možných procesů vývoje. Avšak *dějepisectví lze mimo jiné snad vymezit i jako odbornou dovednost pramenného dokladu* či *vyvracení výroků* o člověku a societě v jejich dějinnosti. Historiografie, má-li vskutku zůstat dějzpytem a nemá-li se rozplynout v sociologii či filozofii dějin, měla by se snažit dostat tomuto vymezení. Tím však začínají nesnáze. Je totiž jistě lákavé a zajímavé přistupovat ke společnosti a k jejím dějinám s tím, že je neustále utvářena individuálními sociálními jednáními, která jsou jednajícími spojována se "subjektivně míněnými smysly".³⁴ Avšak skutečně zamýšlené smysly jednání³⁵ zůstávají již ve chvíli, kdy je jednáno, pro okolí většinou nesděleny, natož aby byly hojněji zaznamenány v textech, které budou jednou k dispozici badatelům jako historické prameny. A tak naprosto drtivá většina "subjektivně míněných smyslů" jednání minulých dob zůstává historikovi navždy nesdělena. Nezbyvá, než se jednak spolehnout na větší či menší reprezentativnost těch pramenů, které vypovídají o dobovém myšlení a motivech sociálního jednání (např. korespondence či výslechové protokoly) či které - jak alespoň věříme - umožňují si o těchto motivech činit představu (počínaje filozofickými či teologickými texty a konče např. homiletikou či krásnou literaturou): jednak pokusit se "smysly" jednání odvozovat z vnějších projevů jednajících a pak je projektovat do jejich myslí.

Situace je zdánlivě lepší tam, kde bychom chtěli naplnit Bourdieův požadavek, aby objektem našeho studia byla sama diskuse o obsah pojmu označujících sociální skupiny. Ač je zde zajisté šance, že historik bude mít ke sledování takových diskusí dostatek pramenů (např. ke sporům o počestnost či nepočestnost některých řemesel a pod.), je přeci jen nutné uznat, že takovéto diskuse se odehrávaly a odehrávají takřka neustále na různých místech sociálního světa. A tak i zde nezbyvá, než povšimnout si průběhů "vnějších" chování a následně ze souvislostí těchto jednání s příslušností jednajících k určité skupině a pod. vyvozovat, jak se asi ony diskuse

³⁴ M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft, c. d., s. 1-2. Jednáním (Handeln) se nazývá jakékoli lidské chování (Verhalten) - jedno zda vnější či vnitřní činění (Tun), upouštění od činění (Unterlassen) či trpění (Dulden) -, když a tak dalece pokud s ním jednající spojuje určitý subjektivní smysl (Sinn). Sociálním jednáním se nazývá takové jednání, které je svým od jednajícího či jednajících zamýšleným smyslem vztaheno k chování druhých a tak ve svém průběhu (Ablauf) orientováno. "Smyslem" rozumí se zde subjektivně míněný smysl, nikoli smysl objektivně správný či metafyzicky pravdivý smysl.

³⁵ Weber by trochu paradoxně také řekl: "empirické". Srov. pozn. č. 4.

v širších vrstvách společnosti odehrávaly, a doplňovat tento obraz ze zpráv získaných z pramenů schopných bezprostředněji vypovídat.

Vezmeme-li v potaz právě uvedené, jeví se jakékoli představy o dějepis, jenž se může plně věnovat "prožívaným dějinám", jenž může dějiny sledovat jen a jen "zevnitř", jako iluzorní. A naopak rostou šance disciplíny, jež se na prvý pohled zdá být např. proti dějinám idejí pouhou povrchní deskripcí. Historik může pracovat takřkajíc ve dvou rovinách, tj. jednak (1.) s pojmy, které mu poskytují samy prameny a s výklady a odůvodněními určitých sociálních jednání či chování, učiněnými pomocí těchto pojmů, pokud jsou takové výklady v pramenech poskytnuty; jednak (2.) s pojmy vlastními, jež si sám definuje či here ze sociologické či antropologické teorie moderní společnosti, tj. s pojmy a s jejich pomocí učiněnými výklady, jež však nejsou v pramenech k dispozici ať již proto, že (2a) v sledované společnosti prostě nebyly myšleny, nebo že (2b) v ní sice myšleny být mohly, avšak v pramenech se prostě nedochovaly.

Důležité je uvědomit si: A) Historikova možnost a i potřebnost souběžné práce v rovině (1.) i (2.) zprostředkovaně snad cosi vypovídá o povaze sociální reality, avšak neměla by být jakkoli bezprostředně závazná pro dějinně filozofické pojednání o tom, co vlastně je sociální realita a co jsou vlastně dějiny. Mohu-li např. v rovině (2.) a to zejména (2a) vymezit a také na studovaný materiál aplikovat určitý pojem,³⁶ například pojem specifického sociálního vztahu, nemohu to nikterak pokládat za doklad, že tento vztah je skutečně součástí sociální reality - či dokonce objektivní sociální reality (jak by chtěly některé školy) - sledované společnosti a nemohu nutit filozofii dějin a především tu, která dějiny pojednává více či méně pod vlivem fenomenologie, aby tento můj postup vzala i pro sebe za závazný.³⁷ Zároveň však mohu trvat na tom, že dějepisec vzhledem k výše řečenému prostě nemůže jinak než pohlížet na dějiny předmětněji, než jak by to bylo ochotno připustit fenomenologické vidění dějin.³⁸ Není však mým záměrem řešit zde podrobněji tuto problematiku.

³⁶ Tj. aniž bych jej měl doložen v pramenech a aniž bych se mohl domnívat, že by mohl být v studované společnosti myšlen.

³⁷ Proto ono slovo "objektivita" v uvozovkách známého Weberova pojednání: M. Weber, Die "Objektivität"..., c. d., s. 22-87. Srov. též: H. J. Helle, Simmel o Marxovi. Spot o metodu makrosociologie, in: Sociologický časopis XXVIII, 1992, s. 22-37.

³⁸ J. Michálek, Co je filozofie?, Praha 1992, s. 65-68. Jiří Michálek zde říká: "Dějiny začínají tam a tehdy, kde a kdy je probuzena otázka po bytí vedoucí k uchopení resp. přivlastnění si bytí v podobě, v jaké se tážajícím dáva. (...) Dějiny nejsou zde chápány

Pro badatele v sociálních dějinách a v historické demografii je zajímavější druhá poznámka k souběhu pojednání v rovině (1.) i (2.): B) Vráťme-li se k Collingwoodovu rozlišování "vnitřní" a "vnější" stránky události či dějin, pak je nutné konstatovat, že historikovo pojednání dějin v rovině (1.), tj. pomocí pojmů poskytnutých prameny, se nepřekrývá plně s "vnitřní" stránkou události a právě tak ani pojednání v rovině (2.), tj. pomocí badatelových pojmů, s "vnější" stránkou události. Lze uvést ne jeden příklad:

Běžně se uznává, že postavení skupiny v staré, tradiční, či předprůmyslové společnosti je výrazně určeno dobovou sociální teorií i obecně sociální psychikou. Postavení určitého stavu se vymezuje např. jako "účinně nárokováne pozitivní či negativní privilegování při sociálním ocenění" (Privilegerung in der sozialen Schätzung),³⁹ nebo se mluví o "kolektivním sociálním ocenění" (l' estime sociale collective). Takto pojatá existence sociální skupiny, právě tak jako dobová diskuse o jejím vymezení je zajisté "vnitřní" stránkou události či dějin. Přece však sociální dějepis o ní vypovídá namnoze v rámci svých bádání a výkladů ve druhé (2.) z výše uvedených rovin. Například na základě vymezení sociálního okruhu lidí, jejichž děti navzájem vstupují do svazků manželských. Vždyť přeci i tato metoda (intermarriage), kdysi zdůrazněná Mousnierem,⁴⁰ vypovídá o začleňování či vyčleňování do či ze sociálních skupin, byť při ní historik pracuje v rovině (2.). Historicko-demografické studie zde mohou nalézt své uplatnění a hledat návaznost na obecnější sociální dějiny tím, že budou studium matrik spojovat s využitím pramenů jiných (pozemkových či městských knih a pod.)

jako po sobě následující události, o jejichž datování se pokouší historiografie, nýbrž jsou spojeny se smyslem, resp. pravdou bytí, v jejímž světě se život dějinného lidstva děje. (...) Dějiny začínají tam, kde ono dosud prostě přijímané se stalo otázkou a kde pak odpovědí (jakožto přivlastněné dávání se bytí) tvoří epochy na cestě dějinného lidstva." Možná motivace historicko-antropologického přístupu k dějinám pohledem fenomenologickým pak snad ještě zřetelněji vyplyne z následujícího výkladu Jana Patočky (citováno podle předmluvy Ivana Dubského): "Podle Patočky ... pojmut dějiny fenomenologicky znamená >vzt za základ historie fakt, historie konstatovaných událostí historii porozumění, historii otevřenosti. Jinými slovy, pochopit otevřenost samu jako historii. < Otevřenost, otevřená oblast > není identická s universem jsoucího, nýbrž s tím, co v určité době je možno odkrýt jako jsoucí. To znamená: je to svět určitého období, pojme-li se svět jako struktura toho, jako co může se jevit jsoucno člověku v určité době. <" Srov. J. Patočka, Kacířské eseje o filozofii dějin, Praha 1990, s. 13.

³⁹ M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft..., c. d., s. 179.

⁴⁰ E. Labrousse (vyd.), L' histoire sociale. Sources et méthodes, Paris 1967, stran 298.

Právě tak se svými vlastními pojmy, tj. v rovině (2.), pracuje při svých výrazně demograficky zaměřených sociálně dějinných studiích Peter Laslett, když např. sleduje proměnlivou četnost nemanželských porodů a předmanželských otěhotnění a vztahuje ji k náboženskému vývoji Anglie (pokles v době puritánské diktatury).⁴¹ S vlastními pojmy pracuje i např. Michael Mitterauer, když sleduje výlučnost patrilinearity či rovnocennost patrilinearity a matrilinearity v různých oblastech v rámci pojednání historického utváření rodiny.⁴² V obou případech se zde pomocí námi zavedených prostředků popisu a utřídění vypovídá deduktivním promítnutím našich závěrů do myslí jednajících osob v minulé společnosti o "vnitřní" stránce sociálního dění. Je tedy zřejmé, že hranice rozlišení: pojmy dané pramenně - pojmy badatelovy, a rozlišení: vnitřní stránka dějin - vnější stránka dějin, není jedna a tatáž hranice.

Když k tomu vezmeme v úvahu, že jakmile se demografické jevy začnou nazírat ve své vzájemné souvztažnosti, vytratí se jejich na prvý pohled zdánlivá kulturně dějinná anonymita a naopak se ukáží jako jevy schopné výrazně charakterisovat určitou kulturu a její vývoj, rozplynou se obavy, že by dnešní akcentování "vnitřní" stránky sociálního dění mohlo nějakým způsobem vážněji diskvalifikovat historicko-demografická bádání. Avšak demografické jevy jsou schopny charakterisovat kulturu ve smyslu již zmíněných Burguièrových "jevů označujících", tj. *demografické jevy jsou sice s to vypovídat o rázu určité kultury, avšak nikoli vypovídat bezprostředně o své případné vazbě na dobové uznávané kulturní hodnoty, natož bezprostředně o těchto hodnotách*. Pokud se má od demografických jevů učinit krok směrem k "vnitřní" stránce sociálního dění, musí vstoupit do hry pro demografii dosud netradiční historické prameny a rovněž dedukce.

Otevřenou otázkou zůstává, jak dalece si může historik sociálních dějin či historický demograf dovolit vypovídat o "vnitřní" stránce sociálního dění na základě popisů, které činí pomocí svých vlastních pojmů (2.). Nakolik si může na základě třeba i kvantifikujícího popisu demografické a sociální situace dovolit vypovídat o tom, co bylo skutečně zamýšleno, co bylo skutečně sociálním chtěním, co bylo přítomno jako subjektivně zamýšlený smysl jednání. Jedná se zde převážně o případy, jež jsem výše označil jako

⁴¹ P. Laslett, *Verlorene Lebenswelten. Geschichte der vorindustriellen Gesellschaft*, Wien - Köln - Graz 1988, s. 191-195.

⁴² M. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien - Köln 1990, s. 147-190.

(2b). Je nutné zde plně připustit, že historicko-demografické pojednání bude stěží převeditelné na poznání "vnitřní" stránky sociálního dění bez deduktivního přemostění mezery mezi "vnějšími" kvantifikovatelnými jevy a skutečně, "vnitřně", zamýšlenými smysly jednání. Víme však již, že takové přemostění je nevyhnutelné a že není něčím, co by mělo činit problém jen historické demografii. Jde však o to, jak co největší měrou eliminovat možné chyby či ukvapenosti při tomto deduktivním postupu (nikoliv v plnosti deduktivnost samu).

Jednak je nutné požadovat, aby podrobné studie historicko-demografické byly napojovány na podrobný rozbor pramenů vzešlých zejména z městské či poddanské správy, aby bylo např. možné data o sňatcích či křtech spojit se znalostí zámožnosti rodin spojených sňatkem i rodin kmotra a kmotry atd, popř. závěry vyšlé z rekonstrukce rodin spojit s daty o sociální mobilitě a po.⁴³ Jednak - a to je snad u nás třeba zdůraznit více - bylo by vhodné věnovat se studiu pramenů, jež mohou napovědět, jak v té které době byly takřkajíc "demografické události" vnímány a prožívány. Bylo by dobré doplnit bohaté již historicko-demografické studie o pohledy na to, co znamenalo manželství, porod, smrt, nestejná šance vstoupit do stavu manželského pro lidi různého postavení, sňatkový věk typický pro tu či onu dobu, později i plánované rodičovství v prožitcích, v kultuře society toho či onoho období. Zde je zapotřebí spojovat historicko-demografický zájem se studiem nejen např. etnografického materiálu⁴⁴, ale i např. krásné literatury či homiletiky.⁴⁵ Historická demografie není nikterak vystavena nebezpečí, že se pro "vnější" povahu svého postupu stane disciplínou zastaralou. Jde však o to, aby se v této disciplíně pod vlivem metodického důrazu na "vnitřní" stránku sociálního dění překonaly postupy, jež chtějí zjištění různých odchylek (např. různost sňatkového věku či podílu osob v man-

⁴³ Jednou ze zajímavých studií, jež ukazují možnosti podrobného (a na historicko-demografické bádání napojitelného - dodjeme) zvládnutí raněnovověkého pramenného materiálu pro městské prostředí, je: P. Jančárek, *Sociální struktura báňského města Kraslic na konci předbřlohorského období*, in: *Minulostí západočeského kraje XXVIII*, 1992, s. 127-174.

⁴⁴ Např. P. Popelka, *Tradiční morální normy venkovského společenství ve vztahu k svatbě a manželství*, in: *Studia Comeniana et historica XV*, č. 30, 1985, s. 81-94.

⁴⁵ Příkladem možností studia kázání mohou nejnověji být články: M. Sládek, *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, in: *Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století - Literární archiv XXVII, Památník národního písemnictví Praha 1994*, s. 191-216; též, *Poznámky k problematice svatebních kázání v 17. století*, tamtéž, s. 217-227.

želském stavu na jednotlivých věkových skupinách v rámci jednoho typu historického utváření rodiny) vysvětlovat odvoláváním pouze na rozmanitost v ekonomickém či geografickém prostředí či na rozdílnost demografické struktury jako celku. Vždyť proč bychom nemohli vzít v úvahu např. souvislosti etnické či náboženské či obecně kulturní.

Summary

Historical demography and new methodological approaches to social history

The contemporary social and anthropologising historiography is relinquishing the usual concept that it is studying a certain objectively given social reality of the past. Sometimes it is contended against this argument that (1) the nature of social behaviour, relationship, position or a group is always also moulded by the prevailing thought of the time; (2) the social position is not fully determined by the contemporary summary of objective relations, but it is also created by the hopes, desires, i.e. by social intention. This follows up older methodological demands orientating sociological studies towards the "subjectively intended sense" of social behavior (Max Weber) or the historically philosophical thought towards the "internal" (i.e. thought) aspect of the event (R.G. Collingwood). P. Bourdieu is trying to unite the aforementioned methodological needs (subjectivism) with the external description (objectivism) by means of the terms of "social space" and "symbolical power." In Bourdieu's approach social groups are real, but they are constantly formed by the verbal, symbolic struggles for their definition. When focusing on the "subjectively thought," "internally thought," "symbolically mediated" one must ask the question of whether a discipline can succeed which is orientated to the superficial description such as historical demography.

The answer to this question is in the affirmative. History is an art of using sources and statements on society and people in the historical approach. However, the overwhelming majority of subjectively thought senses or internal value orientations of social behavior still remains hidden, and thus unrecorded in historical sources. A historian has no choice but to deduce and hypothetically construct their internal motivation from the external description of social behaviour. This dispels the fear that the

emphasis laid on the internal aspect of social development in the present methodological deliberations could seriously disqualify historical demography. But one must bear in mind that demographic phenomena are able to speak about the nature of a certain culture, but not to describe closely its link with certain time-related cultural values, let alone contemporary values. Historical demography can assess their possible internal motivation from the course of the (external) demographic behaviour. In this it does not differ at all from other historiographical disciplines. But it is important to realise the deductive character of this approach and to try to eliminate possible errors in our conclusions through a combination of sources.

Jean-Yves Grenier

HISTORIE A SOCIOLOGIE: (TÉMĚŘ) NEMOŽNÝ DIALOG

Zaujetí pro konfrontaci historie se sociologií je dávné: datuje se už z doby, kdy se na konci 19. století začala sociologie osamostatňovat jako věda. Obě disciplíny si jsou vskutku blízké: jsou ze všech společenských věd (na rozdíl od ekonomie a linguistiky) nejméně "technické", významnou roli v nich má popis a jejich teoretické stránky jsou nejdiskutovanější a nejdiskutabilnější. Výraz "historická věda" zní už dávno jako bizarní spojení a vůbec není brán vážně, dožadují-li se ho někteří sociologové, kteří si rádi hrají na vědce. Radikální rozdíly, které rozdělují tyto dvě disciplíny, působí na čtenáře tak, že v převážné části případů velmi dobře ví, čte-li něco o sociologii či něco o historii.

Taková klamná blízkost či taková zřejmá vzdálenost vedou ke vzniku složitých vztahů. Fernand Braudel kdysi napsal: "Mezi sociologem a historikem jde téměř vždy o falešný dialog"¹. Odtud lze odvodit protichůdné postoje. Na rozdílnost může být kladen důraz: podstatná část hesla "Historie a sociologie" v Sociologickém slovníku R. Bourdona se zabývá výčtem toho, co sociologii od historie zásadně dělí. Autoři jako F. Braudel, P. Veyne nebo J.-C. Passeron se naproti tomu domáhají naprosté totožnosti obou. Víceméně omezená výměna pojmů a slabé vzájemné prolínání obou rozdílných oborových kultur svědčí o tom, že uvedené rozpory činí ve skutečnosti dialog nemožným.

¹ F. Braudel, "Histoire et sociologie", In: *Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1969, s. 98.

Jak to začalo

Počátek je nutno hledat na přelomu století v intenzivní debatě o historické metodě. Byla to doba dogmatického potvrzování pozitivismu v historiografii, když v roce 1898 vyšlo dílo Langloise a Seignobose *Introduction aux études historiques*. Jejich postoj je vyjádřen ve třech základních tvrzeních: pravdivost (le vrai)* vychází z analýzy dokumentu, pravý historický fakt (le fait historique vrai) není pozorovatelem konstruován, nýbrž je jím odhalen, a historická skutečnost (le réel historique) je jedinečná. Tato tvrzení dosti přesně definují tehdejší převládající epistemologický postoj historiků. Jediná "historická" opozice se ozvala ze strany Henri Berra (a to byl ještě vzděláním filozof), který založil roku 1900 *Revue de synthèse historique*, určenou pro interdisciplinární úvahy a pro vypracování "nové historie".³

Nejprudší reakce proti historickému pozitivismu nalézáme u Emila Durkheima, který založil jiný pozitivismus, tentokrát sociologický. Durkheim byl často vnímán jako čistý sociolog, historii málo přitahovaný. To je úplně klamné, protože Durkheim byl vždy zaujat sociální historií, o čemž svědčí zejména mnoho textů uveřejněných v *Année sociologique*, který založil roku 1898, v témže roce, kdy vyšla publikace Langloise a Seignobose. "Historie může být vědou, jen když srovnává, a vykládat je možno jen srovnáváním"⁴, vysvětluje Durkheim, když rozvíjí pro historika poněkud zvrácenou úvahu. Podle něho historie tak, jak vskutku existuje, není vědou, nemá tedy význam; naproti tomu historie, jaká by měla být, není nic jiného než odvětví sociologie ("vědecká historie neboli sociologie"). Tento imperialismus sociologie - zčásti motivovaný institucionálními rivalitami, když se sociologující filozofové snažili legitimovat svůj postup a dobýt pozice na universitě - navrhuje model disciplíny, který je historické praxi cizí. Podle Durkheima nejde o dělbu práce: sociolog se má stát historikem, aby přímo poznal fakta, o něž se opírá. Poté, co sociologie anektuje tři pomocné disciplíny (etnografii, historii, morální statistiku), stane se královskou disciplínou, která může pojednávat o primitivních společnostech, historických společnostech a současných společnostech.

* V závorce uvádíme francouzské termíny použité autorem.

³ Mnoho zajímavých postřehů je ve sborníku příspěvků *Historiens et sociologues aujourd'hui*, Paris, Éditions du CNRS, 1986.

⁴ *Année sociologique*, 1898, č. 1.

Odpověď historiků na sebe nedala čekat; od roku 1901 definuje Seignobos v *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* jiný model disciplín. Jsou v něm rozvinuty dva argumenty. Sociologie, jako všechny sociální vědy, pojednává o nepřímých údajích (données indirectes). Avšak jediné historická metoda dovede zjistit právoplatnost tohoto typu dokumentace. Tudíž jenom historie může být sdružující disciplínou. Mimo to může studovat sociální celek v jeho totalitě, zatím co sociologie je odkázána na libovůli, když má vybrat skupinu faktů určených ke komparaci. Seignobos z toho vyvodil ústřední roli historie ve společenských vědách (sciences sociales). Slabostí jeho návrhu je, že nedává epistemologický základ, na rozdíl od durkheimovského projektu, který je tomto ohledu velmi koherentní.

Nejvýznamnější rozdíl mezi oběma pojetími lze pozorovat v silné dvojznačnosti pojmu "jedinečnost" (notion d'unicité) historických faktů, která vede k rozdílnému hodnocení. Úzká interpretace historického pozitivismu, převzatá Durkheimem a sociologickou tradicí, vede k závěru, že každý fakt pojednáváný historikem má svou absolutní zvláštnost (singularité).⁵ Naproti tomu širší interpretace Seignobosova trvá na myšlence globálního faktu nebo historického souboru, který předpokládá zásadní jedinečnost na úkor srovnatelnosti, který ale zejména definuje určující úroveň k uchopení sociálního světa, jenž se mísí se světem historickým ("epocha", "civilizace" atd.). Tyto dva přístupy odlišují radikálně historii od sociologie, ale nemůže se trvat na protikladnosti, protože se historik každé teoretické formalizaci svých postupů příliš vzpírá, kdysi jako dnes, na rozdíl od argumentativní často filozofické sociologie nebo od německé tradice duchovních věd (sciences de l'esprit) kolem Diltheye.

V roce 1903 vystoupil F. Simiand s poslední částí široké polemiky. V slavném článku "Historická metoda a sociální věda"⁶ radikálně kritizuje pozitivistickou historiografii. Každý vědecký fakt je abstrakcí, a tak žádná disciplína, odmítající abstrakci, nemá nárok na statut sociální vědy. Na druhé straně pozitivistická historiografie eviduje jen jedinečné fakty. Tedy fakt je vědeckým jedině v rámci pokusu, který je možno opakovat, tudíž zaznamenání pravidelnosti předchází stanovení zákonitosti. Jedinečnost (l'uni-

⁵ Odtud pochází klasické rozlišování, převzaté ještě nedávno R. Boudonem, mezi historií, disciplínou idiografickou, zabývající se jednotlivostmi, a sociologií, vědou zařazených faktů, tedy srovnávací a nomotetickou.

⁶ *Revue de synthèse historique*, převzato v: *Annales E. S. C.*, 1960.

citě) historického faktu nedovoluje takovou srovnatelnost. Simiand tedy přesouvá svou kritiku k historické kauzalitě, která může být pouze subjektivní, protože pozorovatel nemá žádné pravidlo pro shromažďování faktů, o nichž se domnívá, že jsou jedinečnými entitami. Dát do jakéhosi kauzálního vztahu fakta stejného řádu dovolují pouze pravidelnost a současný výskyt.

Tato srážka dvou pozitivismů, která je téměř karikaturou, vede k mnoha odřikáním: pro Seignobose to znamená zřít se výkladu (explication) a pro Simianda vzdát se zahrnutí toho, co dělá specifitu každého historického postupu, jako představy diferencovaných temporalit. Ve hře jsou, a na dlouho, nejzákladnější základy pro každou z disciplin.

Tato debata měla velký vliv na historickou disciplinu. Vznik časopisu *Annales* byl inspirován kritikami sociologů, které Febvre a Bloch přijímají částečně na vlastní účet proti pozitivistické historiografii na Sorbonně, převládající ještě v roce 1920.⁷ Naproti tomu je méně patrný vliv "pozitivních" návrhů od sociologie. Nejprve jej nalezneme v syntetické dimenzi projektu *Annales*, který resolutně táhne k víceoborovosti. Existoval ale zásadní rozdíl, který způsobil, že Bloch a Febvre se jen málo zajímali o Durkheimovo dílo: ve prospěch rozhodně empirického postupu zcela odmítali teoretizování. Spojení vědních disciplin nemělo být důsledkem jednotného omezujícího programu, nýbrž pouze stavělo diferencované přístupy vedle sebe. Přísně epistemologické diskuse z počátku století byly ty tam. Ve skutečnosti byla tížádnost *Annales* spíše inspirována geografii Vidala de la Blache než sociologií. Opravňovala návrat k realitě a očekávání systému sestávajícího ze zcela konkrétních součástí. Takové dědictví vysvětluje převahu regionálních a monografických prací (které započal Febvre s Franche-Comté) nebo silně geografické a prostorové vidění braudelovské analýzy.

Přesto měla sociologická metoda vliv, i když okrajový a velmi diferencovaný. Představitelem *Annales*, který byl nejvíce ovlivněn durkheimovským projektem sociálních dějin, byl bezpochyby Bloch. *Société féodale* (1939) prokazovala větší pozornost skupinám než jednotlivcům a ve středu zájmu historické analýzy bylo rozeznávání sociálních kategorií. Velmi významná byla jeho péče o komparatismus - soudě podle díla jako *Seigneurie française et manoir anglais* (1960) a podle úmyslu kandidovat na

⁷ Korespondence spoluzakladatelů časopisu *Annales* v letech 1920-1936, nedávno vydaná, dobře ukazuje důležitost kritické sociologie a prací Henri Berra jako intelektuálních odkazů, ale vždy v pozadí.

Collège de France se zaměřením ke komparativistice. Z komparativistiky udělal jednu z podmínek porozumění v historiografii a kritizoval příliš výlučně nacionální germánskou historiografii. Pozice Febvra byla velmi odlišná. Jestliže uznával důležitost *Année sociologique* v jeho kritické dimenzi, ve vlastním díle přejal myšlenku globální historie jako obnovení historické jednoty, v níž je každý fakt ve vztahu k ostatním. Vyslovení tohoto vztahu nevychází však z výkladu (podle Simiandova modelu), ale z pochopení (compréhension). Pochopení uvádí historika do hermeneutického vesmíru, v němž se historik chápe stop minulosti, již znovu komponuje (jako "l'outillage mental" v Rabelaisově době), a zároveň těmto stopám dává smysl. Má-li být odkazovaný moment pochopen, je nutné toto globální porozumění (appréhension). Odtud pramení závažnost pojmu (notion) "civilizace", důležitost psychologie jako discipliny přidružené k historii, biografie jako prostředku privilegovaného přístupu k poznání epochy a slabý Febvrův sociologismus. Psychologie, biografie, duch doby: spoluzakladatel *Annales* je také pokračovatelem v historické tradici, radikálně zrevidované a prohloubené hermeneutikou.

Vztah sociologie-historie nabývá nové podoby u Fernanda Braudela. Pro něj je dialog jasně dialogem se sociologií Durkheima a Simianda, od nichž přejímá projekt disciplíny spojující všechny sociální vědy. Historie je však od té doby v jeho středu. V článku "Historie a sociologie" (1958) Braudel nabízí, aby se historie stala "touto neskutečnou globální vědou o člověku".⁸ *Annales* - s podtitulem se slučujícím názvem *Economie, Société, Civilisations* - by chtěly být místem, kde se vytváří toto spojení. Uvnitř vzniklé jednoty umožňují řady časovosti v tichosti integrovat sociologii. Braudelovská trilogie poskytuje výsadní postavení dlouhému trvání těch struktur, které se málo mění v čase⁹: tyto historické fenomény jsou sociologii podřízeny. "V dlouhodobém časovém plánu se historie a sociologie nespojují - to by bylo slabé slovo: ony se mísí." Jinak řečeno, dlouhodobost se ukazuje jako historická sociologie, po sociologii je požadováno, aby byla "provincií" historie. Tento požadavek, který je významný z epistemologického hlediska, nicméně zůstal bez praktických důsledků, s výjimkou institucionálního vývoje, protože vznikla Vysoká škola sociálních věd v Paříži pod nadvládou historiků.

⁸ Článek převzatý do *Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1969, s.97.

⁹ Viz zejména: *La Méditerranée et le monde méditerranéen*, Paris, 2. vyd. 1966, a "Histoire et sciences sociales. La longue durée", in: *Annales ESC*, 1958, 4. s. 725-753.

Nejsilnější intelektuální příbuznost sociologického a historického přístupu je třeba hledat na okraji školy *Annales* v díle Ernesta Labrousse.¹⁰ Pod vlivem Simiandových prací představuje jeho bádání jeden z neoriginálnějších pokusů experimentální historie, který se opírá o konstruovaná a homogenní historická fakta, aby byl objeven souběh pravidelností a změn. Tyto analýzy se prokázaly jako velmi plodné v nalézání typu sociálního fenoménu, který má velkou heuristickou kapacitu, totiž modelu krize starého typu. Avšak historikové četli Labrousseovy knihy z pozitivistického pohledu a užívali jeho výsledků zvětšujícím způsobem jako definitivních, jako by tyto výsledky nevycházely ze značně hypotetické pokusné procedury.¹¹ I takové nedorozumění dost říká o nesnázích spojených s metodologickým transferem mezi sociologií (nebo ekonomikou) a historií.

Současné historiografické modely a sociologie

Dlouhá léta po válce sloužil zjednodušený labrousseovský model v sociálních dějinách jako návod pro analýzu. Tento koherentní a velmi produktivní model, který dovoluje vysvětlovat politické sociálním a sociální ekonomickým, je také do sebe uzavřený, vůči ostatním sociálním vědám nepřilíživě otevřený a konec konců syntetickým sociálním dějinám a předválečné všehochuti dosti vzdálený. Vede k tomu, že sociální skupiny jsou představovány v mezích tříd pro tento účel sestrojených často na základě inspirace současnými socio-profesními kategoriemi a nejčastěji identifikovaných pomocí kvantitativních kritérií. Jedině z konfrontace se systémy vnitřní klasifikace může pocházet hiát v tomto zastoupení, jako byly systémy vytvořené preindustriálními společnostmi. To je předmětem polemiky "stavy a třídy" ("ordres et classes") Loyseua proti Marxovi, jejímž vrcholným obdobím bylo kolokvium v Saint-Cloud pořádané v roce 1965.¹² Jako její předpoklad jsou požadovány dvě charakteristiky: vyloučení individua a sociální homogenita. To vede k zřejmé existenci hierarchizované sociální struktury, které lze dosáhnout pomocí čísel a statistických příbuzností. Tato objektivistická konstrukce je neoddelitelná od posedlosti

¹⁰ *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Paris 1933, a: *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et du début de la Révolution*, Paris, 1944.

¹¹ Viz k tomuto námětu: J. - Y. Grenier a B. Lepetit, "L'expérience historique: sur C.-E. Labrousse", in: *Annales ESC*, 1989, 6, s. 1337-1360.

¹² E. Labrousse (ed.), *L'histoire sociale. Sources et méthodes*. Paris, 1967.

pro kodifikaci, o níž svědčí mezi mnoha jinými i vědecké bádání Alberta Soboula nebo Ernesta Labrousse o buržoazii. Paradoxně disciplíny, kterých se kolokvium v Saint-Cloud nejvíce dovolávalo, byly ekonomie a demografie; sociologie byla vyloučena, neboť jí nebylo třeba. Takový přístup nebyl příliš schopným vývoje, což se nedávno potvrdilo v retrospektivních úvahách na shromáždění "colloque de Saint-Cloud bis" v roce 1989.¹³

Zhroucení tohoto výkladu sociálních dějin probíhalo ve více etapách. Nejprve se jednalo zejména o přenesení středu zájmu k historické antropologii. Ta umožňuje návrat k lépe poznatelným předmětům, jako je rodina či sexualita, a k zvláštním fenoménům, které nebudí tak ostré epistemologické problémy. V druhém sledu se znovu soustředil zájem k striktněji sociálním problémům s bezprostředním zaměřením na pojem sociální vazba (lien social). Od konce sedmdesátých let budil tento pojem kritické a svým způsobem dekonstrukcionistické úvahy. Jednalo se o studium kategorií definovaných v termínech označujících postavení v povolání nebo příjmy, které realitu méně odhalují než falšují.

Francouzská verze těchto "nových sociálních dějin" se zabývá studiem omezenějších sociálních skupin, definovaných jednoduchými kritérii jako např. úředníci za Druhé republiky (W. Serman, 1978), lékaři na Západě v 19. století (J. Léonard, 1978), prostitutky (A. Corbin, 1978), dělníci lyonského kraje (Y. Lequin, 1977). Metodologická inovace, kterou tyto práce vnesly do historiografické tradice, nebyla velká, nicméně však dovolila lépe integrovat všechny rozměry sociální a narušit jistý socio-ekonomický determinismus odhalováním sociálního statutu, zaznamenáváním politických postojů a psychologickými charakteristikami. Tak se Léonard zajímá o dialektický vztah profese a statutu a Corbin vyzdvihuje imaginárního "buržuje" v sociální reprezentaci. Ale analýza nepřesahuje hranici popisnosti. Ve skutečnosti přejímá tradiční sociální a profesní kategorie, protože se zdá, že k tomu zavazují prameny a užité pracovní postupy. Roztržka ještě nenastala.

Novou radikálnější etapu vyznačují práce Natalie Davisové. Už nejde o tříbení pojmu sociální skupina, nýbrž o to, aby se ukázalo, jak je složité ji vystihnout a jak není možné sestavit pevný seznam kritérií pro stálá přeskupování a mnohá prolínání. Obzvláště ve svých lyonských studiích

¹³ C. Charle (ed.), *Histoire sociale, histoire globale?* Paris, 1993.

americká historička¹⁴ úplně převrací představu o sociální stratifikaci ve městě z doby *Ancien Régime*. Její způsob práce je zdánlivě jednoduchý: spočívá v tom, že se při čtení starých dokumentů zaměřuje na jejich jazyk, na popis sociálního světa samotnými aktéry. Z toho plyne, že v definování sociální je věnována zvláštní pozornost kulturní praxi, což dává možnost pro málo předvídatelná přeskupování nebo pro vyzdvižení role kategorií, až dosud považovaných za sekundární, jako je věk nebo pohlaví.

Z tohoto kritického přístupu vycházely dvě tendence: výrazný zájem o přístup k sociální socio-kulturními termíny (užívání nových nebo znovu aktualizovaných indikátorů, jako je četba nebo užívání knih); značná relativisace poznání, které je historikovi dostupné, a významu jeho pramenů. Stále větší autonomie byla přiznávána textu a slovnímu projevu, které tím nabývají smyslu samy ze sebe, autonomie činí hloubku sociální logiky nepřístupnou. Došlo k vědomému a jasně antisociologickému obratu, totiž k *linguistic turn*, který proklamuje rozklad sociální. Z nezávislosti jazyka vyplývá nezávislost ideologie a politiky a to, že jsou nyní předvídatelné všechny odchylky mezi chováním a sociální strukturou. Ilustrují to úvahy François Fureta nebo Keith Bakera o Francouzské revoluci.

Když se stal zájem o znovusestavení základních sociálních vazeb (*liens sociaux élémentaires*) konstruktivnějším a zároveň destruktivnějším, je překročena poslední etapa. Velmi produktivní metodu, inspirovanou myšlenkou o značné subjektivnosti sociální, poskytla italská *microstoria*, oživená časopisem *Quaderni storici*. Její představitel sdílí dvojí nedůvěru: na jedné straně ke kvantifikaci a zastaralým druhům analýzy; na druhé straně vůči příliš výlučnému zájmu o samotné představy (*représentations*), neboť hermeneutická analýza pramenů znesnadňuje návrat ke skutečnosti, který je vlastní každému historickému kontextu. Reprezentativní prací tohoto směru bádání je práce Maurizia Gribauidiho o turinských dělnících.¹⁵ Průzkum začíná na klasických sociologických základech, ale objevují se v něm značné neshody mezi pozorovanými skutečnostmi a obvyklými názory na dělnickou třídu. Místo jednotné skupinové kultury se prosazuje rozmanitost zkušeností. Místo aby bylo definicí "třídy" (*classe*), je postavení dělníka jen pouhým momentem v složitém běhu života, utvářeném náho-

¹⁴ N. Z. Davis, *Les cultures du peuple. Rituels, savoirs et résistances au XVIIe siècle*, Paris, 1979 (anglické vydání 1975).

¹⁵ M. Gribauidi, *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*, Paris, 1987.

dami a nezbytnostmi. Co vyjadřuje socialistický výklad (*discours*), považovaný za vyjádření třídní kultury? Převzít tento výklad znamená pro dělníky nikoli přihlásit se k jistému souboru doktrin, ale naopak zmocnit se jeho slovního projevu pro obyčejnou každodennost. Přijmout ho tedy nevyklučuje individuality; naopak jeho formalismus opravňuje k jakýmkoli odchylkám. Ustrnutí tohoto výkladu činí možnými všechny individuální dráhy.

Tato mikrohistorická konstrukce dává přednost rozboru sítí (klientely, styků apod.) způsobem inspirovaným americkou *network analysis*. Empirická rekonstrukce individuálních vazeb, konkrétní praktiky na ně působící a druhy meziosobních vztahů ve veřejné i domácí sféře mají nahradit definici "a priori" sociálního prostoru. Podtrhněme rizika takové dekonstrukce, která se těžko kontroluje. Pokud jde o navrhované rekonstrukce, mají ze své podstaty nezávazný charakter, protože dávají přednost subjektivním a nepozorovatelným logikám.

Tento typ sociologického přístupu má silný vliv na historiografii, která se pokouší zabývat se znovu klasickými otázkami tak, že se utíká k řeči meziosobních vztahů. Je tomu tak při úvahách o moderním státě, který se ve změněném pojetí jeví jako neformální instituce individualizovaných vztahů (Robert Descimon), nebo při analýze moci v lokálních komunitách, v nichž vzhledem k mocenským strategiím složitá souhra aktérů mnohdy odporuje základním pravidlům ekonomické racionality (Giovanni Levi)¹⁶

Vedle historie, která se pokouší o dekonstrukci/rekonstrukci sociální, zajímají se jiné oblasti historiografie o velké sociologické koncepty schopné strukturování. Mezi jinými, za dva nejvýznamnější vlivy je nutno považovat působení díla Norberta Eliase a díla Pierra Bourdieua.

Ve svých dvou hlavních knihách¹⁷ Elias operuje s výkladem sociální takovým způsobem, že tento výklad dovoluje uvědomit si v dlouhodobém úseku (*longue durée*), oblibeném u historiků, dynamiku západních společností, a to tím, že klade paralelně vedle sebe řízení individuálních záležitostí s formováním státní moci. Takto jsou definice rozdílných sociálních skupin a jejich vývoj schopné získat pevný obsah, který už není zakotvený v cirkulujícím a tautologickém přístupu, podle něhož je kulturní svět

¹⁶ Viz zejména: Giovanni Levi, *Le pouvoir au village. La carrière d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, francouzský překlad, 1989 (s podnětným metodologickým úvodem Jacques Révela).

¹⁷ N. Elias, *La dynamique de l'occident*, Paris, 1969 (1. německé vydání 1939) a *La civilisation des moeurs*, Paris 1969, (1. německé vydání 1939).

odvozen ze sociálního (nebo obráceně), nýbrž v základních procesech s vazbou na chování (sebeomezování, racionálnost apod.). Na pomezí mikro a makro-sociologie se v souvislosti s monarchií otvírá model dvorské společnosti zcela nové formulaci vztahu mezi individui. Tento model byl předmětem mnoha zpracování a kritických diskusí a jeho přijetí historiky, spolu s dekonstrukcí kanonických analýz, velmi přispělo k obnově a rozšíření pole sociálních dějin¹⁸. Pod vlivem díla Pierra Bourdieua takto usilují některé práce z nedávné doby o obnovu literární historie tím, že zahrnují její sociologickou dimenzi (rozběr strategií autorů uvnitř literárního tábora je dobře zpracován od 17. století)¹⁹.

Identita disciplin

Při pohledu, který dává přednost epistemologickým úvahám, se naleznou nepřesnosti a odpudivost i přitažlivost vztahu mezi historií a sociologií. Jestliže se srovnávají obě disciplíny, zdají se podstatné podobnosti. Naproti tomu ukazuje úvaha o historii jako takové na značné epistemologické rozpory. Jean-Claude Passeron ukazuje v nedávné práci na příbuznost obou disciplín tím, že kritizuje obvyklé rozlišování mezi historií jakoby zasvěcenou zvláštností a sociologií závislou na nomotice²⁰. Naproti tomu raději zdůrazňuje jejich "epistemologickou konvergenci". Jakoby popisovaly svět společným jazykem a tlak kontextu i nahodilost jedinečnosti faktů, které činí historickou operaci jednorázovou, jsou závažné i v sociologickém přístupu. Z toho v obou případech plyne, že experiment je nemožný, což vylučuje každé uznání platnosti v mezích falšovatelnosti v Popperově smyslu. Případný je jedině "přirozený úsudek" ("raisonnement naturel"), protože dovoluje vytvářet příbuzné kontexty a analyzovat pomocí příkladů. Kritizuje se i hermeneutika, protože hledání adekvátních významů, které není zároveň ověřováno historickým srovnáním nebo vzájemným statistickým vztahem, je jenom filozofií. Rozdíl v praxi obou disciplín vychází tedy spíše z profesionálních návyků, získávání stoupenců a z "diskursivní konformity". Historie a sociologie dokonce užívají těchto odlišností, které ve skutečnosti vyjadřují stejnou strukturu pozorování k tomu, aby si uměle dodávaly legitimitu.

¹⁸ N. Elias, *La société de cour*, Paris, 1985 (1. německé vydání 1969).

¹⁹ Viz například zvláštní číslo "Histoire et littérature", *Annales HSS*, 1994, 2.

²⁰ J. - C. Passeron, *Le raisonnement sociologique. L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*, Paris, 1991.

V jedné z mála důležitých epistemologických knih napsaných historikem požaduje i Paul Veyne, aby se mezi sociologií a historií nerozlišovalo.²¹ Tvrdí, že "Sociologie existuje díky příliš úzkému pojetí historie"; dobrá sociologie nemůže být jiná než empirická a tedy není ničím jiným, než dobrou současnou historií. Stejně jako Passeron svaluje Veyne odpovědnost na nomologické nároky sociologie, když tvrdí, že její zdánlivá specifičnost pochází z jakéhosi filozofického obsahu, k němuž není důvod, a z přesvědčení, že je literárním žánrem. Pokud se týká historie, měla by se stát historickou sociologií.²² Jak? Tím, že bude brát vážně znalost problémové historie (notion d'histoire-problème), neboť pokrok historie může vzejít jen z rozšíření okruhu dotazů a z obohacení o pojmy potřebné pro to, aby se historickým dokumentům mohly klást otázky. Proto je nezbytné přikročit ke komparaci (je to "inventář rozdílů"), což předpokládá osvobodit se od předsudku jednoty času a místa. Tato integrace, ne metody ale sociologické ctižádosti, má dát vznik "úplné historii" ("histoire complète"), pozoruhodně srovnávané s všeobecnou geografii (géographie générale) ze začátku století.

V téže době se vyvinulo myšlení (réflexion) o historii, které ji ozvláštňuje a vzdaluje od zbývajících sociálních věd. Pokud se týká historiků, je mikrohistorie inovací co do systému užívaných důkazů. Ať je to ve znamení "vyjímčného normálu" - vyjímčná epizoda vytváří odchylku ve vztahu ke skutečnosti, která jedinečně umožňuje pozorování toho, co zakládá sociální vztah, a toho, co vytváří obecně sdílené povědomí - nebo ve znamení stop a příznaků oblíbených u Carlo Ginzburga - zaznamenávání souboru stop v jednotlivých historicky situovaných výrazech vede k porozumění celkům - tyto nové pracovní způsoby chtějí být mimo veškerou snahu o objektivisaci kritérií, která charakterizuje sociologický postup. Vyžaduje se značný stupeň subjektivity, z něhož lze vyvodit nesnadné otázky ověřování, protože zaměření historické operace zcela závisí na intuici badatele.

Nejpádňější úvaha (réflexion) týkající se statutu historie je dílem filozofa. Paul Ricoeur mnoho uvažoval o líčení (narration), které podle něho vytváří "matrici" každé historické analýzy. I když zůstává jeho vliv na praktické provádění historikova řemesla zanedbatelným, nicméně velmi rozvinul

²¹ P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Paris 1971.

²² P. Veyne se sám pokusil dát příklad v práci: *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976.

představu, kterou si historik vytváří o své disciplíně.²³ Nejde o návrat k vyprávění (récit), ale o nové nastolení vztahu k času jako k ústřední otázce. Pro Ricoeura není nakládání s časem možné jinak než oklikou přes líčení (narration) a uvedení do děje (mise en intrigue). To, co odlišuje historii od sociologie, je právě její hlavní námět: čas a změna, zatímco její epistemologie vychází spíše z vyprávění (récit). Z násobovat líčení (narration) o mnoho obsahů předpokládá uvědomit si historický čas - svou analýzu doplňuje příkladem práce Fernanda Braudela *La Méditerranée et le monde méditerranéen* a třech rovin vyprávění v ní obsažených, jejichž interakce dovolují uvědomit si různé historické okolnosti. Jsou srozumitelné jen v rámci hermeneutiky, která vnáší význam do časových indicí, jejichž uspořádání vychází méně z předem konstruovaného časového schématu, jak je vlastní vysvětlovacímu postupu ekonomie nebo sociologie, než z chápajícího přístupu, který pochází ze srozumitelnosti vyprávění (récit). Historii tedy od ostatních sociálních věd radikálně odlišují nahodilosti spojené s nakládáním s časem.

* * *

Tato dvojznačnost vztahu mezi historií a sociologií zdůrazňuje především sílu tradice obou disciplín, které jsou neustále oživovány a vybavovány novými rozlišovacími znaky. Nejenže historik není sociologem, ale sám jejich dialog je značně strojený. Dnes je možno pozorovat, že obnova historiografické praxe nevyplývá ani tak z oživení interdisciplinarit v 70. letech jako z prohloubení specifity historiografie.²⁴ Analýza změny, pozornost obrácená k režimům temporalit nebo důležitost přisuzovaná procesům, to vše jsou aktuální a specifické znaky práce historiků při posuzování minulosti. V takových pracích se vůbec nejedná o zanedbání přínosu sociologické (nebo ekonomické) tradice, neboť historik zpracovává látku odlišným demonstrativním aparátem, což ji radikálně proměňuje. Sen o jedině sociální vědě se zdá velmi vzdáleným; není jisté, zda je toho třeba litovat.

Z francouzštiny přeložila Pavla Horská.

²³ P. Ricoeur, *Histoire et récit*, Paris, 3 sv., 1983-1985.

²⁴ Jako příklad může sloužit nová orientace *Annales* od roku 1989 se snahou o "kritický obrat". Stejně pod ved. Bernarda Lepetitů vyd. *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. (Paris 1995) poskytuje dobrý příklad těchto nových pokusů obnovy historiografie.

Résumé

Histoire et sociologie: le dialogue (presque) impossible

Confronter l'histoire et la sociologie est une préoccupation ancienne; elle remonte à l'époque où la sociologie s'autonomise comme science à la fin du XIX siècle. De fait, les deux disciplines sont très proches: ce sont les moins "techniques" des sciences sociales (à la différence de l'économie ou de la linguistique), la description y joue un rôle important et les théorisations y sont les plus discutées ou discutables. Il y a longtemps déjà que l'expression "science historique" sonne comme un accouplement bizarre et les revendications de certains sociologues qui s'imaginent volontiers en scientifiques ne sont guère prises au sérieux. Pourtant, des différences radicales séparent ces deux disciplines qui font que le plus souvent le lecteur sait très bien s'il lit de la sociologie ou de l'histoire.

Cette fausse proximité ou cette distance apparente engendre des relations compliquées. Des lors, deux attitudes opposées sont possible. La distinction peut être revendiquée. A l'inverse, des autres revendiquent leur identité profonde. Ces divergences traduisent en fait un dialogue impossible dont témoignent des échanges conceptuels plutôt limités et une faible imprégnation mutuelle de ces deux cultures disciplinaires différentes.

Eduard Maur

VELIKOST ČESKÝCH MĚSTSKÝCH OBCÍ PODLE TEREZIÁNSKÉHO KATASTRU

(Edice statistických dat)

Nejdůležitějším pramenem pro poznání stupně urbanizace Čech a jejich jednotlivých krajů před vznikem novodobé statistiky je nepochybně tereziánský katastr, který byl na základě podkladů shromážděvaných od roku 1713 sestaven roku 1748 a po revizi podruhé roku 1757.¹ Bohužel, podobně jako berní rula z roku 1654 ani on neuvádí počet obyvatel jednotlivých lokalit. Na rozdíl od našeho prvního katastru však v něm najdeme kromě údaje o počtu domů, resp. jejich majitelů, i některá další data, která nám dovolují odhadnout lidnatost jednotlivých měst s větší pravděpodobností, než tomu je u měst z poloviny 17. století, pokud se pro ně nezachoval soupis obyvatel podle víry z roku 1651. Především jsou tu dva údaje o počtu domů, navzájem se dobře doplňující. Ve finálních elaborátech z let 1748 a 1757 jsou to jednak údaje o počtu hospodářů ve městě, analogické údajům berní ruly (přesněji řečeno jede o domy zatížené pozemkovou daní), jednak údaje o počtu domů zatížených domovní daní. V přípravném materiálu ke katastru, začínajícím rokem 1713, pak najdeme další cenné údaje. V duchovenských přiznáních, tzv. duchovenských fasch z let 1713-1716, jsou to údaje o počtu duší v jednotlivých městech (bohužel neúplné), v rustikálních fasch a na ně navazujících spisech pak to

¹ O jeho sestavení viz J. Pekař: *České katastry 1654-1789*, Praha 1932, s. 101-193 a E. Hradecký: *Tereziánský katastr*, Sborník archivních prací VI/1, 1956, s. 105-135.

jsou údaje o počtu Židů v jednotlivých lokalitách, daleko spolehlivější (i když jistě ne úplně) než v berní rule.

Tyto údaje již byly zpřístupněny badatelům dvěma edicemi, respektive statistickými výtahy. Jednak je to starší práce Pekařova žáka Jaroslava Novotného *Zdanění Českých měst podle katastrů z roku 1654-1757*,² jednak novější třídílná edice základních dat tereziánského katastru připravená pracovníky Státního ústředního archivu v Praze.³ První se soustřeďuje výlučně na města a městečka, druhá přináší údaje pro všechny lokality v zemi, což je samozřejmě výhodnější při sledování širších souvislostí (poměr vesnických a městských domů, řemesla na vsi, význam měst jako tržních center a velikost jejich vesnického zázemí ap.), avšak činí vlastní údaje o městech značně nepřehlednými. Navíc jsou údaje o duších a Židech v edici uváděny nikoliv v tabulkách, ale v poznámkách, kde snadno unikají pozornosti badatele. V Novotného práci zase vadí, že některé údaje, logicky k sobě patřící, jsou rozptýleny do různých tabulek. Např. úhrnné počty domů zatížených domovní daní jsou uvedeny v tab. 4 (s. 42-57), ale jejich rozpis do skupin podle výše výnosu až v tab. 6 (s. 70-79), kde jsou navíc vynechávány lokality, v nichž nebyl zdaněn žádný dům. Údaje o počtu domů zdaněných pozemkovou daní zato najdeme jen v edici TK, kde jsou navíc tříděny podle rozlohy orné půdy, která k nim příslušela. Zde jsou uvedeny i počty domů zatížených domovní daní, avšak bez dalšího vnitřního členění. V obou případech jde o údaje čerpané z finálního elaborátu tzv. druhého tereziánského katastru z roku 1757.

² J. Novotný, *Zdanění českých měst podle katastrů z r. 1654-1757. Materiály k hospodářským dějinám českých měst v době pobělohorské*. Praha 1929.

³ A. Chalupa, M. Lišková, J. Nuhlíček, F. Rajtoral (eds.): *Tereziánský katastr český*. Sv. 1, Rustikál (kraje A-CH). Sv. 2, Rustikál (kraje K-Ž), Praha 1964, 1966. P. Burdová, D. Culková, E. Čáňová, M. Lišková, F. Rajtoral (eds.): *Tereziánský katastr český*. Sv. 3, Dominikál. Praha 1970. Dále cituji jako TK 1, 2, 3.

Pokud jde o města, bylo až dosud dat obou edicí využito hlavně ke studiu skladby řemeslné výroby. Srov. A. Míka: *On the Economic Status of Czech Towns in the Period of Late Feudalism*. *Hospodářské dějiny* 2, 1978, s. 225-257. Týž, *Řemesla a obchod v českých zemích ve světle tereziánského katastru*. *Pražský sborník historický* 11, 1979, s. 104-138. P. Bělina: *Příspěvek k ekonomické stratifikaci měst v Čechách koncem 18. století*. *Hospodářské dějiny* 1, 1978, s. 231-262. R. Nový: *Městská síť v Čechách*. In: *Počátky českého národního obrození 1770-1791*, Praha 1990, s.33-43. Komplexněji byla na základě dat TK zpracována jen Praha. Viz A. Haas, *Praha ve světle údajů tereziánského katastru*. *Pražský sborník historický* 1966. Berní systém v Praze se však zásadně lišil od systému v ostatních krajích.

V předkládaném přehledu se snažím podat všechny údaje relevantní z hlediska demografie a dějin osídlení pohromadě jako materiál pro další analýzu, která ovšem bude nucena vzít v úvahu i jiné prameny, např. Šimákovu edici zповědních seznamů pražské arcidiecéze⁴ nebo solní seznam z roku 1702, který jsem nedávno zpřístupnil širší badatelské obci novou edicí.⁵

Od systematického srovnávání všech publikovaných údajů s originálem katastru jsem upustil, zkontroloval jsem však a opravil všechna místa, kde buď nesouhlasily součty, nebo se rozcházel údaj Novotného tabulek a pozdější edice. Sporných případů nebylo mnoho, takže celkový obraz urbanizace Čech jimi příliš zasažen není. Jejich ověřování v originálu prameny přitom ukázalo, že nepoměrně spolehlivější jsou tabulky Novotného. Ani ony ovšem nejsou zcela bez chyb a nedostatků, které by snadno mohly zavést na scestí badatele, který by je nepodrobil důkladnější vnitřní analýze. Na některé z nich je tu třeba upozornit.

Cílem Novotného práce nebylo shromáždit údaje vhodné pro historického demografa, ale veškerá data osvětlující berní zatížení českých městských obcí. Tomu je podřízen jak výběr statistického materiálu, tak i jeho uspořádání. Jak již bylo řečeno, pokud u některého města či městečka není příslušný údaj o berni uveden, Novotný lokalitu prostě do dané tabulky nezařazuje, aniž by na to ovšem výslovně upozornil. To znamená, že počty měst a městeček se v jednotlivých tabulkách navzájem liší a že např. v žádné z tabulek k roku 1757 není uvedeno tak významné místo, jakým byla Kutná Hora. Editor přitom uživatele do způsobu sestavení tabulek nezasvěcuje, ale nutí ho, aby se k němu pracným srovnáváním dobral sám. Některá místa jsou u Novotného samozřejmě uváděna pod zastaralým názvem, běžným v jeho době (Falknov nad Ohří ap.). Horší však je, že některá místa jsou určena špatně. Tak Krajková (Gossengrün) je v Novotného tabulkách vedena jako Kaceřov, Jezvě jako Jirkov, Jablonné v Podještědí jako Jablonec nad Nisou, Jiřetín pod Jedlovou jako Dolní Jiřetín - II. díl apod. Výjimečně u Novotného najdeme i nepřesné číselné údaje, někdy jsou příslušná čísla posunuta a zařazena do nesprávných kolonek. Poněkud záhadná pak je tabulka 3, kde jsou uvedeny u každého města, resp. městeč-

⁴ J. V. Šimák (ed.): *Zповědní seznamy arcidiecése pražské z let 1671-1725*. Praha 1909-1938.

⁵ E. Maur - D. Pišová: *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702*. *Edice prameny. Historická demografie* 18, 1994, s. 7-67.

ka údaje prvního tereziánského katastru z roku 1748. Řada městských obcí tu totiž chybí, ačkoliv v originálu katastru příslušné údaje existují. Navíc Novotný zcela vynechal ve své práci údaje týkající se Chebska, ačkoliv do finálního elaborátu katastru již byly zařazeny.

V edici tereziánského katastru z let 1964-1970 (dále jen edice) se setkáváme s následujícími nedostatky: Údaje edice o rozdělení městských obcí na tzv. klasifikovaná a neklasifikovaná místa neodpovídají dosti často originálu. Jako klasifikovaná tj. zámožná města (označená v edici zkratkou m), jsou omylem označena např. bezvýznamná městečka Větrný Jeníkov, Horní Stropnice, Dolní Bousov nebo Doupov, zatímco mezi neklasifikovaná města a městečka, platící stejnou domovní daň jako vesnice (edice je označuje ms), je zařazen např. Slaný nebo Rumburk. Někdy je pak označení vůbec vynecháno (např. u Vyšehradu). Také některé číselné údaje se neshodují s originálem a takových míst je v edici daleko více než u Novotného.

Rozptýlenost údajů o velikosti měst v tabulkách obou edicí a zmíněné nedostatky mne vedly k rozhodnutí publikovat tyto údaje znovu, a to v souborné podobě. Při přípravě následujících tabulek a při výběru dat jsem se řídil těmito zásadami: Tvar místních jmen a pořadí lokalit odpovídá důsledně edici tereziánského katastru, až na to, že v každém kraji uvádím odděleně místa tzv. klasifikovaná a neklasifikovaná. (Edice řadí jednotlivá panství, resp. daňově samostatná města a městečka abecedně, a to podle současných českých názvů, zatímco J. Novotný zachovává pořadí originálu z roku 1757). Příslušnost jednotlivých městských obcí k tomu či onomu panství pak neuvádím, neboť ji lze velmi snadno zjistit nahlédnutím do edice.

V originálu katastru se můžeme setkat s dvojitou klasifikací městských obcí, resp. obcí vůbec. Především se tu v záhlaví každé obce rozlišují města (Stadt), městečka (Stadtl), městysy (Markt, Marktfleck) a vsi (Dorf), přičemž u některých měst a městeček se uvádějí ještě další přívlastky (horní, královské apod.). Je to v podstatě dělení právní, do značné míry (ne však vždy) odpovídající velikosti a hospodářské síle jednotlivých městských obcí. Kromě uvedeného způsobu jsou městské obce v katastru děleny podle zámožnosti, resp. skutečného hospodářského významu, kterého dosahovaly v době sestavení katastru, na klasifikované a neklasifikované. Obojí dělení se do značné míry překrývá, tj. klasifikovaná místa jsou zpravidla totožná s městy, ne však vždy. Řazení míst do první a druhé skupiny není v originálu katastru výslovně uvedeno, je však možno je určit na základě

evidovaného odhadu výnosu městských domů, o němž informuje pro každou městskou obec Novotného tabulka 6. Výnos je u neklasifikovaných míst stanoven roku 1757 maximálně na 1 zlatý 12 krejcarů, zatímco klasifikovaná místa jsou rozdělena do pěti tříd, kde nejlepší domy v městech I. třídy dosahují výnosu 15 zlatých, zatímco nejlepší domy měst V. třídy pouhé 3 zlaté. V klasifikovaných městech přitom měly platit domovní daň všechny domy, zatímco v neklasifikovaných městech a městečkách stejně jako ve vsích jen domy s ornou půdou do 2 věrtelů, tedy v podstatě bezzemci.⁶ Nahlédnutí do tabulek však ukazuje, že ani v klasifikovaných obcích nebyly v mnoha případech zatíženy všechny domy, ale že nevelká část byla v mnoha městech od daně osvobozena. Z finálního elaborátu, který uvádí - na rozdíl od domů zatížených pozemkovou daní - jen souhrnná čísla, však nelze určit, jaké důvody k eliminaci nezdaněných domů vedly.

Fase ani vizitační nálezy dělení míst na klasifikovaná a neklasifikovaná neznaly. Objevuje se až v katastru z roku 1748, kde byl zaveden zmíněný systém šesti tříd, avšak s jiným výnosovým základem, než jaký byl použit roku 1757.⁷ Sestavovatelé výsledného elaborátu z roku 1748 postupovali tak, že podle výše zmíněné zásady v klasifikovaných místech proškrtli u všech domů oceněných pozemkovou daní rubriku dům a výsledný počet rozdělili do skupin podle výnosu domu. V neklasifikovaných místech pak obdobným způsobem proškrtli rubriku dům jen u domů bez půdy nebo s nepatrným počtem polí do půl strychu a součet pak rovněž rozdělili do skupin podle předpokládaného výnosu domu. V první a druhé skupině tedy byl použit pro stanovení počtu zdaněných domů zcela jiný základ, takže sčítat tyto domy v různých místech, tak jak je to provedeno u Novotného i v edici, nemá pro potřeby demografie a sídelní geografie valného smyslu. Právě proto podávám ve svých tabulkách oba typy odděleně.

Analogické údaje finálního elaborátu z roku 1757 vznikly na základě revizitace prvního katastru probíhající v letech 1751-1753 a následujícího jednání mezi berními stranami a rektifinační kancelář. Výsledkem bylo jednak zařazení té či oné obce do jiné skupiny, než v jaké původně byla, jednak změna údaje o počtu domů. Bohužel, z finálního elaborátu nelze vyčíst, na základě čeho byly změny v počtu domů provedeny (s výjimkou případů, že místo bylo převedeno z klasifikovaných mezi neklasifikovaná, a tu

⁶ J. Novotný, c. d., s. 61 a tab. 6 na str. 70-79.

⁷ Tamtéž, s. 53-54.

díž počet jeho zdaněných domů radikálně klesl). Revizitační protokoly pak se nezachovaly a spisů z doby po roce 1748 se nám v příslušném fondu dochovalo rovněž málo.⁸ Zdá se však, že tam, kde počet zdaněných domů proti roku 1748 podstatně vzrostl, byl hlavní příčinou skutečný přírůstek počtu domů. Nasvědčuje tomu fakt, že k tomuto přírůstku došlo především v dynamicky rostoucích městských obcích severočeské protoindustriální oblasti. Údaj o počtu domů zdaněných domovní daní je tak indikátorem velikosti města v polovině století, o to důležitějším, že údaje o počtu domů zdaněných pozemkovou daní uváděné v obou katastrech a také údaje o počtu domů zdaněných domovní daní v katastru z roku 1748 vlastně nejsou údaje současné, protože se zakládají na vizitačních nálezech z let 1715-1726, nebo dokonce na datech rustikálních fasí z roku 1714 a neobrazují situaci v době završení prací na katastru. To se ovšem týká jen klasifikovaných míst. V místech neklasifikovaných oba finální elaboráty, z let 1748 i 1757, uvádějí v rubrice domovní daně jen zlomek skutečného počtu domů ve městě. Tento údaj je ovšem pro historického demografa více méně bezcenný. Dělí proto v jednotlivých krajích jednotlivé městské obce zásadně do dvou skupin, na obce klasifikované a neklasifikované.

Určitý problém při sestavení našich tabulek tvoří rozdělená města či spíše městečka, patřící více vrchnostem. Údaje o nich zásadně slučujeme pod jednu lokalitu (označenou +), neboť z hlediska sídelního tvořily obě části jeden celek. Někdy se ovšem situace komplikuje tím, že vlastní město je chápáno jako samostatná správní jednotka, zatímco předměstí je součástí příslušného panství. Tak je tomu v případě litomyšlského předměstí Záhrad, označeného v katastru výslovně jako ves, a strakonického předměstí Bezděkov, označeného v katastru jako "ulice". I v tomto případě započítáváme předměstí k městu, i když jsme si vědomi, že jeho obyvatelé měli méně výhodné právní postavení dědičných poddaných a neřídili se městským právem. Jde nám totiž především o postižení velikosti města jako sídelní jednotky.

Jinou nesnáz představují rozdělená městečka, jejichž část je označena jako městečko, resp. městys, a jiná jako ves. Zde se řídíme příslušností větší části. Z tohoto důvodu do našich tabulek nezařazujeme jihočeskou obec Heřmaň, jejíž větší část s 21 hospodářem a 2 zdaněnými domy byla chápána katastrem jako ves (panství Protivín-Drahonice), zatímco menší

⁸ Blíže viz E. Hradecký, c.d., s.125.

část s pouhými 3 hospodáři a bez zdaněných domů, jež patřila městu Písek, byla v katastru označena jako městečko.

V jednotlivých rubrikách mnou sestavených tabulek jsou uvedeny následující údaje:

1) *Klasifikace* obcí na město (m), městečko (ms) a městys (mt), tak jak je podána u každé obce ve finálním elaborátu z roku 1757 v záhlaví jejího katastrálního zápisu (další rozlišení na města královská, horní apod. vnechávám). Tyto údaje - v obou edicích nevidované - umožňují srovnat, do jaké míry byl právní charakter městské obce pro autory katastru zavazující při její klasifikaci pro potřeby domovní daně. Ukazuje se, že zdaleka ne všechna města byla zařazena mezi klasifikované obce, že zejména u horních měst v Krušnohoří, která měla svou hornickou konjunkturu již dávno za sebou, rektifikační komise vzala v úvahu jejich současnou chudobu a zahrnula je mezi místa neklasifikovaná, zatímco mezi klasifikovaná naopak zařadila četná textilní městečka severních a východních Čech jako byly Hodkovice nad Mohelkou, Bělá pod Bezdězem, Vrchlabí, Pilníkov nebo Svoboda nad Úpou. Srovnání obou klasifikačních systémů je tedy i dobrým ukazatelem ekonomické a populační dynamiky některých míst a oblastí.

2) *Počet domů evidovaných pro potřeby domovní daně roku 1757*. Obdobné počty pro rok 1748 neuvádím, neboť jsou u klasifikovaných měst v zásadě totožné s počty hospodářů. Pokud by jich chtěl některý badatel přesto použít, má je zpřístupněny u J. Novotného v tabulce 3 (str. 20-41), bohužel s mezerami, které je nutno doplňovat z originálu katastru.

3) *Počet domů zatížených roku 1757 pozemkovou daní*, a to souhrnně a podle jednotlivých velikostních kategorií, naznačujících význam zemědělství v životě jednotlivých lokalit. Zde je třeba ovšem upozornit, že nejde o stav z poloviny století, ale v podstatě o obraz zatížený fasemi a jejich revizitací, tedy *stav kolem roku 1720*, jen u některých obcí rektifikovaný na základě pozdějších informací.

4) *Počet tzv. "duší"* podle duchovenských fasí z let 1713-1714, příp. opravený následujícím jednáním a zachycený ve spisech. Tyto počty přebírám z edice dominikálního katastru. Bohužel, jsou uvedeny jen u některých lokalit, zatímco v mnoha jiných případech se buď nedochovaly, nebo se musíme spokojit se souhrnnými údaji za více obcí patřících k témuž kostelu. Tyto souhrnné údaje neuvádím. Údaj o počtu duší doplňuji o informaci, jaký *kostel* v dané lokalitě existoval. Předpokládám totiž, že údaje z míst, kde byla fara, byly zpravidla přesnější než údaje z míst faře

vzdálených, kde existoval pouze filiální kostel bez stálého správce nebo kde nebyl kostel vůbec. Informace o existenci či neexistenci fary v daném místě je navíc cenná i z hlediska studia účinnosti náboženského působení katolické církve na městské obyvatelstvo. Vážným problémem zůstává stanovení podílu dětí předzповědního věku, které nebyly zahrnuty do počtu vykazovaných duší. Zpravidla se soudí, že šlo o děti asi do 12 let,⁹ z poznámek některých farářů však vyplývá, že v některých fasích jsou evidovány již děti od 7 let.¹⁰ Celá otázka dosud čeká na spolehlivé řešení. V každém případě ovšem nám dávají tabulky dobrou příležitost k výpočtu koeficientu "počet duší : počet domů", důležitého pro odhady počtu obyvatelstva tam, kde se počty duší nedochovaly.

5) *Počet Židů, tj. židovských rodin* v jednotlivých lokalitách, čerpaný z edice rustikálu. Tam jsou v poznámkách u jednotlivých míst uváděna čísla z fasí, resp. spisů. Spolehlivost těchto údajů bude třeba teprve prověřit, zdá se však, že alespoň ve vytýčení lokalit s židovskou populací nejsou, jak ukazuje srovnání se solním soupisem z roku 1702, velké mezery (ale chybí např. Golčův Jeníkov).

Využití shromážděných údajů je mnohostranné. Na tomto místě bych chtěl upozornit pouze na některé nejzávažnější skutečnosti, podrobnějšímu rozboru bych se chtěl věnovat na jiném místě. Shromážděná data ukazují, že již v první polovině 18. století se městská síť v Čechách dělila zřetelně do tří základních celků. Prvý představovala *protoindustriální oblast* severozápadních, severních a severovýchodních Čech, kde existovala nejhustší síť

⁹ Pokyny církevních úřadů pro sestavování zpovědních seznamů a farářských relací mluví o tom, že zpovědním věkem je zpravidla 12 let, dávají však důraz více na duševní způsobilost než na věk dítěte. Z údajů zpovědních seznamů vyplývá, že často byly evidovány již děti od 7 let. A. Podlaha: Dějiny arcidiecése pražské od konce století XVII. do počátku století XIX. I/1, Praha 1917, s. 138-139, 275-277. E. Čáňová: K problematice studia zpovědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro demografickou statistiku. Historická demografie 5, 1971, s. 47-60.

¹⁰ Pokud se ve fasích věk dětí zmiňuje, zpravidla je to věk do 7 let (včetně). V Červené Řečici se počítají "duše" od 8 let. Ve farnosti Ořech se uvádí, že do počtu 1191 duší je zahrnuto i 236 dětí do 7 let (tj. 20 %). Ve farnosti Rychnov nad Malší je uvedeno 1597 duší, dětí narozených v letech 1706-1713 je 366, poměr tedy zhruba stejný. Ve farnosti Ústí nad Labem se uvádí 1570 duší a mimo to 328 dětí (17 %), což by rovněž odpovídalo dětem do 7 let (ve městech byl podíl dětí nižší než na vsi). Rovněž ve farnosti Řehlovice bylo do celkového počtu 1435 duší zahrnuto 315 "mládeže" bez zpovědi, tj. 22 %. Naproti tomu v Táboře tvořily roku 1717 děti (138) jen 4 % z celkového počtu 3552 duší. TK 3, s. 241, 295, 301, 396, 421, 443.

větších městských obcí, jejichž prosperita byla do velké míry založena na textilní výrobě, určené pro vzdálené trhy a expandující z těchto měst v široké míře i do jejich zemědělského okolí. Druhou představovaly *úrodné oblasti Polabí a dolního Poohří*, kde sice urbanizace dosáhla menších rozměrů, nicméně i zde dala vzniknout relativně husté síti větších městských obcí, jež vděčila svému ekonomickému rozvoji jednak tradičnímu řemeslu, jednak čilému obchodu obilím i surovinami mezi "horami" a "krajem". A konečně tu byla rozsáhlá oblast *jižních a jihozápadních Čech*, zahrnující i jižní polovinu středních Čech, kde se udržovala tradiční struktura středověkého typu, charakterizovaná řídkou sítí tradičních velkých městských center typu Českých Budějovic, Písku či Plzně, opírajících svou moc o tradiční řemeslo, rozsáhlý dominikál i administrativní funkce a kulturní servis, a hustou sítí drobných městeček s nepatrným ekonomickým a demografickým potenciálem. Tabulky ukazují rovněž zcela *mimořádné postavení Prahy*,¹¹ projevující se nejen tím, že pražská města počtem domů několika násobně překračují ostatní městské obce, ale i tím, že v širokém okolí Prahy nevzniklo vůbec žádné větší město. Většina lokalit I. a II. klasifikační třídy se nacházela v okrajových oblastech Čech (Kadaň, Chomutov, Most, Liberec, Broumov, Jindřichův Hradec, Plzeň, Cheb), zbývající (Mladá Boleslav, Jičín a Hradec Králové) pak ve vzdálenosti 55, 80 a 110 km od Prahy, v blízkém sousedství protoindustriálního pohraničí.

Zmíněné tři oblasti Čech vykazovaly nejen rozdílný podíl městského obyvatelstva, ale také rozdílný procentuální poměr mezi řemeslem na vsi a ve městě a nepochybně i další zvláštnosti (např. v úrovni školské sítě), které teprve bude třeba podrobit důkladnějšímu zkoumání. Získané poznatky mají svůj význam nejen pro poznání ekonomického, resp. sociálního vývoje Čech v následujícím období, ale také pro pochopení vývoje národnostního. Ten byl spoluurčován jednak převažujícím podílem německého obyvatelstva v silně urbanizovaných protoindustriálních oblastech, který zakládal jeho pozdější ekonomickou převahu nad českou populací, jednak faktem, že české etnické území se vyvíjelo co do urbanizace značně nerovnoměrně, což se pak zřetelně odráželo v nestejně nacionální aktivitě jednotlivých krajů v průběhu českého národního hnutí, které našlo svá významná centra ve městech komerčně agrárních oblastí a ve městech protoindustriálních, avšak podstatně zaostávalo v oblasti jižních a jihozápadních Čech.

¹¹ V Praze byl aplikován zcela odlišný způsob zdanění než v krajích, proto není možno do tabulek zařadit údaje analogické údajům z venkovských měst.

TABULKA I - POČET DOMŮ, "DUŠÍ" A ŽIDOVSKÝCH RODIN VE MĚSTECH

KRAJ, město	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)										Počet du- žid. š í rodin	
	Typ "dd"	celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	tel	9	10	11
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
BEROUNSKÝ												
<i>Klasifikovaná</i>												
Beroun	<i>m</i>	164	150	68	20	20	17	14	11	<i>d</i>	549	2
Hořovice	<i>ms</i>	127	88	16	13	27	25	7	-	<i>d</i>	672	-
Hostomice	<i>m</i>	119	82	2	9	22	19	25	5	-	529	-
Příbram	<i>m</i>	222	211	78	30	47	33	19	4	<i>d</i>	-	-
Neveklov ¹	<i>ms</i>	62	62	13	13	9	20	7	-	<i>f</i>	461	5
Žebrák	<i>m</i>	98	61	3	12	20	9	9	8	<i>d</i>	506	-
Votice	<i>ms</i>	134	124	81	11	15	10	4	3	<i>f</i>	-	42
Benešov	<i>m</i>	226	168	96	13	9	25	20	5	<i>f</i>	-	3
Sedlčany	<i>ms</i>	143	139	60	25	37	12	4	1	<i>d</i>	745	-
Celkem		9 1295	1085	417	146	206	170	109	37	<i>x</i>	-	52
<i>Neklasifikovaná</i>												
Štěchovice +	<i>ms</i>	11	28	6	10	12	-	-	-	-	-	1
Řevnice +	<i>mt</i>	-	25	-	1	7	8	8	1	<i>k</i>	-	1
Dobříš	<i>ms</i>	23	60	26	7	13	9	5	-	-	339	2
Kamýk n.V. +	<i>ms</i>	-	38	2	16	11	5	4	-	<i>f</i>	220	3
Budňany	<i>ms</i>	1	14	2	4	7	1	-	-	<i>d</i>	-	1
Milín	<i>ms</i>	-	19	-	1	8	4	5	1	-	-	1
Kosova Hora	<i>ms</i>	2	26	1	3	14	8	-	-	<i>f</i>	172	9
Netvořice	<i>ms</i>	-	40	-	3	18	12	7	-	<i>f</i>	233	-
Lochovice	<i>ms</i>	-	46	1	6	6	12	21	-	<i>f</i>	405	-
Mníšek p. B.	<i>ms</i>	14	32	-	-	-	23	7	2	<i>f</i>	-	-
Nový Knín	<i>m</i>	30	70	30	13	17	7	2	1	<i>k</i>	312	2
Prčice	<i>ms</i>	22	59	24	12	9	11	3	-	<i>f</i>	-	-
Maršovice	<i>ms</i>	8	40	7	8	7	10	7	1	<i>fi</i>	247	1

¹ Počty domů společně pro Neveklov a Hodětice, počet duší jen za Neveklov (Hodětice 39 duší, fil. kostel).

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)									Počet du- žid. š í rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	tel	9	10	11
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Bystřice (díl)	<i>ms</i>	1	20	1	-	8	3	8	-	<i>f?</i>	-	-
Cerhovice	<i>ms</i>	12	49	1	4	28	8	5	3	<i>fi</i>	-	-
V. Janovice	<i>ms</i>	-	23	-	2	10	6	5	-	<i>fi</i>	-	-
Sedlec	<i>ms</i>	18	55	20	5	14	14	2	-	<i>f</i>	241	-
Vys. Chlumeč	<i>ms</i>	1	11	-	1	7	3	-	-	-	187	-
Kr. Hora n. V.	<i>ms</i>	-	35	-	9	15	6	5	-	<i>f</i>	227	-
Mýto	<i>ms</i>	4	72	2	3	38	28	1	-	<i>f</i>	-	-
Zbiroh	<i>ms</i>	-	58	-	2	34	21	1	-	<i>fi</i>	229	-
Zbraslav	<i>mt</i>	32	42	32	10	-	-	-	-	<i>k</i>	-	2
Celkem		22 179	862	155	120	283	199	96	9	<i>x</i>	-	23
Úhrnem	<i>K</i>	9 1295	1085	417	146	206	170	109	37	<i>x</i>	-	52
	<i>N</i>	22 179	862	155	120	283	199	96	9	<i>x</i>	-	23
	<i>K+N</i>	31 1474	1947	572	266	489	369	205	46	<i>x</i>	-	75
	<i>Vsi</i>	-	775	5654	140	340	1134	1977	1777	286	<i>x</i>	-
<i>Cel.</i>	-	2249	7601	712	606	1623	2346	1982	332	<i>x</i>	-	-

BOLESLAVSKÝ

<i>Klasifikovaná</i>												
Bělá p. B.	<i>ms</i>	111	108	51	14	23	12	7	1	<i>f</i>	-	-
Benátky n. J.	<i>m</i>	95	120	39	30	28	15	7	1	<i>f</i>	384	-
Český Dub	<i>m</i>	118	117	50	24	27	12	3	1	<i>d</i>	-	-
Hodkovice n. M.	<i>ms</i>	138	136	84	22	16	9	5	-	<i>f</i>	681	-
Dobrovice	<i>ms</i>	71	83	28	8	32	12	3	-	<i>d</i>	575 ²	-
Doksy	<i>ms</i>	134	126	70	15	23	12	4	2	<i>f</i>	615	-
Frydlant	<i>m</i>	255	252	136	69	31	13	3	-	<i>d</i>	1486 ³	-
Chrastava	<i>ms</i>	164	152	83	37	29	3	-	-	<i>f</i>	671	-
Hrádek n. N.	<i>ms</i>	130	108	53	31	23	1	-	-	<i>f</i>	-	-
Rovensko p. T.	<i>ms</i>	137	93	43	11	17	12	10	-	<i>f</i>	-	-
Jablonné v P.	<i>m</i>	238	243	171	32	28	9	3	-	<i>f</i>	1260 ⁴	-

² Se zámkem.

³ S Větrovem.

⁴ Z toho zámek 55.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)							Počet			
		"dd"	celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	Kos- tel	du- šid. řid. rodin	
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Sobotka	ms	117	163	130	4	19	8	2	-	d	.	.
Liberec	m	584	535	432	71	24	8	-	-	f	2324	.
Lysá n. L.	ms	233	129	8	28	41	22	22	8	f	.	4
Mělník	m	117	141	108	9	13	7	1	3	f	.	.
Mímoň	ms	187	181	103	26	25	13	14	-	f	1092	.
Ml. Boleslav	m	274	296	182	39	41	16	9	9	d	1346 ¹⁴⁴ ⁵	.
Mn. Hradiště	ms	166	151	79	10	32	25	4	1	d	759	3
Mšeno	ms	151	161	36	51	39	22	9	4	f	.	.
Nymburk	m	182	177	38	44	52	22	7	14	d	817	.
Stráž p. R.	ms	130	127	48	22	36	16	5	-	f	.	.
Turnov	m	219	240	150	30	40	15	3	2	d	1068	12
Zákupy	ms	126	128	67	27	20	7	7	-	d	767	.
Cvikov	ms	249	235	159	32	26	16	2	-	f	.	.
Celkem		24	4326	4202	2348	686	685	307	130	46	x	. 163
<i>Neklasifikovaná</i>												
Kuřívody	ms	12	56	33	10	13	-	-	-	f	233	.
Strenice	ms	5	25	11	10	3	1	-	-	f	.	3 ⁶
Brodce	ms	-	42	-	-	9	24	9	-	f	.	.
Březno	ms	6	24	-	4	16	-	4	-	a	232	1
Byšice+	ms	9	43	9	-	8	11	9	6	k	.	.
Osečná	ms	91	145	97	8	22	18	-	-	f	478	.
Dubá	ms	17	100	19	9	45	15	12	-	f	416	.
N. Město p. S.	ms	47	100	57	42	1	-	-	-	f	695	.
Železný Brod	ms	48	57	41	8	8	-	-	-	f	.	.
Dolní Bousov	ms	22	61	20	10	4	5	20	2	f	.	.
Křinec	ms	14	46	14	4	22	6	-	-	f	435	6
Štětí	ms	26	57	5	12	18	7	11	4	f	403	.
Kněžmost	ms	3	45	3	2	23	11	6	-	-	28 (!)	.
Bakov n. J.	ms	31	85	32	12	20	13	7	1	f	512	.

⁵ Počet v době berní ruly. Současný neuveden, byl ale vyšší.⁶ Údaj za celý statek Bezno.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)							Počet			
		"dd"	celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	Kos- tel	du- šid. řid. rodin	
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Rožďalovice	ms	26	101	31	28	30	9	3	-	f	541	.
Semily	ms	34	68	37	8	15	5	3	-	f	.	.
Vysoké n. J.	ms	13	34	13	-	9	9	3	-	f	.	.
Sovínky	ms	3	21	3	3	8	1	5	1	-	.	.
S. Boleslav (díl)	ms	5	12	5	-	7	-	-	-	p	.	.
Celkem		19	412	1122	430	170	281	135	92	14	x	. 10
Úhrnem	K	24	4326	4202	2348	686	685	307	130	46	x	. 163
	N	19	412	1122	430	170	281	135	92	14	x	. 10
	K+N	43	4738	5324	2778	856	966	442	222	60	x	. 173
	Vsi	.	5924	14670	3064	2225	3896	2661	1993	831	x	.
	Cel.	.	10662	19994	5842	3081	4862	3103	2215	891	x	.

BUDĚJOVICKÝ

Klasifikovaná

Č. Budějovice	m	494	386	275	31	30	24	12	14	d	2412	.
Vyšší Brod	mt	92	91	51	9	20	11	-	-	f	.	.
Český Krumlov	m	394	400	350	18	12	15	5	-	ar	2114 ⁷	.
Lišov	mt	103	94	8	8	19	29	27	3	f	542	.
Nové Hrady	m	105	91	40	13	24	9	5	-	f	581	.
Benešov n. Č.	mt	117	128	45	24	38	16	5	-	f	689	.
Kaplice	mt	175	178	76	16	61	18	7	-	f	.	.
Trh. Sviny	mt	176	160	41	10	75	31	3	-	f	782	.
Rožmberk n. V.	m	107	110	54	31	18	5	2	-	f	559	.
D. Dvořiště	mt	66	67	20	9	21	16	1	-	f	.	.
Cetviny	mt	66	68	30	9	18	10	1	-	f	460	.
H. Dvořiště	mt	73	73	14	11	12	33	3	-	f	490	.
Frymburk+	mt	63	75	37	3	24	11	-	-	f	512	.
Soběslav	m	194	188	46	44	59	23	13	3	d	.	.
Třeboň	m	136	126	60	28	21	7	9	1	pr	1471	.
Týn n. V.	m	183	115	50	20	23	11	10	1	d	.	.

⁷ Z toho město 1810, zámek 304.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	Počet du- žid. š í rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+				
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Veselí n. L.	m	123	120	73	14	5	6	16	6	f	.	.
Celkem		17 2667	2470	1270	298	480	275	119	28	x	.	.
<i>Neklasifikovaná</i>												
Rudolfov	ms	27	67	28	23	14	2	-	-	f	280	.
Chvalšiny	mt	9	123	9	37	59	13	5	-	f	770	.
Horní Planá	mt	6	78	7	29	33	9	-	-	f	606	.
Přídolí+	mt	6	45	6	7	7	15	10	-	f	285	.
Dol. Vltavice	mt	8	25	8	2	-	15	-	-	f	214	.
Hořice na Š.	mt	17	86	21	22	32	11	-	-	f	461	.
Rychnov n. M.	mt	36	81	36	12	18	11	4	-	f	.	.
Adamov	mt	32	39	34	3	2	-	-	-	f	154	.
Hluboká n. V.	mt	-	64	3	8	41	10	2	-	f	548	.
H. Stropnice	mt	11	59	10	4	26	16	3	-	f	330	.
Velešín	mt	23	57	25	-	7	16	9	-	f	347	.
Hojná Voda	mt	10	26	6	18	2	-	-	-	f	198	.
Rožmitál na Š.	mt	22	69	24	11	18	15	1	-	f	.	.
Stráž n. N.	mt	19	61	18	10	10	16	7	-	f	.	.
Lomnice n. L.	mt	24	87	25	5	3	35	17	2	f	494	.
Mezimostí	mt	10	46	5	3	14	18	6	-	f	.	.
D. Bukovsko	mt	4	60	5	3	11	19	17	5	f	.	.
Ledenice	ms	-	52	-	-	13	32	7	-	f	350	.
Borovany	mt	-	59	1	-	4	42	12	-	f	364	.
Celkem		19 264	1184	271	197	314	295	100	7	x	.	.
Úhemem	K	17 2667	2470	1270	298	480	275	119	28	x	.	.
	N	19 264	1184	271	197	314	295	100	7	x	.	.
	K+N	36 2931	3654	1541	495	794	570	219	35	x	.	.
	Vš	. 1111	9705	481	430	1583	3391	3106	714	x	.	.
	Cel.	. 4042	13359	2022	925	2377	3961	3325	749	x	.	.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	Počet du- žid. š í rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+				
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
BYDŽOVSKÝ												
<i>Klasifikovaná</i>												
Hořice	ms	264	223	91	62	36	20	12	2	f	1047	23
Hostinné	m	169	159	112	27	15	5	-	-	d	.	.
Chlumec n. C.	ms	162	164	79	28	31	20	6	-	d	415	4
Jičín	m	238	231	141	30	31	21	4	4	d	1400	.
Jilemnice+	ms	129	120	77	10	32	1	-	-	f	733	.
Libáň	ms	113	53	-	13	20	13	5	2	f	439	.
Lomnice n. P.	ms	108	70	46	4	16	4	-	-	f	.	.
Nová Paka	ms	172	145	89	14	27	13	2	-	f	885	.
Nový Bydžov	m	201	234	54	59	80	19	17	5	d	1415	75
Podčbrady	m	139	126	67	19	23	7	5	5	d	992	2
Pilníkov	ms	143	145	64	60	20	1	-	-	f	1177	.
Svoboda n. Ú.	ms	99	97	77	20	-	-	-	-	f	539	.
Vrchlabí	ms	252	135	97	20	14	3	1	-	f	.	.
Celkem		13 2189	1902	994	366	345	127	52	18	x	.	104
<i>Neklasifikovaná</i>												
Nechanice	ms	8	48	8	2	34	1	2	1	f	220	.
Městec Králové	ms		92	9	15	28	19	13	8	f	301	1
Mlázovice	mt	12	49	13	2	13	7	11	3	f	243	.
Žiželice	ms	24	82	25	25	14	11	6	1	f	399	.
Železnice	ms	31	84	25	17	24	7	11	-	f	496	.
Kopidlno	ms	5	75	7	19	27	19	3	-	f	426	3
Lázně Bělohrad	mt	2	23	1	20	2	-	-	-	f	505	.
Miletín	ms	17	66	11	10	23	20	2	-	f	.	.
Sadská	ms	11	141	15	57	35	14	7	13	f	714	1
Pecka	ms	22	62	24	11	16	10	1	-	f	483	.
Smidary	ms	-	49	7	23	11	5	3	-	f	473	.
Podhradí	mt	2	18	-	3	14	-	1	-	k	.	.
Střevač	mt	-	21	-	-	15	-	4	2	?	.	.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- du- tel	Počet du- žid, šf rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	8			
		1	2	3	4	5	6	7	8			
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Černý Důl ⁸	ms	42	33	23	9	1	-	-	-	fi	686	-
Vysoké Veselí	ms	25	66	6	24	26	7	3	-	fi	368	-
Celkem		15	201	909	174	237	283	120	67	28	x	5
Úhrnem	K	13	2189	1902	994	366	345	127	52	18	x	104
	N	15	201	909	174	237	283	120	67	28	x	5
	K+N	28	2390	2811	1168	603	628	247	119	46	x	109
	vsi		3726	10226	2329	1185	2320	2074	1457	861	x	.
	cel.		6116	13037	3497	1788	2948	2321	1576	907	x	.

ČÁSLAVSKÝ

Klasifikovaná

Čáslav	m	190	182	88	14	18	29	14	19	d	900	-
Habry	mt	80	53	12	4	6	11	18	2	f	.	.
Havl. Brod	m	281	264	149	50	31	20	8	6	d	1000	-
Humpolec	ms	198	197	77	42	42	34	2	-	f	.	10
Golč. Jeníkov	mt	58	41	4	-	7	29	1	-	fi	363	-
Chotěboř	m	224	192	79	53	39	12	6	3	f	826	1
Kutná Hora	m	512 ⁹	535	412	40	53	17	10	3	ar	.	-
Ledč n. S.	m	148	156	56	46	36	9	8	1	d	.	19
Polná	m	281	267	176	31	27	14	18	1	f	1684	54
Přibyslav	ms	129	132	45	23	30	15	14	5	f	.	-
Celkem		10	2101	2019	1098	303	289	190	99	40	x	84

Neklasifikovaná

Červ. Janovice	mt	5	34	5	8	16	4	1	-	f	169	-
Česká Bělá	mt	-	49	4	13	8	11	12	1	fi	.	-
Kácov	ms	2	34	2	10	12	7	3	-	f	.	1
Čestín+	mt	-	20	2	2	7	8	1	-	f	.	2
Kaňk	důl	13	71	13	43	13	2	-	-	fi	.	-

⁸ Včetně 11 bud v horách.⁹ Pro Kutnou Horu údaj o počtu domů chybí (příslušné folio poškozeno. Doplněno podle katastru z r. 1748).

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- du- tel	Počet du- žid, šf rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	8			
		1	2	3	4	5	6	7	8			
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Křivsoudov	ms	-	50	3	-	16	22	9	-	f	.	2
Čechtice+	ms	-	77	16	4	18	36	3	-	f	.	-
Lukavec	ms	-	55	4	2	28	6	15	-	f	.	13
Malešov	ms	1	27	1	-	14	9	3	-	-	.	15
Dol. Kralovice	ms	-	26	1	4	20	1	-	-	f	.	-
Borovsko	ms	-	11	-	-	11	-	-	-	k	.	-
Zahrádka	ms	2	50	2	19	14	11	4	-	f	365	-
Nové Dvory	ms	17	52	17	29	5	1	-	-	-	716	-
Havl. Borová	ms	3	64	6	7	15	29	7	-	f	.	-
Stříbrné Hory	mt	4	24	11	12	1	-	-	-	-	.	-
Krucemburk	mt	1	54	4	8	27	12	3	-	f	368	-
Ronov n. D.	ms	7	112	16	26	42	15	13	-	f	630	-
Štoky	mt	9	40	13	7	3	2	12	3	f	.	-
Lipnice n. S.	ms	18	60	22	11	22	4	1	-	f	.	-
Světlá n. S.	ms	14	50	23	14	4	6	3	-	f	.	1
Uhel. Přibram	ms	-	42	6	-	12	10	14	-	a	.	-
Větr. Jeníkov	ms	-	27	-	7	10	10	-	-	k	.	8
Vilémov	ms	6	47	2	-	-	39	6	-	f	319	-
Vlastějovice	ms	-	16	-	-	15	1	-	-	-	183	1
Hněvkovice	mt	-	22	2	-	18	1	1	-	fi	.	-
Vojnův Městec	mt	12	46	16	1	20	9	-	-	a	.	-
Sázavka	mt	-	44	3	-	7	10	24	-	f	.	-
Zbraslavice	ms	1	47	9	3	26	9	-	-	f	.	1
Zruč n. S.	ms	-	35	3	1	29	-	2	-	f	201	1
Chotusice	ms	-	56	1	2	23	3	14	13	f	524	-
Bílá Podolí	ms	2	30	2	-	16	-	7	5	k	337	-
Senožaty	mt	11	49	-	7	5	20	17	-	f	.	-
Žleby	mt	6	54	6	1	44	1	2	-	f	.	-
Celkem		33	135	1475	215	241	521	299	177	22	x	45
Úhrnem	K	10	2101	2019	1098	303	289	190	99	40	x	84
	N	33	135	1475	215	241	521	299	177	22	x	45
	K+N	43	2236	3494	1313	544	810	489	276	62	x	129

Tabulka I

pokračování

KRAJ, město	Počet domů zatížených pozemkovou daní									Počet		
	Typ "dd"	Počet podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	du- šid. rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	8			9
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Vsi	749	8449	997	425	1893	1797	2892	445	x	.	.	.
Cel.	2473	11943	2310	969	2703	2286	3168	507	x	.	.	.
		2985										

HRADECKÝ

Klasifikovaná

Broumov	m	300	356	316	16	17	4	2	1	f	2058	-
D. Králové n. L.	m	261	293	133	65	65	19	7	4	d	800	-
Hradec Kr.	m	386	478	253	63	59	44	26	33	f	885	-
Jaroměř +	m	219	226	90	67	31	13	17	8	d	.	-
Kostelec n. O.	m	194	207	138	21	25	14	6	3	d	1184	-
Králíky	ms	219	200	133	19	41	6	1	-	f	1173	1
Náchod	m	217	214	137	49	21	3	4	-	d	.	42
Čes. Skalice	m	114	122	48	25	31	12	6	-	f	.	-
N. Město n. M.	m	159	184	63	78	36	6	1	-	f	810	-
Dobruška	m	255	221	71	64	55	23	7	1	d	1021	8
Třebechovice p. O.	ms	224	197	107	42	22	15	10	1	f	901	-
Opočno	ms	128	119	91	12	6	3	6	1	f	.	-
Rychnov n. K. +	m	192	300	146	85	49	12	6	2	f	1862	45
Solnice	ms	154	168	52	54	37	20	4	1	f	.	-
Trutnov	m	280	384	247	47	54	26	9	1	d	1563	-
Vamberk	ms	85	85	35	26	14	6	4	-	f	600	2
Žamberk	m	181	180	114	20	24	12	9	1	f	875	10
Žacléř	m	118	117	63	30	22	2	-	-	f	582	-
Celkem		18 3686	4051	2237	783	609	240	125	57	x	.	108

Neklasifikovaná

Borohrádek	ms	6	31	6	9	12	4	-	-	f	.	-
Brandýs n. O.	ms	11	49	8	19	15	5	2	-	f	450	-
Police n. M.	mt	64	133	65	54	9	4	1	-	f	678	-
Častolovice	ms	3	43	6	16	15	4	2	-	f	375	1
Týniště n. O.	ms	37	80	37	27	9	7	-	-	f	420	-
Mladkov	ms	18	27	1	11	12	2	1	-	f	340	-

Tabulka I

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)									Počet	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	Kos- tel	du- šid. rodin		
											1	2
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Letohrad	ms	39	69	38	10	18	3	-	-	-	.	-
Úpice	ms	52	79	53	5	9	7	4	1	f	481	-
Hronov	ms	23	33	24	1	-	4	3	1	f	.	-
Machov	ms	29	47	30	5	2	7	3	-	f	362	-
Červený Kostelec	ms	33	52	17	5	5	17	6	2	f	400	-
N. Hrádek	mt	25	30	14	5	4	7	-	-	f	.	-
Potštejn	ms	12	27	12	7	7	-	1	-	f	.	-
Rokytnice n. O.	ms	66	36	8	18	7	3	-	-	f	.	15
Smřice	mt	41	65	42	13	5	3	2	-	-	.	1
Stárvkov	ms	48	51	8	33	8	2	-	-	f	505	-
Horní Jelení	ms	20	32	1	17	14	-	-	-	k	.	-
Žampach	m	1	13	2	1	10	-	-	-	-	52	-
Městys Žireč	ms	25	28	27	-	1	-	-	-	-	.	-
Celkem		19 553	925	399	256	162	79	25	4	x	.	17
Úhrnem	K	18 3686	4051	2237	783	609	240	125	57	x	.	108
	N	19 553	925	399	256	162	79	25	4	x	.	17
	K+N	37 4239	4976	2636	1039	771	319	150	61	x	.	125
	Vsi	6885	14782	4557	2355	2997	2301	1973	599	x	.	.
	Cel.	11124	19758	7193	3394	3768	2620	2123	660	x	.	.

CHEBSKO

Klasifikovaná

Cheb	m	604	729	477	155	93	19	5	-	d	.	-
Marktredwitz	mt	126	226	62	101	62	1	-	-	f	.	-
Úhrnem	K	2 730	955	559	256	155	20	5	-	x	.	-
	Vsi	263	1768	334	221	369	303	372	-	x	.	129
	Cel.	993	2723	893	477	524	323	377	-	x	.	129

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)									Počet du-žid, šíd. rodin		
	Typ "dd"	Počet								Kos- tel	du- šíd.	šíd. rodin
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	8			
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
CRUDIMSKÝ												
<i>Klasifikovaná</i>												
Heřm. Městec	ms	193	163	33	77	35	11	7	-	f	871	-
Choceň	ms	106	129	27	33	50	16	3	-	f	1035	-
Chrudim	m	371	336	146	60	67	29	15	19	d	1081	-
Lanškroun	m,ms	316	311	198	17	66	15	14	1	d	.	-
Ústí n. Orł.	ms	132	141	68	44	24	3	2	-	f	.	-
Česká Třebová	ms	144	141	64	20	42	13	2	-	f	.	-
Litomyšl + ¹⁰	m	407	412	239	65	70	26	11	1	d	1624	-
Pardubice	ms	238	235	73	65	63	23	9	2	d	1521	-
Přelouč	ms	110	106	26	17	33	15	12	3	f	.	-
Bohdaneč	ms	112	141	58	21	46	10	6	-	f	789	-
Týnec n. L.	ms	88	77	42	4	7	7	10	7	f	.	-
Dašice	ms	98	106	43	9	23	19	12	-	f	.	-
Sezemice	ms	91	91	26	15	32	12	6	-	f	.	-
Polička	m	281	261	108	47	59	19	25	3	d	1236	-
Skuteč +	m	211	172	70	31	44	19	7	1	f	.	1
Vysoké Mýto	m	367	330	112	93	69	20	16	20	d	.	-
Celkem		16	3265	3152	1333	618	730	257	157	57	x	1
<i>Neklasifikovaná</i>												
Bystré	ms	72	119	73	3	14	19	10	-	f	.	-
Hroch. Týnec	ms	46	46	12	1	26	-	7	-	f	.	-
Choltice	ms	8	29	10	1	10	1	6	1	k	.	-
Chrast	ms	1	53	5	15	7	13	8	5	d	.	-
Luže	ms	22	54	2	18	22	8	4	-	f	.	17
Jablonné n. O.	ms	20	51	22	14	11	4	-	-	f	384	-
Nasavrky	ms	-	12	-	-	6	6	-	-	k	176	-
Trh. Kamenice	ms	-	40	-	-	34	6	-	-	f	296	-

¹⁰ Včetně předměstí Záhraď, jež počítáno k panství jako ves. Vlastní město mělo 360 domů platících domovní daň, 383 platilo daň pozemkovou, z toho 217 do 1 str. Počet duší zahrnuje i předměstí.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)									Počet du-žid, šíd. rodin		
	Typ "dd"	Počet								Kos- tel	du- šíd.	šíd. rodin
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	8			
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Seč	ms	-	40	-	-	23	17	-	-	f	.	-
Bojanov	ms	1	25	-	8	14	3	-	-	f	.	-
Žumberk	ms	-	16	-	-	13	3	-	-	.	.	-
Proseč	ms	17	50	-	-	50	-	-	-	f	188	-
Holice	ms	47	123	47	3	22	18	31	2	f	732	-
Hlinsko	ms	30	76	22	6	14	29	5	-	f	.	1
Svratka	ms	11	27	12	2	8	4	1	-	k	.	-
Svojanov	ms	4	36	5	27	4	-	-	-	.	.	-
Celkem		16	279	797	210	98	278	131	72	8	x	18
Úhmem	K	16	3265	3152	1333	618	730	257	157	57	x	1
	N	16	279	797	210	98	278	131	72	8	x	18
	K+N	32	3544	3949	1543	716	1008	388	229	65	x	19
	Vsl	.	2944	11249	2220	742	2904	2750	2206	427	x	.
	Cel.	.	6488	15198	3763	1458	3912	3138	2435	492	x	.
KLATOVSKO												
<i>Klasifikovaná</i>												
Blovce +	ms	79	82	14	21	25	16	6	-	f	.	-
Domažlice	m	258	279	45	50	94	48	28	14	d	.	-
Hostouň	ms	93	100	28	25	33	9	5	-	f	468	-
Horš. Týn	m	203	193	68	18	18	45	37	7	ar	.	-
Kdyně	m	78	62	9	15	17	15	5	1	f	.	2
Klatovy	m	358	401	170	62	65	43	48	13	d	.	-
Nýrsko	ms	75	83	23	8	21	30	1	-	f	410	20
Poběžovice	m	92	76	16	23	26	7	4	-	ad	514	14
Přeštice	m	102	104	30	14	34	10	12	4	pr	.	2
Celkem		9	1338	1380	403	236	333	223	146	39	x	38
<i>Neklasifikovaná</i>												
Švihov	m	16	90	17	20	32	17	3	1	f	.	21
Chudonice	ms	11	42	11	4	12	1	14	-	f	348	-
Koloveč	ms	-	57	-	-	4	20	30	3	f	223	1

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	Počet du- žid, ší rodin		
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	9				
		1	2	3	4	5	6	7	8				
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Janovice n. Ú.	ms	4	67	11	16	6	21	12	1	f	295	4	
Klenová ¹¹	mt	-	20	2	-	6	11	1	-	-	110	-	
Merklín	mt	10	42	10	-	2	18	12	-	f	-	-	
Mutěšín	ms	28	81	26	15	13	25	2	-	f	458	-	
Nepomuk	m, ms	26	108	26	26	36	13	4	3	d	-	-	
Plánice	mt	36	134	38	21	39	29	4	3	f	-	-	
Strážov	ms	6	61	6	8	29	16	2	-	f	501	7	
Klenčí p. Č.	mt	12	58	14	7	2	28	7	-	f	-	-	
Újezd Sv. Kř.	ms ¹²	18	51	18	2	17	13	1	-	f	-	1	
Všeruby	mt	23	69	25	15	11	10	8	-	f	-	7	
Žinkovy	mt	-	26	1	1	12	2	10	-	f	-	1	
Měčín	ms	-	24	-	-	12	-	12	-	ad	-	5	
Celkem	15	190	930	205	135	233	224	122	11	x	-	47	
Úhrnem	K	9	1338	1380	403	236	333	223	146	39	x	-	38
	N	15	190	930	205	135	233	224	122	11	x	-	47
	K+N	24	1528	2310	608	371	566	447	268	50	x	-	85
	Vsi	-	1201	7497	1126	613	1765	1780	2080	133	x	-	-
	Cel.	-	2729	9807	1734	984	2331	2227	2348	183	x	-	-

KOUŘIMSKÝ

Klasifikovaná

Brandýs n. L.	m	119	111	59	8	17	10	8	9	d	761	17
Kostelec n. L.	m	99	87	26	13	16	22	9	1	d	-	-
Český Brod	m	113	113	50	12	23	15	8	5	d	-	-
Kolín	m	188	188	87	29	24	27	11	10	d	1602 ¹³	138
Kouřim	m	235	189	60	39	49	22	14	5	d	800	-
Vlašim	m	92	86	6	3	24	45	8	-	d	594	1
Celkem	6	846	774	288	104	153	141	58	30	x	-	156

¹¹ Bez zámku.¹² Přeškrtnuto a opraveno na "ves".¹³ A Tři Dvory.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	Počet du- žid, ší rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	9			
		1	2	3	4	5	6	7	8			
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
<i>Neklasifikovaná</i>												
Čelákovice	ms	5	51	5	8	11	9	10	8	d	-	-
Toušeň	mt	-	32	-	3	13	7	5	4	-	231	-
Zápy	mt	-	30	2	6	12	2	2	6	fi	-	1
Vrábí	mt	-	8	-	3	1	3	-	1	-	-	-
Jenštejn	mt	-	14	-	-	3	2	2	7	-	-	-
Přerov n. L.	mt	3	21	-	1	2	6	9	3	fi	236	3
Mečeříž	mt	2	32	1	1	5	2	12	11	fi	223	1
Stará Boleslav (díl)	mt	3	11	-	3	3	3	2	-	x	-	1
Cerhenice	mt	-	18	-	-	3	6	1	8	-	240	-
Divišov	ms	3	60	-	-	10	23	15	12	d	-	1
Č. Šternberk	mt	1	12	-	-	7	2	2	1	-	-	1
Jankov	mt	1	30	2	5	8	15	-	-	ad	-	2
Postupice	mt	-	21	-	6	14	-	1	-	f	100	-
Jílové u Prahy	m	26	80	30	12	16	9	9	4	f	400	-
Mnichovice	mt	2	51	3	9	21	10	5	3	f	297	-
Ondřejov	mt	3	41	-	2	14	21	4	-	k	222	-
Kostelec nad Černými Lesy	ms	36	45	11	7	2	11	9	5	d	387	1
Stř. Skalice	mt	-	15	-	-	-	7	7	1	k	-	-
Plaňany	mt	2	35	4	6	13	3	2	7	f	-	-
Nehvizdy	mt	2	26	3	-	-	13	3	7	fi	-	-
Mochov	mt	1	29	4	-	-	11	3	11	fi	177	-
Bystřice (díl)	ms	5	17	1	1	5	6	4	-	f	-	-
Louňovice p. B.	mt	-	42	3	11	18	4	6	-	f	-	-
Načeradec	ms	3	65	8	11	26	11	9	-	d	-	4
Popovice	ms	-	23	1	3	15	4	-	-	k	97	-
Pyšely	ms	6	31	6	2	20	2	1	-	f	-	1
Rataje n. S.	mt	1	25	-	-	11	13	1	-	ad	-	1
Uhl. Janovice	ms	8	55	1	1	26	15	10	2	f	-	4
Sázava	ms	1	19	2	5	8	4	-	-	f	-	1

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	Počet du- žid. ší rodin	
		Počet celk.		-1	-5	-15	-30	-60	60+			
		1	2	3	4	5	6	7	8			9
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Škvorec	mt	2	28	5	3	1	1	5	13	-	306	-
Úvaly	mt	-	18	2	-	2	4	3	7	f	-	1
Říčany	ms	7	31	1	-	1	10	12	7	f	-	-
Dubeč	mt	2	21	1	2	-	4	4	10	-	-	-
T. Štěpánov	ms	1	75	2	-	16	35	18	4	f	-	9
Domašín	ms	1	59	4	-	18	25	12	-	fi	270	-
Zdislavice	ms	-	32	2	-	4	13	13	-	fi	-	-
Vyšehrad	m	30	34	23	8	3	-	-	-	pr	-	-
Zásmuky	ms	-	32	-	1	2	17	6	6	f	-	1
Celkem		38	157	1269	127	120	334	333	207	148	x	33
Úhrnem	K	6	846	774	288	104	153	141	58	30	x	156
	N	38	157	1269	127	120	334	333	207	148	x	33
	K+N	44	1003	2043	415	224	487	474	265	178	x	199
	Vsi	-	157	5865	241	172	946	1427	177	11308	x	-
	Cel.	-	1160	7908	656	396	1433	1901	2036	1486	x	-

LITOMĚŘICKÝ

Klasifikovaná

Benešov n. P. +	m	148	142	89	38	15	-	-	-	f	708	-
Bílina	m	245	226	29	75	75	23	16	8	f	-	-
Č. Kamenice	m	287	288	201	69	17	1	-	-	d	1782	-
Chřibská	ms	120	118	82	35	1	-	-	-	f	-	-
Česká Lípa	m	453	391	250	76	51	9	4	1	f	-	40
Děčín	m	186	190	149	37	4	-	-	-	f	700	-
Duchcov	m	121	135	50	25	36	14	9	1	f	-	-
Krupka	m	158	149	56	48	37	7	1	-	f	579	-
Libochovice	m	90	77	14	5	16	22	18	2	f	-	43
Litoměřice	m	315	409	292	46	39	17	9	6	d	1031	-
Lovosice	m	85	115	81	2	9	8	13	2	f	-	16
Hrob	ms	81	77	34	23	16	3	1	-	ad	-	-
Rumburk +	ms	300	239	165	52	22	-	-	-	f	1221	-

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	Počet du- žid. ší rodin	
		Počet celk.		-1	-5	-15	-30	-60	60+			
		1	2	3	4	5	6	7	8			9
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Šluknov	ms	352	314	189	90	32	2	1	-	f	1130	-
Teplice	m	191	197	69	64	48	12	4	-	f	-	53
Ústí n. L.	m	268	344	212	68	48	9	4	3	f	-	-
Ústěk	m	204	207	142	27	36	1	1	-	f	-	7
Žandov	m	107	95	45	32	13	5	-	-	in	400	-
Celkem		18 3711	3713	2149	812	515	133	81	23	x	-	159
Neklasifikovaná												
Mikulov	ms	27	60	31	27	2	-	-	-	fi	248	-
D. Jiřetín	ms	16	46	7	10	14	15	-	-	-	-	-
Chabařovice +	m,ms	11	126	15	44	31	22	14	-	f	618	1
Levín	m	15	53	17	25	10	1	-	-	fi	-	-
Verneřice +	ms	75	151	77	25	22	23	4	-	f	725	-
Jestřebí	ms	36	72	37	10	8	5	10	2	in	377	-
Holany	ms	31	68	35	2	17	5	8	1	in	407	-
Jezvě	ms	51	83	51	5	8	11	7	1	f	394	-
Hošťka	ms	16	111	30	35	34	6	6	-	f	-	-
Brozany	mt	3	57	-	4	19	14	19	1	f	502	-
Jiřetín p. J.	ms	117	165	131	31	3	-	-	-	f	-	-
Stvolínky	ms	45	83	49	9	14	10	1	-	in	373	-
Blíževedly	ms	45	99	46	11	22	13	7	-	fi	475	-
Kravaře	ms	88	162	99	7	34	18	4	-	f	571	-
Trmice	ms	43	80	47	8	8	14	3	-	f	-	2
Třebenice	ms	9	153	37	43	51	14	7	1	f	461	-
Celkem		16 628	1569	709	296	297	171	90	6	x	-	3
Úhrnem	K	18 3711	3713	2149	812	515	133	81	23	x	-	159
	N	16 628	1569	709	296	297	171	90	6	x	-	3
	K+N	34 4339	5282	2858	1108	812	304	171	29	x	-	162
	Vsi	-	10179	15208	3036	2355	3884	3579	1845	509	x	-
	Celkem	-	14518	20490	5894	3463	4696	3883	2016	538	x	-

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Počet du- žid. tel ší rodin		
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	Kos- tel	du- ší	žid. rodin	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
LOKETSÝ												
<i>Klasifikovaná</i>												
Bčov n. T.	ms	142	181	81	87	13	-	-	-	f	.	14
Bochov	ms	172	138	4	33	84	17	-	-	f	659	-
H. Slavkov	m	445	407	262	90	48	4	2	1	f	1936	-
Jáchymov	m	474	385	307	66	12	-	-	-	d	.	-
Jindřichov	ms	124	108	22	63	22	1	-	-	f	551	-
Karlovy Vary	m	352	297	213	67	16	1	-	-	f	.	-
Krajková +	ms	116	78	32	19	22	5	-	-	f	.	-
Kraslice	ms	364	341	239	89	13	-	-	-	f	1395	-
Kynšperk n. Ohří	m	157	161	46	90	23	2	-	-	f	720	4
Loket	m	180	259	110	120	29	-	-	-	d	.	-
Luby	m	121	130	20	78	32	-	-	-	f	.	-
Nejdek	ms	179	173	90	76	6	1	-	-	f	1095	-
Ostrov	m	188	235	72	99	52	11	1	-	f	956	-
Sokolov	m	256	325	157	147	21	-	-	-	ar	.	2
Žlutice	m	160	191	35	65	56	25	7	3	f	.	-
Celkem		15	3430	3409	1690	1189	449	67	10	4	.	20
<i>Neklasifikovaná</i>												
Andělská Hora	ms	4	72	9	33	27	3	-	-	f	268	-
Boží Dar	m	87	91	91	-	-	-	-	-	f	.	-
Čistá	m	119	120	23	60	35	1	1	-	f	425	-
Doupov	ms	60	164	62	49	29	19	5	-	f	.	-
Horní Blatná	m	201	202	200	2	-	-	-	-	f	876	-
Hroznětín	mt	37	135	42	51	34	8	-	-	f	567	40
Chlum nad Ohří	mt	29	57	30	25	2	-	-	-	pr	236	-
Chyše	m	18	94	22	33	29	7	2	1	f	.	12
Abertamy ¹⁴		115	119	117	1	1	-	-	-	fi	.	-

¹⁴ Abertamy měly charakter městečka, byly však spravovány městskou radou v Jáchymově.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Počet Kos- du- žid. tel ší rodin		
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	tel	du- ší	žid. rodin	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Přebuz	mt ¹⁵	95	96	96	-	-	-	-	-	f	.	-
Krásno	m	154	282	182	76	22	1	1	-	f	1100	-
Loučná	m	20	44	20	22	1	1	-	-	fi	.	-
Lubeneč+	mt	-	30	-	3	9	6	12	-	in	.	8
Měděnec	ms	42	74	42	30	2	-	-	-	fi	.	-
Oloví	m	58	115	61	46	8	-	-	-	f	400	-
Pernink	m	77	77	77	-	-	-	-	-	fi	.	-
Rabštejn n. S.	ms	7	45	21	6	14	4	-	-	f	304 ¹⁶	-
Valeč	mt	-	32	-	5	10	17	-	-	f	373	-
Vejprty	m	94	202	97	98	7	-	-	-	f	1783	-
Celkem		19	1117	2051	1192	540	230	67	21	1	x	60
Úhrnem	K	15	3430	3409	1690	1189	449	67	10	4	x	20
	N	19	1117	2051	1192	540	230	67	21	1	x	60
	K+N	34	4547	5460	2882	1729	679	134	31	5	x	80
	Vsi	.	1686	6115	1322	1199	1555	1274	685	80	x	.
	Cel.	.	6233	11575	4204	2928	2234	1408	716	85	x	.
PLZEŇSKÝ												
<i>Klasifikovaná</i>												
Bor	ms	164	224	21	86	83	21	13	-	f	797	1
Chod. Planá	mt	114	91	27	12	5	30	17	-	f	450	15
Dobřany	ms	151	154	16	25	44	25	24	20	f	.	-
Stod	mt	114	114	34	19	7	18	25	11	f	.	-
M. Touškov	mt	77	75	35	5	9	15	8	3	f	500	11
Kladruby	mt	121	121	43	14	33	21	8	2	f	500	-
Manětín	ms	92	98	13	33	38	11	3	-	f	555	-
Planá	m	208	366	108	141	88	24	4	1	f	1235	-
Plzeň	m	335	308	146	33	52	31	26	20	ar	2772	-
Radnice	ms	133	63	3	11	23	16	6	4	f	.	6

¹⁵ "Bergfleck".

¹⁶ Městečko a tři dvory.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Počet			
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	Kos- tel	du- šíd.	žid. rodin		
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Rokycany	m	234	203	38	26	57	40	21	21	d	.	.	
Střebro	m	177	191	55	60	36	17	14	9	d	987	1	
Tachov	m	271	308	87	130	78	13	-	-	d	1263	12	
Teplá	m	208	239	46	78	80	27	6	2	f	.	.	
Úterý	mt	103	149	11	60	51	19	7	1	f	.	.	
Toužim	m	157	167	19	45	83	19	1	-	f	.	.	
Celkem	16	265	2871	702	778	767	347	183	94	x	.	46	
<i>Neklasifikovaná</i>													
Bezručice	mt	-	51	8	4	16	17	6	-	fi	.	3	
Lestkov	mt	-	58	6	4	30	12	5	1	f	.	3	
Dolní Žandov	m	1	76	18	19	15	19	5	-	f	.	.	
Staňkov	mt	1	63	14	-	12	17	19	1	f	246	.	
Krásné Údolí	mt	-	50	-	10	17	13	9	1	in	.	.	
Kynžvart	mt	2	110	27	45	37	-	1	-	f	.	11	
Nečtiny	ms	-	60	7	11	22	16	4	-	f	273	4	
Michal. Hory	ms	4	100	46	41	13	-	-	-	fi	413	.	
Pňovany	mt	-	30	-	-	13	4	13	-	-	.	9	
Přimda	ms	1	96	20	58	17	1	-	-	f	363	.	
Spálené Poříčí	mt	-	66	6	15	29	11	5	-	f	.	8	
Staré Sedliště	mt	7	126	81	12	11	20	2	-	f	.	.	
Stráž	ms	1	129	15	46	56	9	3	-	f	500	15	
Starý Plzenec	mt	-	48	5	-	4	18	15	6	f	299	.	
Mnichov	mt	109	20	32	45	9	3	-	-	f	543	.	
Černošín	mt	1	67	11	-	7	19	29	1	f	.	.	
Útvina	mt	-	73	10	16	24	16	7	-	f	.	2	
Všeruby +	mt	25	73	25	3	14	18	10	3	f	354	12	
Celkem	18	256	1385	319	316	382	219	136	13	x	.	67	
Úhmem	K	16	2659	2871	702	778	767	347	183	94	x	.	46
	N	18	256	1385	319	316	382	219	136	13	x	.	67
	K+N	34	2915	4256	1021	1094	1149	566	319	107	x	.	113
	Vsi	1717	9364	1561	611	1549	2039	2798	806	x	.	.	
	Cel.	4632	13620	2582	1705	2698	2605	3117	913	x	.	.	

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Počet		
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	Kos- tel	du- šíd.	žid. rodin	
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
PRÁCHEŇSKÝ												
<i>Klasifikovaná</i>												
Blatná	m	123	90	18	23	29	17	3	-	d	.	2
Březnice	m	137	113	45	20	22	14	11	1	f	500	18
Horázdovice	m	156	171	43	36	51	25	14	2	f	732	8
Kasejovice	mt	110	92	6	11	37	29	9	-	f	.	24
Netolice	m	161	159	52	39	34	21	11	2	f	716	.
Mirovice	m	73	69	22	17	11	14	5	-	f	133	12
Písek	m	225	215	99	31	39	23	17	6	d	1686	3
Prachatice	m	215	219	127	35	32	13	10	2	f	1141	.
Strakonice ¹⁷	m	243	313	129	87	59	23	12	3	-	.	.
Sušice	m	320	256	125	51	37	15	25	3	d	.	16
Vimperk	m	154	158	81	51	19	6	1	-	f	796 ¹⁸	.
Vlachovo Březí	m	80	68	11	10	24	21	2	-	f	541	.
Vodňany	m	194	209	72	46	44	22	22	3	d	.	4
Volary	mt	179	216	90	74	40	11	1	-	f	1093	.
Volyně	m	134	178	69	53	41	11	4	-	d	.	10
Celkem	15	2504	2526	989	584	519	265	147	22	x	.	97
<i>Neklasifikovaná</i>												
Hartmanice +	mt	12	36	12	10	2	9	3	-	-	103	.
Hory Matky Boží	ms	2	36	9	18	9	-	-	-	-	133	.
Hrádek	ms	10	36	9	4	6	17	-	-	-	235	.
Kašperské Hory	m	40	176	56	59	46	11	2	2	f	850	.
Kolinec	mt	-	33	-	4	12	17	-	-	f	142	.
Bělčice	mt	-	41	-	-	21	4	16	-	f	262	.

¹⁷ Vlastní klasifikované město Strakonice mělo 206 domů zdaněných domovní daní a 241 domů zdaněných pozemkovou daní, z toho 91 domů do 1 str. Zbytek tvoří předměstí Bezděkov, označené v katastru jako "ulice", neklasifikované a započítané nikoliv k městu, ale k panství. Bylo v něm 37 domů platících domovní daň a 72 domů platících pozemkovou daň, z toho 38 do 1 str.

¹⁸ Město, 5 dvorů a 2 mlýny 753, zámek 43.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	Počet du- šíd. rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	9			
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Mirotice	ms	9	62	12	20	20	10	-	-	f	.	9
Stříbrné Hory	ms	59	66	61	5	-	-	-	-	k	.	-
Bavorov	mt	38	118	40	31	26	17	4	-	f	.	-
Lhenice	mt	10	86	12	25	29	12	8	-	f	515	-
Strunkovice n. B.	mt	11	57	9	16	15	11	6	-	fi	.	-
Protivín +	mt	22	45	11	11	3	8	7	5	f	.	3
Rejštejn	m	25	52	27	17	7	1	-	-	f	.	-
Rožmitál p. T.	m	12	83	10	29	20	15	9	-	f	431	-
Sedlice	ms	1	60	1	4	16	7	27	5	f	.	7
Jinín	mt	-	19	-	3	5	5	6	-	f	129	-
Radomyšl	mt	36	68	36	2	5	5	17	3	f	506	-
Katovice	mt	-	44	1	5	3	15	20	-	f	.	-
Štěkeň	mt	16	43	16	3	10	4	10	-	f	293	-
Velhartice	ms	5	40	3	16	9	9	3	-	f	231	3
Husinec	mt	23	74	23	12	20	14	5	-	fi	323	-
Záblatí	mt	46	77	46	11	11	7	2	-	f	.	-
Železná Ruda	mt	9	-	-	-	-	-	-	-	f	.	-
Rabí	mt	1	42	1	11	14	9	6	1	-	212	-
Celkem		24	387	1394	395	316	309	207	151	16	x	. 22
Úhrnem	K	15	2504	2526	989	584	519	265	147	22	x	. 97
	N	24	387	1394	395	316	309	207	151	16	x	. 22
	K+N	39	2891	3920	1384	900	828	472	298	38	x	. 119
	Vsi	.	1489	11393	1293	1137	2591	3327	2749	296	x	.
	Cel.	.	4380	15313	2677	2037	3419	3799	3047	334	x	.

RAKOVNICKÝ

Klasifikovaná

Budyně nad Ohří	m	115	77	12	13	26	16	9	1	d	553	14
Kralovice	ms	124	119	24	1	21	42	20	11	f	.	1
Rakovník	m	183	160	48	33	34	21	13	11	d	.	6
Roudnice n. L.	m	160	182	58	35	42	23	18	6	pr	.	-
Slaný	m	310	255	73	47	76	34	22	3	d	.	-

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Počet Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Kos- tel	Počet du- šíd. rodin	
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	9			
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Unhošť	m	90	65	10	4	9	16	13	13	f	.	-
Velvary	m	113	159	89	18	14	17	11	10	d	568	-
Celkem		7	1095	1017	314	151	222	169	106	55	x	. 21
Městečka												
Buštěhrad	mt	20	36	9	-	2	7	13	5	-	347	-
Čistá	mt	-	62	1	-	2	28	24	7	f	450	-
Kožlany	ms	5	76	9	1	9	23	32	2	f	407	3
Chlumín	ms	-	29	-	-	15	7	6	1	f	213	-
Kladno	ms	-	38	2	-	14	8	9	5	f	358	-
Mšec	ms	3	43	3	-	2	22	11	5	fi	344	-
Nové Strašecí	ms	8	62	9	5	18	13	5	12	f	.	9
Panenský Týnec	mt	-	27	1	-	-	19	7	-	fi	142	1
Senomaty	mt	-	34	1	-	6	18	9	-	.	.	-
Slavětín	mt	-	40	1	5	19	6	7	2	fi	.	1
Smečno	ms	14	52	13	3	7	15	10	4	d	427	-
Vraný	ms	-	52	3	-	2	25	13	9	f	.	1
Zlonice	ms	-	20	-	-	2	6	2	10	f	.	1
Celkem		13	50	571	52	14	98	178	160	69	x	. 16
Úhrnem	K	7	1095	1017	314	151	222	169	106	55	x	. 21
	N	13	50	571	52	14	98	178	160	69	x	. 16
	K+N	20	1145	1588	366	165	320	347	266	124	x	. 87
	Vsi	.	380	6809	376	164	638	1627	2014	1990	x	.
	Cel.	.	1525	8397	742	329	958	1974	2280	2114	x	.

TÁBORSKÝ

Klasifikovaná

Bechyně	m	125	119	50	40	18	7	3	1	d	633	14
Jindř. Hradec	m	505	494	428	23	13	15	10	5	pr	3484	3
Jistebnice	m	94	101	31	23	24	19	4	-	f	.	13
Kamenice n. L.	m	115	135	33	19	46	34	3	-	d	326	5
Kardaš. Řečice	mt	89	83	10	9	15	33	16	-	f	555	10

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)										Počet	
		Počet celk.									Kos- tel	du- ší	žid. rodin
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Hořepník	m	91	101	35	22	31	12	1	-	f	.	15	
Milevsko	m	109 ¹⁹	139	67	17	32	19	4	-	f	.	7	
Mladá Vožice	mt	114	114	29	31	32	15	4	3	f	.	9	
Miličín	m	97	109	31	14	36	20	5	3	f	509	.	
Nová Bystřice	m	157	157	82	30	29	13	3	-	d	809	.	
Pacov	m	205	234	46	63	84	36	5	-	f	1100	8	
Pelhřimov	m	213	207	70	41	56	21	16	3	d	.	.	
Počátky	m	163	164	82	7	37	32	6	-	d	.	.	
Tábor	m	332	288	158	37	47	25	14	7	d	1899	5	
Žirovnice	mt	94	90	40	5	3	25	16	1	f	.	.	
Celkem		15	2394	2535	1192	381	503	326	110	23	.	89	
<i>Neklasifikovaná</i>													
Bernartice	ms	1	50	1	-	37	3	9	-	f	.	.	
Božejov	mt	3	19	2	1	5	7	4	-	f	203	1	
Červená Řečice	ms	11	65	14	10	18	14	9	-	d	.	.	
Deštná	ms	38	100	38	7	24	23	8	-	f	.	2	
Horní Cerekev	ms	14	67	14	2	17	30	4	-	f	.	7	
Chýnov	mt	4	60	8	16	8	21	7	-	d	478	.	
Ratibořské Hory	ms	29	61	31	18	9	3	-	-	-	299	.	
Číměř	mt	4	52	4	7	26	14	1	-	fi	.	.	
Borotín	ms	2	45	2	4	22	16	1	-	fi	.	.	
Kunžak	mt	43	132	46	16	30	34	6	-	f	854	.	
Strmilov	ms	23	112	21	9	47	33	2	-	f	697	.	
St. Město p. L.	mt	16	61	16	-	29	16	-	-	f	.	.	
Neustupov	mt	-	37	-	2	20	15	-	-	f	.	5	
Hůrky	mt	70	70	70	-	-	-	-	-	-	.	.	
Nová Cerekev	mt	-	37	2	3	18	14	-	-	f	.	.	
Nový Rychnov	m	20	49	23	2	8	6	10	-	f	.	.	
Dolní Cerekev	ms	21	61	23	1	10	19	8	-	f	.	.	
Zlaté Hory	mt	3	33	4	3	6	10	10	-	fi	.	.	

¹⁹ Údaj chybí v edici.

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)										Počet	
		Počet celk.									Kos- tel	du- ší	žid. rodin
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Černovice	ms	107	115	1	15	37	49	13	-	f	664	3	
Celkem		19	518	1226	320	116	371	327	92	-	x	18	
<i>Úhrnem</i>													
K		15	2394	2535	1192	381	503	326	110	23	x	89	
N		19	518	1226	320	116	371	327	92	-	x	18	
K+N		34	2912	3761	1512	497	874	653	202	23	x	107	
Vsi		.	959	8374	708	403	1452	2950	2720	141	x	.	
Cel.		.	3871	12135	2220	900	2326	3603	2922	164	x	.	

ŽATECKÝ

Klasifikovaná

Chomutov	m	411	471	214	93	110	34	17	3	d	1850	-
Jirkov	m	189	199	118	32	30	14	4	1	f	770	3
Kadaň	m	396	439	216	93	85	27	13	5	d	1674	-
Klášteřec n. O.	ms	125	132	57	30	31	13	1	-	f	616	-
Louny	m	204	258	84	39	57	31	26	21	d	.	-
Most	m	297	355	83	99	98	47	15	13	d	1581	-
Postoloprty	m	95	90	22	15	25	13	11	4	f	.	18
Přísečnice +	m	279	327	210	85	31	1	-	-	f	.	-
Žatec	m	454	556	171	181	93	48	37	26	d	.	-
Celkem		9	2450	2827	1175	667	560	228	124	73	x	21

Neklasifikovaná

Kralupy												
u Chomutova	ms	50	72	19	5	17	14	8	9	f	440	-
Bílšany	ms	5	47	9	-	16	12	4	6	f	.	6
Březno	m	10	87	11	16	22	17	12	9	f	.	-
Buškovice +	ms,mt	10	62	10	1	18	20	10	3	f	.	-
Horní Ročov	mt	-	12	-	-	2	4	5	1	fi	.	-
Údlice	ms	12	102	13	6	42	29	11	1	fi	.	49
Hora Sv.												
Kateřiny	ms	27	135	89	46	-	-	-	-	f	662	-

Tabulka 1

pokračování

KRAJ, město	Typ "dd"	Počet domů zatížených pozemkovou daní podle rozsahu polí (str.)								Počet du-žid. rodin		
		celk.	-1	-5	-15	-30	-60	60+	Kos- tel	du- žid. rodin		
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Hora Sv. Šebestiána	<i>m</i>	109	139	110	26	3	-	-	-	<i>f</i>	.	.
Mašřov	<i>ms</i>	28	85	34	8	31	11	1	-	<i>f</i>	.	7
Nepomyšl	<i>ms</i>	3	53	3	2	3	8	30	7	<i>f</i>	318	1
Kryry	<i>mt</i>	15	60	14	1	3	11	11	20	<i>fi</i>	304	1
Ervěnice	<i>mt</i>	27	58	-	2	33	18	5	-	<i>fi</i>	.	.
Jesenice	<i>ms</i>	12	97	-	-	44	35	18	-	<i>d</i>	536	.
Žihle	<i>ms</i>	-	65	-	22	13	14	15	1	<i>f</i>	415	.
Podbořany	<i>ms</i>	21	78	21	-	1	21	25	10	<i>f</i>	.	.
Místo	<i>ms</i>	16	36	17	13	6	-	-	-	<i>fi</i>	.	.
Vilémov	<i>ms</i>	15	75	15	13	21	14	10	2	<i>f</i>	360	3
Radonice	<i>ms</i>	20	127	12	60	46	6	3	-	<i>d</i>	.	.
Vroutek	<i>ms</i>	13	73	2	-	24	29	18	-	<i>ad</i>	590	.
Výslunf	<i>m</i>	41	63	41	19	3	-	-	-	<i>fi</i>	.	.
Celkem		20	434	1526	420	240	348	263	186	69	<i>x</i>	67
Úhrnem	<i>K</i>	9	2450	2827	1175	667	560	228	124	73	<i>x</i>	21
	<i>N</i>	20	434	1526	420	240	348	263	186	69	<i>x</i>	67
	<i>K+N</i>	29	2884	4353	1595	907	908	491	310	142	<i>x</i>	88
	<i>vsi</i>	.	1495	8057	1352	792	1644	1773	1385	1111	<i>x</i>	.
	<i>cel.</i>	.	4379	12410	2947	1699	2552	2264	1695	1253	<i>x</i>	.

Vysvětlivky:

Typ místa : K - klasifikované, N - neklasifikované, m - město, ms - městečko, mt - městyš. V řádku "celkem" a u úhrnů za kraj je uveden počet měst a městeček.

Domy : "dd" - počet domů zatížených domovní daní.

Kostel : ad - administratura, ar - arciděkanství, d - děkanství, f - fara, fi - filiální kostel, in - inkorporovaná fara, pr - proboštví.

x nelogický zápis

- nevyskytuje se

. údaj není znám

TABULKA II. POČET ZDANĚNÝCH DOMŮ V PRAZE
ROKU 1757

Katastr	Typ domů	SMP	NMP	MS	Hradčany	Hrad	Celkem
Rustikál	Šosovní	61	122	27	7	-	217
	Měšťanské	753	905	326	57	-	2041
	Bez označení	165	82	11	11	-	269
Celkem		979	1109	364	75	-	2527
Dominikál	A	87	160	48	11	28	334
	B	66	62	67	37	14	246
Celkem		153	222	115	48	42	580
Úhrn všech domů		1132	1331	479	123	42	3107
Duší roku 1727		13084	14182	69281 ¹⁾			34194

Vysvětlivky:

SMP - Staré Město Pražské, NMP - Nové Město Pražské, MS - Malá Strana.

1 - Údaj o počtu 6928 duší společný pro Malou Stranu, Hradčany a Hrad.

A - Měšťanské domy (veřejné budovy, obecní domy, měšťanské a svobodné domy, dosud nezdaněné).

B - Zemskodeskové a řeholní domy.

Poznámka: V celkovém počtu rustikálních domů, zejména neoznačených, jsou zapsány i některé domy patřící k dominikálu anebo pouhé přístavky k domům. U Malé Strany a Hradčan se rozcházejí s tabulkou editorů TK (TK 1, s. 21), kde nesouhlasí dílčí součty.

V celopražském úhrnu se shodujeme.

Pramen: TK 1, s. 21, TK 3, s. 28-34.

TABULKA III POČTY DOMŮ A JEJICH SKLADBA PODLE TYPU SÍDEL PODLE KRAJŮ

K R A J	Počty domů platících pozemkovou daň					Podíl v %			
	N	K	K+N	Vsi	Celkem	N	K	K+N	Vsi
Berounský	862	1085	1947	5654	7601	11.3	14.3	25.6	74.4
Boleslavský	1122	4202	5324	14670	19994	5.6	21.0	26.6	73.4
Budějovický	1184	2470	3654	9705	13359	8.9	18.5	27.4	82.6
Bydžovský	909	1902	2811	10226	13037	7.0	14.6	21.6	78.4
Čáslavský	1475	2019	3494	8449	11943	12.4	16.9	29.3	70.7
Hradecký	925	4051	4976	14782	19758	4.7	20.5	25.2	74.8
Chebský	-	955	955	1768	2723	-	35.1	35.1	64.9
Chrudimský	797	3152	3949	11249	15198	5.2	20.7	25.9	74.1
Klatovský	930	1380	2310	7497	9807	9.5	14.1	23.6	76.4
Kouřimský	1269	774	2043	5865	7908	16.0	9.8	25.8	74.2
Litoměřický	1569	3713	5282	15208	20490	7.7	18.1	25.8	74.2
Loketský	2051	3409	5460	6115	11575	17.7	29.5	47.2	52.8
Plzeňský	1385	2871	4256	9364	13620	10.2	21.1	31.3	68.7
Prácheňský	1394	2526	3920	11393	15313	9.1	16.5	25.6	74.4
Rakovnický	571	1017	1588	6809	8397	6.8	12.1	18.9	81.1
Táborský	1226	2535	3761	8374	12135	10.1	20.9	31.0	69.0
Žatecký	1526	2827	4353	8057	12410	12.3	22.8	35.1	64.9
<i>Celkem</i>	<i>19195</i>	<i>40888</i>	<i>60083</i>	<i>155185</i>	<i>215268</i>	<i>8.9</i>	<i>19.0</i>	<i>27.9</i>	<i>72.1</i>
PRAHA	-	3107	3107	-	3107	-	100.0	100.0	-
<i>Úhrnem</i>	<i>19195</i>	<i>43995</i>	<i>63190</i>	<i>155185</i>	<i>218375</i>	<i>8.8</i>	<i>20.1</i>	<i>28.9</i>	<i>71.1</i>

Vysvětlivky:

N - neklasifikovaná města a městečka, K - klasifikovaná města a městečka.

Zusammenfassung

Größe der böhmischen Städte nach dem Theresianischen Kataster (Edition der statistischen Angaben)

Aus der älteren Arbeit von Jaroslav Novotný (1929), aus der Edition des Theresianischen Katasters (Prag 1964-1970) und teilweise auch aus dem Original des Theresianum (1748, 1757) wurden für die weitere Analyse der Urbanisierung Böhmens im 18. Jahrhundert folgende Daten für alle Stadtgemeinden gesammelt:

- 1) Klassifikation der Siedlungen im Finalelaborat des TK: a) Stadt (m), Städtchen (ms), Marktfleck (mt), b) klassifizierte (K) und unklassifizierte (N) Siedlungen. Als klassifizierte wurden fast alle Städte und einige größeren Städtchen bezeichnet, als unklassifizierte einige kleineren Städte, die Mehrheit der Städtchen, die Marktflecken und die Dörfer (vsi).
- 2) Zahl der im J. 1757 für die Zwecke der Haussteuer ("dd") evidierten Häuser (In K fast alle Häuser, in N nur die Häuser mit dem geringen Bodenausmaß oder ohne Boden).
- 3) Zahl der mit der Bodensteuer belasteten Häuser (Total und nach der Größe des Bodenbesitzes).
- 4) Zahl der "Seelen" nach den Pfarrfassionen (1713-1714) - nur für einige Städte.
- 5) Zahl der jüdischen Familien in den Städten.
- 6) Existenz oder Inexistenz einer besetzten Pfarre in der Stadt (1713-1714). Erläuterungen: ad - Administratur, ar - Erzdekantei, d - Dekantei, f - Pfarre, fi - Filialkirche, in - inkorporierte Pfarre.

Neben der Daten über jede Stadtgemeinde gibt es in der Tafel I. auch die summarischen Daten für die Stadtgemeinden und Dörfer im jeden historischen Kreis. Tafel II. behielt analogische Angaben für die Prager Städte. In der Tafel III. findet sich die Summarisierung der Angaben aus der Tafel I. und II.

Tab. I. - Zahl der Häuser und ihre Struktur nach den Siedlungstypen (nach den Kreisen)

KREIS, der Stadt Typ "dc"	Zahl Summe	Zahl der mit der Bodensteuer belasteten Häuser nach dem Felderausmaß							Zahl der Seelen jüd. Familien			
		-1	-5	-15	-30	-60	60+ Kirche	10	11			
a	b	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Celkem - Summe												
Úhrnem - Total												

Workshop "Soziale Strukturen in Böhmen"

Ve dnech 2. až 4. prosince 1994, se konal v německém jazyce v prostorách I. oddělení Státního ústředního archivu v Praze v rámci projektu "Sociální struktury v Čechách" ("Soziale Strukturen in Böhmen") již druhý pracovní seminář.¹ Pracovní setkání mělo jednak přispět k seznámení s výsledky komplexnějších či dílčích studií jednotlivých členů pracovního týmu, vycházejících převážně ze statisticko-quantifikačního zpracování pramenů centrální povahy - soupisu obyvatel podle víry z roku 1651, berní ruly z roku 1654, revizitace berní ruly, tereziánského katastru (od 1711) a okulárních visitací (od 1717), jednak za účasti předních historiků, zabývajících se sociálními dějinami (mj. E. Maur, M. Mitterauer, J. Ehmer, J. Čechura, P. Kriedte, J. Schlumbohm) byl vytvořen široký

¹ V rámci projektu byly zpracovány tyto studie: M. Seligová, Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století. HD 17, Praha 1993, s. 111-130; M. Seligová, Demografické, rodinné a sociální poměry na panství Děčín v polovině 17. století. Diplomová práce, PF UJEP, Ústí nad Labem 1994; J. Horský, E. Maur, Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie. HD 17, Praha 1993, s. 7-35; L. Matušková, A. Pazderová, Alterzusammensetzung der Kinder im "Verzeichnis der Untertanen nach dem Glauben vom Jahre 1651. HD 17, Praha 1993, s. 53-64; A. Pazderová, Die Besiedlung der Neisseregion vom Mittelalter bis in die Neuzeit (17.-18. Jh.), ref. přednesený v Žitavě 13.-14. 10. 1993, v tisku; J. Horský, Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (panství Třeboň - sonda). Jihočeský sborník historický LXII, 1993, s. 50-57; J. Horský, D. Štefanová, Rekatolizace a rodinné, sociální a kulturní životní světy (panství Frýdlant - sonda do Soupisu podle víry z roku 1651). In: Rekatolizace v českých zemích (Sborník příspěvků z konference v Jičíně dne 10. září 1993), Pardubice 1995, s. 131-144; J. Grulich, ... in: Jihočeský sborník historický, 1994; J. Grulich, Panství Chýnov ve světle dobových pramenů. Nástin hospodářských a sociálních struktur v 17. a 18. století. Diplomová práce, FF JČU České Budějovice 1993; E. Maur, D. Pišová, Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702, in: HD 18, Praha 1994, s. 7-67; D. Štefanová, Sociální dějiny frýdlantského panství v 50.-70. letech 17. století. Diplomová práce PF UJEP, Ústí nad Labem 1995.

prostor k diskusi. Jejím přínosem byly četné metodologické impulsy, využitelné v dalších etapách projektu. Upozornila jak na terminologické diskrepance v pojmenovávání jednotlivých sociálních kategorií poddaných v oblastech středo- a západoevropských (J. Schlumbohm), tak i na některá úskalí týkající se typologie rodiny, vyplývající ze statisticko-quantifikačního zpracování dat.

Příspěvky, které zazněly na pracovním semináři lze tematicky rozdělit do tří skupin: 1) historicko-demografické, týkající se rodinné typologie; 2) hospodářsko-sociální; 3) právní a sociálně-historické.

Na poli historicko-demografickém byl zajímavý příspěvek M. Seligové "Rodinné struktury a sňatkový věk na panství Děčín". Cílem jejího badatelského snažení bylo, pokusit se s využitím pramenných údajů soupisu obyvatel podle věry z roku 1651 o rekonstrukci rodiny a přispět tak do diskuse o existenci středo- nebo západoevropského modelu historického tvoření rodiny na jedné straně a východo- a jihoevropského modelu na straně druhé.

Nové výsledky rozsáhlého demografického projektu výzkumu matrik pro Čechy v historickém období 17. a 18. století byly představeny L. Fialovou.

Celý blok věnovaný výzkumu rodiny byl ukončen diskusí vedenou M. Mitterauerem a E. Maurem, která se zabývala dalšími perspektivami výzkumu projektu "Sociální struktury v Čechách" na tomto poli. Hospodářské a sociální dějiny byly prezentovány úvodním referátem M. Cermana (z Institut für Wirtschaft- und Sozialgeschichte der Universität Wien), který se snažil vývojově představit sociální rozvrstvení jednotlivých, v rámci projektu zpracovávaných panství (děčínské, frýdlantské, chýnovské, liberecké, poděbradské), tak i celkovou rozlohu půdy, připadající na jednotlivé usedlosti. Zpracováním pramenných údajů z rozmezí let 1651-1722 se např. naprosto jednoznačně potvrdil trend poklesu držby velkých usedlostí. E. Maur doplnil tento referát i o výsledky svých vlastních výzkumů, čímž vznikl plastičtější obraz hospodářských a sociálních poměrů Čech po třicetileté válce. K tomuto tematickému okruhu lze přiřadit i příspěvek J. Grulichy, který obsahově představil projekt a po krátké charakteristice chýnovského panství pohovořil o svých případných výzkumech.

Třetí tematický okruh věnovaný právním a sociálně-historickým studiím byl uveden referátem J. Horského, v němž se autor snažil nejen o obecné shrnutí existence různých typů dědického práva na území Čech a jejich fungování v praxi, ale i o postižení tendencí majících v této souvislosti vliv na tvorbu a formování domácností. Tento referát, snažící se postihnout danou oblast historického výzkumu generelně, byl doplněn mikrohistorickou studií Sheilagh C. Ogilvie (University of Cambridge), jejíž analýzy zápisů úředních protokolů frýdlantského panství, obsahující každodenní vzájemné konflikty mezi poddanými a mezi poddanými a vrchností, odrazilily sociální a právní vazby mezi těmito složkami. Vrchnost např. ve sporech mezi sedlákem a podruhem rozhodla neprávem ve prospěch sociálně silnějšího (platil jí daně).

Ke studiím mikro-historickým se řadí, i příspěvek D. Štefanové, který byl založen na využití konšelských a pozemkových knih poddanské vsi frýdlantského panství Luhu v časovém rozpětí let 1651-1672. Mikro-studie byla zaměřena na sociální kategorii podruhů a kladla si za cíl pokusit se definovat jejich sociální postavení, zjistit jejich eventuální majetkovou nebo příbuzenskou vazbu k hospodářovi, popřípadě i jejich možnost se zakoupit.

Mikro-historickou studii jedné vesnice s využitím pramenů prezentoval J. Schlumbohm² jeden z tvůrců proto-industriální teorie. Přítomné zasvětil do metod a výsledků své rozsáhlé mikro-historické práce zaměřené především na rekonstrukci rodiny, týkající se části osnabrückerého farního okrsku - vsi Belmu.

Veškeré studie, které byly představeny na tomto druhém pracovním semináři, jejich makro- i mikrohistorické přístupy uchopování historických faktů plně odpovídají tendencím celého projektu "Sociální struktury v Čechách".

Dana Štefanová

O seminářích Vývoj osídlování České republiky

Brněnská pobočka Společnosti pro dějiny věd a techniky uspořádala během tří let (1993-1995) třídní seminář na téma Vývoj osídlování České

² J. Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe: die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrielle Zeit, 1650-1860, Göttingen 1994.

republiky. Z multidisciplinárního hlediska přírodovědných, společensko-vědných a filosofických disciplin se probíraly problémy týkající se krajiny, sídel, kultury a práce obyvatel. Šlo vlastně o pohled na to, jak člověk ovlivňoval od svého příchodu své okolí a jak pozvolna se stupňovaly jeho zásahy do životního prostředí, až k současné devastaci.

V prvním semináři se probíral časový úsek od paleolitu po období Velké Moravy, na druhém semináři šlo o údobí od Velké Moravy po přelom 18. a 19. století a závěrečný seminář se zabýval 19. a 20. stoletím. Ke každému semináři připravilo kolem dvaceti autorů rozšířená abstrakta (stručný txt a základní soupis literatury k danému tématu). Celkový rozsah ze všech tří seminářů dosahuje asi 150 stran. V univerzitní knihovně Moravské zemské knihovny v Brně je celý soubor deponován pod jménem editora a autora tohoto sdělení.

Výsledkem seminářů je mimo jiné svým způsobem neběžné členění proměn života na území naší republiky a v oblasti střední Evropy vůbec. Vychází z dosti jednoduché výchozí myšlenky, kterou je změna funkce starých stezek. Nejstarší údobí, za něhož pobýval člověk na našem území, je paleolit. V té době byly predisposice stezek (dané přírodními podmínkami, tj. reliéfem a hydrografickou sítí) využívány jen z části. Člověk se v krajině choval jako její prvek bez výrazných vlivů. Proto tehdejší krajina zůstala přírodní krajinou.

Když se po poslední době ledové člověk ve střední Evropě znovu objevil, a to už natrvalo, došlo před asi deseti tisíci lety k proměně. Postupně se ze sběrače a lovce stával člověk zemědělcem. Osídlil nejpříhodnější místa v nížinných polohách a pro kontakty ať na blízku nebo i do daleka využíval jak predisposicí dálkových, tak i lokálních a regionálních tras; ty místní jen v nedařekém okolí svých sídel. Zakrátko se síť stezek stala osou života. Krajina v nížinách se po obhospodařování začala měnit. Vznikala zemědělská krajina. Při křižovatkách dálkových stezek a u významných brodů začala vznikat prvá střediska života - obchodu, informací, služeb. S vývojem technik od kamenné industrie přes bronzovou po železnou se měnily, zlepšovaly podmínky k uhájení života a během posledního tisíciletí se rozšiřovala osídlení i do okolí nížin. Způsob života byl však stále řízen zásadními cykly zemědělského roku, což trvalo až do doby zániku Velké Moravy. Toto dlouhé období lze označit jako starověk.

V povelkomoravské době se za rychlého vzrůstu počtu obyvatel také rozšiřuje síť stezek, a to o regionální i lokální trasy ve výše položených

místech dosud lidmi neokupovaných. Během asi tří století se rozsah osídleného a zemědělsky využívaného území zvětšil několikanásobně. Valná většina současných osídlených míst - alespoň v relativně vyšší poloze - pochází z této doby. Staré zkušenosti i nové empirické poznatky naučily naše předky akceptovat danost přírodních podmínek a díky tomu dospěli k vytvoření kulturní krajiny. Jejím znakem byla v té době též znamení u starých stezek. Místo předkřesťanských znaků, kterými hlavně u křižovatek byly stromy (zvláště lípa), bloky hornin (např. menhiry) a snad i jiná znamení, nastoupily kříže a křížky, sochy svatých, boží muka, kaple, kostely. V tomto smyslu lze kulturní krajinu nazvat též sakrální krajinou. A dobu, v níž se toto vše dělo, je možno pojmenovat středověk, a to až do času, kdy se její typické znaky začaly vytrácet s příchodem osvícenství. Na konci 18. století se místo cest na starých stezkách začaly budovat nové císařské silnice nectíci tisícileté predisposice, ale podle pravítka rovně překračující kopce a roviny.

Přelom 18. a 19. století se ukázal jen jako prvý nesmělý zlom v přeměně krajiny. V 19. století přibýly radikálnější změny. Lesy, jako podstatná část krajiny dosud přetrvávající ve svém téměř původním složení, byly měněny v monokultury. Přibýla výstavba železničních tratí přerušujících tisícileté vazby stezek, které v zásadě nenarušilo dosud nemnoho vybudovaných císařských silnic. Vrcholem změn však bylo až 20. století. Lokální trasy stezek téměř zcela zanikly při scelování polí spolu s četnými doklady sakrální krajiny. Regionální a dálkové trasy stezek se vytratily pod silnicemi a dálnicemi nově překračujícími krajinu bez vazeb na přírodní predisposice. Za krátkou dobu dvou století byla kulturní krajina k nepoznání zhanobena tak zvanou civilizací. Proto nyní žijeme ve zhanobené krajině. Doba, v níž vznikla, je dobou novověku.

Radan Květ

Životní jubileum PhDr Elišky Čáňové

Eliška Čáňová se narodila 6. listopadu 1925. Blahopřejeme jí tedy k sedmdesátým narozeninám. Přejeme jí, aby ještě dlouho mohla pokračovat v slavné tradici českých archivářů spravujících bohaté fondy k hospodářským a sociálním dějinám a k vývoji populace českých zemí v 16. až 18. století. Pamatujeme se na mnohé z těchto archivářů, kteří prošli ještě vynikajícími historickými semináři pražské i brněnské university před druhou světovou válkou. Nebudeme raději nikoho jmenovat ze strachu, abychom někomu neukřivdili bezděčným opomenutím. Málo známe i dnešní nejmladší archivářskou generaci. Jaksi však se nám přičí napsat, že Eliška Čáňová patří k dnes nejstarším, kdo před čtvrt stoletím začali spojovat ve své archivářské činnosti do té doby nemyšlitelnou kombinaci: odbornou práci s historickými dokumenty a moderní demografickou vědu. Vždyť tato archivářská generace, z níž většina oslaví podobná životní jubilea v průběhu příštích deseti či patnácti let, ještě nehodlá skončit. Nekonečné jsou metry krabic archivních dokumentů v depositářiích ústředních i oblastních archivů a badatelské úkoly prozkoumat je si nemohou klást reálný termín vyčerpávajícího zpracování. Jen generace za generací archivářů si předávají navzájem mladý elán a staré zkušenosti.

Eliška Čáňová patří k tomu druhu archivářů, který kdysi na konci padesátých let 20. století vnukl zakladateli moderní historické demografie Louis Henrymu názor, že má-li demograf uspět, když se chce plést historikovi do řemesla, musí umět spolupracovat s archiváři. Po dlouhé vědecké kariéře v Státním ústředním archivu v Praze a mnohaletém vedení odborné skupiny pro historickou demografii při Archivní správě je dnes Eliška Čáňová nejzasvěcenějším odborníkem nejen ve věci uložení a evidence pramenů pro dějiny obyvatelstva Čech od 16. století, nýbrž i specialistou v otázce čtení a interpretace dotyčných dokumentů. Ne pouze kolegové se v tomto oboru na ni obracejí a vždy se setkávají s ochotou poradit, ale i studenti u ní kdykoli nalézají cenné archivářské rady a pokyny při psaní diplomových prací. A tak bez oficiálních příležitostí a hierarchie

vědeckých hodností se kolem Elišky Čáňové po léta soustřeďuje to nejcennější, čím dějepisné bádání postupuje kupředu: znalost pramenů spolu s uměním nalézat nejefektivnější metody pro jejich odbornou interpretaci. Svědectvím o těchto kvalitách badatelské práce Elišky Čáňové je její čtyřicetiletá publikační činnost, kterou spolu s blahopřáním redakce Historické demografie uveřejňuje v bibliografickém výběru.

Redakce

Výběrová bibliografie prací PhDr. Elišky Čáňové (do roku 1995)

1. Evidence žebráků v Praze v roce 1623. In: *Český lid* XLII, 1955, s. 229-233.
2. Hospodářský stav panství Rýzmburk v XVI. a na počátku XVII. století. In: *SAP* V/2, 1955, s. 205-226.
3. Zanikání drobných statků na Hradecku. Příspěvek k hospodářským a sociálním dějinám XVI. a počátku XVII. století. In: *Práce krajského musea v Hradci Králové* 2, 1959, s. 115-149.
4. Tvoření příjmení na panství Rýzmburském koncem XVI. a počátkem XVII. století. In: *Hradecký kraj* 1959, s. 117-135.
5. Archivy a regionální vlastivědné sborníky. In: *AČ* 1960, č. 2., s. 76-82.
6. Nové regionální sborníky. In: *AČ* 1961, č. 3, s. 153-157.
7. K dějinám proticírkevních proudů v nevolnickém povstání roku 1775. In: *Acta Universitatis Carolinae* 1962. *Philosophica et historica* 3. *Příspěvky k dějinám třídních bojů v Čechách II*, s. 225-237.
8. Příspěvek k dějinám vývoje národnostních poměrů v našem pohraničí. In: *Český lid* 4, 1962, s. 185-186.
9. K událostem na Opočensku za nevolnického povstání roku 1775. In: *Orlické hory a Podorlicko* 3, 1970, s. 137-143.
10. Počátky rekatolizace na Hradecku. In: *Acta musei Reginaehradecensis* 1970, s. 65-91.
11. Prameny pro demografickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství. In: *HD* 4, 1970, s. 19-32.

12. K problematice studia zpovědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro demografickou statistiku. In: *HD* 5, 1971, s. 47-60.
13. Nejstarší zpovědní seznamy arcidiecéze pražské jako pramen pro demografickou statistiku. In: *HD* 6, 1972, s. 59-77.
14. Počátky rekatolizace ve Středočeském kraji. In: *Středočeský sborník historický* 7, 1972, s. 61-75.
15. Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652-1800. In: *Acta Universitatis Carolinae* 1972, *Philosophica et Historica* 3, s. 81-100 (spoluautorka Pavla Horská).
16. Nejstarší zpovědní seznamy 1570-1666. K vydání připravila Eliška Čáňová. *Edice dokumentů z fondů státního ústředního archivu v Praze, sv. 3. Prameny pro hospodářské a sociální dějiny 1, sv. I-II*. Praha 1973, XXIX a 753 s.
17. Komparativní studium a typologie z hlediska regionálního. In: *Acta Universitatis Carolinae* 1974, *Philosophica et historica, Studia historica XI, Příspěvky k dějinám třídních bojů VI, Třídní boje v období pozdního feudalismu (16.-18. století)*. s. 138-140.
18. K problematice povstání r. 1628 na trčkovských panstvích v Podorlicku. In: *Orlické hory a Podorlicko* 6, 1974, s. 95-112.
19. Archivní prameny a jejich použití pro zpracování demografické statistiky předstatistického období v Čechách. In: *Forum metricum Slovacaum, Tom. III, část 2. Sociálne a hospodárske aspekty populačného vývoja v ČSSR. (Zborník materiálov zo sympózia v Smoleniciach, október 1974)*. Bratislava 1975, s. 479-493.
20. Prameny k nevolnickému povstání v roce 1775. (čl. autorského kolektivu), Praha, Academia 1975.
21. Nevolnické povstání roku 1775 v dokumentech SÚA. Praha, Státní ústřední archiv 1975, IX a 202 s.
22. Výzkum úmrtnosti na Broumovsku. In: *AČ* 26, 1976, s. 198-208.
23. Rekatolizace ve Středočeském kraji. In: *Středočeský sborník historický* 11, 1976, s. 65-85.
24. Rodinný archiv harrachovský a jeho vztah k archivu pražského arcibiskupství. In: *SAP* 26, 1976, s. 327-340.
25. Vývoj úmrtnosti od poloviny 17. století do poloviny 19. století. In: *AČ* 27, 1977, s. 222-225.

26. Vědecké zasedání o paleodemografii a historické demografii. In: *AC* 28, 1978, s. 42-43.
27. Proticírkevní hnutí na Opočensku v roce 1732. In: *Sborník prací východočeských archivů* č. 4, 1978, s. 133-151.
28. Využití matričních údajů zповědních seznamů v demografické statistice. In: *AC* 28, 1978, s. 162-168.
29. Populační vývoj farnosti Louňovice pod Blaníkem (1743-1829). In: *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka* 20, 1979, s. 295-317.
30. Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651. In: *SAP* 29, 1979, s. 20-55.
31. Nevolnické povstání roku 1680 v dokumentech SÚA. Praha, Státní ústřední archiv 1980, X a 217 s.
32. Příspěvek ke kritice raných statistik. In: *AC* 30, 1980, s. 143-149.
33. Rekatolizace severních Čech. In: *Sborník příspěvků k době poddanského povstání roku 1680*. Uspořádala Marie Vojtíšková, vyd. TEPS Praha 1980, s. 9-42.
34. Mortalita na Broumovsku 1632-1781. In: *D* 22, 1980, s. 99-101.
35. Mor v Čechách v roce 1680. In: *SAP* 31, 1981, s. 265-337.
36. Morová epidemie za nevolnického povstání 1680. In: *Sborník referátů ze 4. severočeského symposia "Povstání poddanského lidu v roce 1680"*. Česká Lípa 1981, s. 235-247.
37. Collaboration des archives en R. S. T. avec des recherches démographiques. In: *Historisch-demographische Mitteilungen*, Budapest, 1981, s. 7-34 (spoluautorka Pavla Horská).
38. Vědecké zasedání o problémech studia rodiny v minulosti. In: *D* 24, 1982, s. 97-108.
39. Archivní prameny pro studium rodin v Čechách v 17. a 18. století a některé zkušenosti z jejich rozboru. In: *D* 24, 1982, s. 103-104.
40. Rekonstrukce rodin. (Příspěvek k metodice historicko-demografického výzkumu). In: *AC* 33, 1983, s. 17-23.
41. Vliv mortalitních krizí na vývoj porodnosti. In: *D* 25, 1983, s. 144-149.
42. Seznamy obyvatel vzniklé při rekatolizační činnosti jako prameny pro demografickou statistiku. In: *HD* 8, 1983, s. 61-74.

43. Nejstarší zповědní seznamy 1628 až 1670. *Prameny pro hospodářské a sociální dějiny* 1. Praha, Státní ústřední archiv 1983, IX a 370 s.
44. Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech (1620-1671). In: *SAP* 35, 1985, s. 486-560.
45. Pracovní skupina Archivní správy MV ČSR pro historickou demografii v pětiletce 1981-1985. In: *AC* 36, 1986, č. 3, s. 158-161 (spoluautorka Pavla Horská).
46. *Prameny k nevolnickému povstání v roce 1680*. K vydání připravila Eliška Čáňová s autorským kolektivem, Praha, TEPS pro ASMV, 1986.
47. *Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století)*. In: *HD* 10, 1986, s. 145-160.
48. *Populační vývoj od poloviny 17. do konce 18. století*. In: *HD* 12, 1987, s. 153-179.
49. *Prameny k demografickému výzkumu Prahy 17. a 18. století*. In: *Documenta Pragensia VII*, 1987, s. 318-329.
50. *Rekonstrukce rodin. (Příspěvek k metodice historicko-demografického výzkumu)*. In: *AC* 37, 1987, s. 215-221.
51. Les listes nominatives de la Bohême, source de données pour l'histoire sociale et la démographie historique. In: *Annales de démographie historique*, Paris 1987, s. 295-312 spoluautoři Pavla Horská a Eduard Maur).
52. *Population of the Třeboň Dominion (an analysis of the List of subjects of 1586)*. In: *HD* 13, 1989, s.33-58.
53. *Sezónní pohyb narozených v předstatistickém období*. In: *D*, 32, 1990, s. 41-44.
54. *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*. In: *AC* 42, 1992, s. 28-34.
55. *Studium historické rodiny*. In: *D* 34, 1992, s. 131-136.
56. *Složení domácností v Čechách v roce 1651*. In: *HD* 16, 1992, s. 63-66.
57. *Soupis poddaných podle víry*. In: *Paginae historiae, Sborník Státního ústředního archivu v Praze 1992*, s. 69-81.
58. *Existuje střeoevropský model rodiny pro předstatistické období?* In: *Sňatečnost a rodina*, Praha, Academia 1992, s. 90-105 (spoluautorka Pavla Horská).
59. *Seminář o rodině v historii*. In: *AC* 42, 1992/93, s. 162-164.

60. **Soupis poddaných podle víry z roku 1651, Loketsko.** Zpracovala a úvod napsala Eliška Čáňová, Státní ústřední archiv v Praze, 1993. 337 s.
61. **Edice soupisu poddaných podle víry.** In: *130 let zemského archivu. Sborník příspěvků z konference konané u příležitosti 130. výročí založení zemského archivu a 100. výročí úmrtí jeho zakladatele a prvního ředitele prof. A. Gindelyho.* Státní ústřední archiv v Praze 1993, s. 66-71.
62. **K počtu far v Čechách v 17. a 18. století.** In: *HD 18, 1994*, s. 179-181.
63. **Slovník představitelů katolické církevní správy v Čechách 1848-1918.** Státní ústřední archiv v Praze, 1995, 103 s.

Zkratky:

AČ - Archivní časopis

D - Demografie

HD - Historická demografie

SAP - Sborník archivních prací

K životnímu jubileu PhDr. Aleny Šubrtové, CSc.

Dne 12. srpna 1995 se dožila historička Alena Šubrtová šedesáti let. Jubilantka se narodila ve východočeském městě Dvoře Králové nad Labem, kde prožila dětství a vystudovala střední školu a kam se dosud ráda vrací, ačkoli od roku 1953 žije a pracuje v Praze. V Praze studovala obor historie na Filosofické fakultě University Karlovy a svá studia ukončila diplomovou prací z hospodářských a sociálních dějin 18. století v roce 1958. Po ročním působení v Historické společnosti a v Ústavu etnografie Československé akademie věd nastoupila v roce 1959 do Národního muzea v Praze. Od roku 1967 až dosud pracuje v Archivu Národního muzea na úseku osobních fondů - zpracovává osobní pozůstalosti českých vědců, politiků a kulturních pracovníků. Kromě své "pracovní činnosti", která sestává z pořádání pozůstalostí jednotlivých osobností, jejichž počet již přesáhl čtyři desítky, a kromě příprav scénářů výstav připravovaných Národním muzeem, se však vždy velmi intenzívně věnovala i dalším činnostem, což jí umožňovalo její všestranná hluboká erudice, pracovitost a neutuchající elán.

Přesto, že zájmy Aleny Šubrtové byly a jsou široké, vždy se pojily s problematikou sociálního a politického vývoje, a to v jeho širokém kontextu, v minulosti i v současnosti. Proto se jedním z okruhů jejích studií staly i otázky souvisící s populačním vývojem. Pro Alenu Šubrtovou je příznačné, že jí nešlo o samoúčelné sledování demografické historie, i když její práce o kojenecké úmrtnosti v Praze na přelomu 18. a 19. století patřila k prvním, v nichž byly u nás v širším měřítku uplatněny nové metody průzkumu církevních matrik. Tam, kde se její zájmy dotýkaly s demografií, zaměřila se spíše na dějiny demografie a zejména na dějiny populačního myšlení a dějiny populačních teorií v jejich širokém kontextu. Určitým podnětem pro ni byly rukopisy Antonína Boháče z posledních let jeho života, které již nemohly vyjít tiskem a jsou dnes uloženy v Archivu Národního muzea. Alena Šubrtová nejen rozsáhlou pozůstalost Antonína Boháče archivně zpracovala, ale po té připravila do tisku i monografii věnovanou zakladateli české demografie (*Antonín Boháč - statistik a demograf*, Praha 1977). Podobně po zevrubném prostudování pozůstalostí po Františkovi Fajfrově připravila společně se Zdeňkem Pavlíkem i studii o této další významné osobnosti 20. století spjaté tentokrát především s

poválečnými osudy české demografie, demografické statistiky a sčítání lidu (František Fajfr - život a dílo, Praha 1993).

Pro českou demografii a historickou demografii má význam ta část prací Aleny Šubrtové, která je zaměřena na dějiny populačního myšlení a populačních teorií a na jejich zpřístupnění domácí odborné veřejnosti. Tiskem (ale pouze ve formě interního tisku Ústavu československých a světových dějin) mohla vydat jen část věnovanou světovému přehledu (*Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989), která encyklopedickým způsobem shrnuje sledovanou tematiku od nejstarších dob až do světové populační konference 1985 v Mexico City. Neméně důkladně a ještě podrobněji zpracovala tutéž problematiku pro české země. Pro tuto studii však zatím vydavatele nenalezla; tiskem vyšly pouze dílčí kapitoly (*Populační otázky v české homiletice feudálního období I, II*, Praha 1988, 1989). Byla rovněž spoluautorkou vysokoškolské učebnice *Základy demografie* (Praha 1986; společně se Zdeňkem Pavlíkem a Jitkou Rychtaříkovou).

Kromě toho uveřejnila desítky recenzí a dalších statí, a to jak k sociálním dějinám, historické demografii a dějinám lékařství, tak k otázkám dějin populačních teorií, zejména pak Malthusovy doktríny, k teorii demografické revoluce a teorii populačního optima. Všechny její práce vynikají nejen svou úrovní obsahovou, ale i stylistickou, jsou psány srozumitelně a čtivě, její biografie prozrazují hluboké lidské porozumění a přibližují čtenáři nejen hlavní postavy, ale i dobu, v níž žily a pracovaly a která se zpravidla složitě na jejich životě podepsala.

Pro její politické přesvědčení se Aleně Šubrtové přes nespornou erudici a mimořádnou píli před rokem 1989 většího uznání nedostalo. Byla to jen Česká (Československá) demografická společnost, jejíž je zakládající členkou, která jí za mimořádný přínos pro demografický výzkum dvakrát udělila cenu prof. Šauera. Přejeme jubilantce do dalších let spokojenost v osobním životě a mnoho úspěchů ve vědecké práci, nejen na poli historické demografie.

Redakce

Výběrová bibliografie prací Aleny Šubrtové byla otištěna v časopisu Demografie 37, 1995, č. 3, s. 206.

Životní jubileum Lumíra Dokoupila

Dne 25. srpna 1995 oslavil své šedesáté narozeniny historik a historický demograf Doc. PhDr. Lumír Dokoupil, CSc., prorektor Ostravské univerzity, jehož práce o demografickém vývoji severní Moravy a Slezska patří k tomu nejlepšímu, co u nás v historické demografii v posledních desetiletích vznikalo. Jubilantovo celoživotní působení je spjata s Ostravou. Zde se narodil, zde vyrůstal a sem se také vrátil po vysokoškolských studiích v Olomouci a po čtyřletém působení na střední škole v blízkém Hlučíně. Roku 1962 se jeho novým pracovištěm stal tehdejší Pedagogický institut v Ostravě a na této instituci, postupně transformované v samostatnou Pedagogickou fakultu a posléze ve Filozofickou fakultu nedávno zřízené Ostravské univerzity, působí dodnes. Jako vysokoškolský učitel dělil svůj čas mezi přednášky a semináře ze starších českých dějin, z dějin české a slovenské historiografie a z dějin věd a techniky, mezi intenzivní vědeckou prací a mezi výkon četných fakultních i mimofakultních funkcí.

Na Vysoké škole pedagogické v Olomouci byl náš jubilant žákem profesora Ladislava Hosáka, u něhož později na olomoucké Filozofické fakultě prošel i externí aspiranturou. Získal u něho zejména smysl pro vědecky fundovanou regionální historickou práci, v níž se sám soustředil na otázky demografické. V první řadě to byl populační vývoj průmyslových oblastí, jenž byl po léta ve středu pozornosti opavských a ostravských historiků. Tato problematika zůstala v centru Dokoupilova vědeckého zájmu od roku 1966, kdy vyšla ve Sborníku prací Pedagogické fakulty v Ostravě jeho první odborná studie, nazvaná *Změny v demografickém vývoji Moravské Ostravy za průmyslové revoluce*, až do dnešních dnů. V Dokoupilově obsáhlé bibliografii ovšem najdeme i statí s jiným tematickým zaměřením, např. k regionálním dějinám nebo k metodice vyučování dějepisu, stejně jako zajímavá a vyhledávaná skripta k dějinám průmyslové výroby a k dějinám české a slovenské historiografie. To vše ale byla spíše jen odbočení od Dokoupilova životního tematu, jímž je vývoj obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století. V souvislosti s jeho systematickým výzkumem pak vznikaly i Dokoupilovy práce věnované vývoji obyvatelstva Moravy jako celku a teoreticko - metodologickým problémům historické demografie.

Výsledky svého systematického badatelského úsilí na tomto úseku vědecké práce publikoval Lumír Dokoupil ve dvou monografiích (*Demografický vývoj ostravské aglomerace za průmyslové revoluce*, Ostrava 1967 a *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986) a téměř padesáti odborných studiích a statích, z nichž některé napsal společně s dalšími spolupracovníky, zvláště se svou žákyní a nyní rovněž docentkou Ostravské univerzity Ludmilou Nesládkovou. Na základě velmi důkladného pramenného studia v nich osvětluje vývoj ostravské populace, zejména otázky přirozené měny, strukturu populace a migrace. Přispěl tak spolu s dalšími severomoravskými a slezskými historiky, k tomu, že historický vývoj žádného z našich regionů v industriálním období není poznán tak důkladně jako právě vývoj Ostravska. Současně publikoval i řadu recenzí našich i zahraničních, zejména polských autorů k období problematice řešené jinde. Na vědeckou aktivitu úzce navazovala i Dokoupilova činnost pedagogická. V jeho diplomním semináři a ve studentských vědeckých kroužcích vzniklo pod jeho vedením několik desítek lokálních historicko-demografických studií, z nichž některé byly v celostátních soutěžích studentských prací hodnoceny mezi nejlepšími a zčásti byly i publikovány. Opomenout nelze ani jubilentovu činnost v Československé (nyní České) demografické společnosti a zejména v její neobyčejně aktivní severo-moravské pobočce, v jejímž vedení po léta pracuje, stejně jako jeho činnost v Komisi pro historickou demografii.

Přejeme našemu jubilantovi, aby mu jeho pracovitost a zaujetí pro věc ještě dlouho vydržely, aby vychoval další dobré historické demografy a našel dostatek času k splnění všech dosud nerealizovaných záměrů.

Redakce

Výběrová bibliografie prací Lumíra Dokoupila

I. Knižní publikace

1. *Demografický vývoj ostravské aglomerace za průmyslové revoluce*. Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě 6, PF Ostrava 1967, 72 s.
2. *Brušperk, město nikoliv nejmenší. Sedm staletí dějin*. Ostrava, Městský národní výbor v Brušperku 1969, 269 s. (uspořádání a autorský podíl s. 44-142).

3. *700 let Frýdku Místku*. Frýdek Místek, Městský národní výbor ve Frýdku Místku 1965 (autorský podíl s. 59-76).
4. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, II. Severní Morava*. Praha, Svoboda 1983 (autorský podíl s. 95-100, 178-179).
5. *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*. *Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě 57*, Praha, SPN 1986, 132 s.
6. *Ostravsko a Opavsko*. *Turistický průvodce ČSFR, sv. 44*, Olympia, Praha 1990 (autorský podíl s. 31-39).
7. *Bibliografický slovník Slezska a severní Moravy 1-2*, Opava-Ostrava 1993, 1994 (redakce a autorský podíl).

II. Studie

8. *Změny v demografickém vývoji Moravské Ostravy za průmyslové revoluce*. In: *SPPFO 1, C-1*, 1966, s. 5-45.
9. *Příspěvek k demografickému vývoji Vítkovic v letech 1820-1879*. *SISb 64*, 1966, s. 179-189.
10. *Geneze ostravské průmyslové oblasti. Problémy, metody a projekt výzkumu*. In: *Geneze průmyslových oblastí. Vznik a počátky vývoje ostravské průmyslové oblasti 1*, Ostrava Katowice-Opava 1967, s. 129-170 (člen autorského kolektivu).
11. *Počátky industrializace ostravské průmyslové oblasti a její vliv na demografický vývoj*. In: *Geneze průmyslových oblastí. Vznik a počátky vývoje ostravské průmyslové oblasti 1*, Ostrava Katowice-Opava 1967, s. 197-233 (spoluautorka Blanka Pitronová).
12. *Přirozený pohyb obyvatelstva a jeho úloha v populačním vývoji ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního vývoje*. In: *SPPFO 30, C-7*, Praha, SPN 1972, s. 3-30.
13. *Úloha imigrace v populačním vývoji ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního vývoje*. In: *SPPFO 35, C-8*, Praha, SPN 1973, s. 3-30.
14. *Teritoriální a sociální mobilita populace ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního vývoje*. *Československý časopis historický XXI*, 1973, s. 355-368.
15. *Problémy a výsledky studia demografického vývoje centra ostravské průmyslové oblasti v 19. století*. *D 15*, 1973, s. 328-334.

16. Historické podmínky formování ostravské průmyslové oblasti. In: *Pedagogická fakulta v průmyslové oblasti*. Ostrava, PF 1973, s. 3-24 (člen autorského kolektivu).
17. Změny struktur populace ostravské průmyslové oblasti v etapě její geneze a počátečního vývoje. In: *SPPFO* 40, C-9, Praha, SPN 1974, s. 27-41.
18. L'évolution de la population de la zone industrielle d'Ostrava à sa genese et aux débuts de son développement. In: *HD* 7, 1974, s. 136-165.
19. Důsledky hladových let v polovině 19. století pro vývoj populace Těšínských Beskyd. In: *SPPFO* 45, C-10, Praha, SPN 1975, s. 59-82.
20. Prameny a metodické problémy studia populace v 19. století. In: *Forum metricum Slovacum, tom III. část 2, Sociálne a hospodárske aspekty populačného vývoja v ČSSR*. Bratislava, Slovenská demografická a štatistická spoločnosť pri SAV 1975, s. 494-506.
21. Teritoriální původ obyvatelstva ostravské aglomerace před první světovou válkou. *SISb* 74, 1976, s. 218-224.
22. Struktury populace ostravské aglomerace před první světovou válkou. In: *SPPFO* 55, C-12, Praha, SPN 1977 s. 21-54.
23. Vývoj úmrtnosti obyvatelstva sobotínské farnosti v epoše pozdního feudalismu. In: *SPPFO* 60, C-13, Praha, SPN 1978, s. 51-69. (spoluautorka Ludmila Čermáková).
24. Zu neuen Ergebnissen des Gebietssterblichkeitsstudium. *Anthropologie* XVII, 1979, s. 83-86.
25. Vývoj přirozené měny obyvatelstva severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období. In: *SPPFO* 66, C-14 Praha, SPN 1979, s. 3-35 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
26. Obyvatelstvo dělnických kolonií na Ostravsku před první světovou válkou. In: *SPPFO* 71, C-15, Praha, SPN 1980, s. 27-46 (spoluautorka Marcela Bilová).
27. Obyvatelstvo dělnické kolonie Krausovec v Moravské Ostravě. In: *Ostrava. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města* 11, Ostrava, Profil 1981, s. 285-298 (spoluautorky Marcela Bilová a Iva Krulíková).
28. Vývoj obyvatelstva zázemí severomoravských průmyslových oblastí do první světové války. In: *SPPFO* 76, C-16, Praha, SPN 1981, s. 59-82 (spoluautorka Ludmila Nesládková).

29. Průměrný věk zemřelých v protostatistickém období. In: *SPPFO* 80, C-17, Praha, SPN 1982, s. 73-88 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
30. Problémy studia demografického zázemí ostravské průmyslové oblasti v etapě geneze a počátečního vývoje. In: *Więć i rolnictwo pod wpływem industrializacji w XIX i XX wieku na Górnym Śląsku i w okręgu ostrawskim. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego* nr. 496. Katowice 1982, s. 33-44.
31. Učivo komplexní revoluce moderní doby v 6. ročníku základní školy jako didaktický problém. In: *SPPFO* 85, C-18, Praha, SPN 1983, s. 71-94 (spoluautorka Hana Dokoupilová).
32. Učivo komplexní revoluce moderní doby v 7. ročníku základní školy jako didaktický problém. In: *SPPFO* 91, C-19, Praha, SPN 1984, s. 107-132 (spoluautorka Hana Dokoupilová).
33. Vývoj úmrtnosti populace severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období. *D* 26, 1984, s. 305-312.
34. Učivo komplexní revoluce moderní doby v 8. ročníku základní školy jako didaktický problém. In: *SPPFO* 97, C-20, Praha, SPN 1985, s. 89-106 (spoluautorka Hana Dokoupilová).
35. Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století. In: *HD* 9, 1985, s. 143-160 (spoluautorka Alena Šimečková).
36. Problematika demografické revoluce ve vývoji ostravské průmyslové oblasti. In: *SPPFO* 100, C-21, Praha, SPN 1986, s. 39-46.
37. Dwadzieścia lat kompleksowych badań historycznych nad okręgami przemysłowymi w Czechosłowacji. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, XLII, 1987, s. 1-16 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
38. Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu. In: *HD* 11, 1987, s. 141-158 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
39. Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. In: *HD* 12, 1987, s. 193-206 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
40. Demographic revolution: a prerequisite and consequence of ageing of Ostrava during the industrial revolution. In: *HD* 13, 1989, s. 161-173 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
41. Vývoj lidnatosti hornoslezské průmyslové oblasti do první světové války. In: *SPPFO*, 115, C-24, Praha, SPN 1989, s. 27-42; 120, C-25, Praha, SPN 1990, s. 51-72; 130, C-27, Sřinga Ostrava 1992, s. 53-82 (spoluautorka Ludmila Nesládková).

Historická demografie 19

42. Vývoj lidnatosti okresu Opava do vzniku Československa. In: *Sborník referátů 6. severomoravského demografického kolokvia*, Opava, Okresní národní výbor 1989, s. 24-34.
43. Důsledky industrializace pro vývoj společenské struktury východní části ostravské průmyslové oblasti. In: *Górný Śląsk, Śląsk Cieszyński i okreg ostrywski w okresie industrializacji. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach* nr. 1108, Katowice 1990, s. 11-20.
44. Vývoj lidnatosti okresu Olomouc do poloviny 19. století. In: *Sborník referátů 7. severomoravského demografického kolokvia*, Olomouc, Okresní národní výbor 1990, s. 15-29 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
45. Vývoj lidnatosti okresu Vsetín od konce 18. století. In: *Sborník referátů 8. severomoravského demografického kolokvia*, Vsetín, okresní úřad 1991, s. 20-31.
46. Populační vývoj tzv. starých a nových železářských středisek na Ostravsku na přelomu 19. a 20. století. In: *HD 16*, francouzsko český dialog o rodině 1992, s. 97-115 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
47. Vývoj lidnatosti okresu Bruntál od poloviny 19. století. In: *Sborník referátů 9. severomoravského demografického kolokvia (mezinárodní kolokvium k otázkám euroregionu Slezsko)*, Bruntál 1992, s. 27-45.
48. Změny sociální struktury Vítkovic do první světové války. In: *Ostrava '92. Urbanismus a architektura, sociální vztahy a technické památky ve Vítkovicích na přelomu 19. a 20. století*. Ostrava 1993, s. 8-11.
49. Vývoj lidnatosti okresu Frýdek-Místek od konce 18. století. In: *Sborník referátů 10. severomoravského demografického kolokvia*, Frýdek-Místek 1993, s. 9-24.
50. Obyvatelstvo Vítkovic v polovině 19. století. In: *Acta facultatis philosophicae, Universitas Ostraviensis, Historica* 1, 139, 1993, s. 57-63.
51. K základním tendencím vývoje populace Moravy od třicetileté války do revolučního roku 1848. In: *HD 18*, 1994, s. 105-114 (spoluautorka Ludmila Nesládková).

III. Články

1. K problematice studia kapitalistické společnosti. *SISb* 66, 1968, s. 219-222.

2. Populační vývoj Brušperku v 19. století. In: *Sborník prací k sedmdesátinám univ. prof. dr. Ladislava Hosáka*, Olomouc, filosofická fakulta University Palackého 1968, s. 99-104.
3. K sedmdesátinám prof. dr. Ladislava Hosáka. *SISb* 66, 1968, s. 259-261.
4. Studium populačního vývoje v protostatistickém období. *ČMM* 91, 1972, s. 86-88.
5. K problematice sociálně diferenční historické demografie. In: *Uhelné revíry a průmyslové oblasti*, Opava, Slezský ústav ČSAV 1973, s. 211-214.
6. Ostrava v minulosti. In: *Letní československá universiáda 30. května - 4. června 1975*, Ostrava, organizační štáb 8. letní ČSU 1975, s. 13-15.
7. Mortalitní krize na Sobotínsku v období pozdního feudalismu. In: *Severní Morava. Vlastivědný sborník* sv. 40, Šumperk, okresní vlastivědné muzeum 1980, s. 24-28 (spoluautorka Ludmila Nesládková).
8. K úloze mortalitních krizí v populačním vývoji severomoravské oblasti v tzv. protostatistickém období. In: *Demografické aspekty vývoje obyvatelstva šumperského okresu. Sborník referátů 1. severomoravského demografického kolokvia*, Ostrava, PF 1984, s. 10-13.
9. K populačnímu vývoji zázemí ostravské průmyslové oblasti na přelomu 19. a 20. století. In: *HD 9*, 1985, s. 189-191.
10. Závěry komparativního studia vývoje obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti a hornoslezské průmyslové oblasti před a za průmyslové revoluce. In: *Otázky sociálního vývoje a jeho národnostních souvislostí (1780-1914). Práce Slezského ústavu ČSAV v Opavě, řada B: Hospodářské a sociální dějiny*. Opava, SÚ ČSAV 1991, s. 36-46 (spoluautorka Ludmila Nesládková).

IV. Skripta

1. Kapitoly z dějin výroby. Ostrava, Pedagogická fakulta 1970, 133 s. (spoluautoři Miloň Dohnal a Miloslav Myška).
2. Dějiny výroby do nástupu vědeckotechnické revoluce se zaměřením na území Československa. Ostrava, Pedagogická fakulta 1976, 352 s. (člen autorského kolektivu).
3. Česká a slovenská historiografie (materiály). Ostrava, Pedagogická fakulta 1979 (autorský podíl s. 3-163).

4. Česká a slovenská historiografie do vystoupení školy Gollovy (materiály). Ostrava, Pedagogická fakulta 1983, 234 s.

V. Oponované výzkumné zprávy

1. Demografický vývoj ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního vývoje. Závěrečná výzkumná zpráva SPZV VIII-3-10/1, Ostrava, PF 1972, 197 s.
2. Demografický vývoj ostravské průmyslové oblasti před první světovou válkou. Závěrečná výzkumná zpráva SPZV VIII-3-10, Ostrava, PF 1975, 112 s.
3. Studium přirozené měny obyvatelstva ve vybraných oblastech - Morava a Slezsko (vývoj úmrtnosti). Zpráva pro průběžné oponentní řízení samostatné etapy úkolu SPZV VIII-1-8, Ostrava, PF 1977, 66 s. (spoluautorka Ludmila Nesládková).
4. Studium přirozené měny obyvatelstva ve vybraných oblastech - Morava a Slezsko. Zpráva pro průběžné oponentní řízení samostatné etapy úkolu SPZV VIII-1-8, Ostrava, PF 1979, 99 s. (spoluautorka Ludmila Nesládková).
5. Vliv průmyslových center na zemědělské zázemí. Závěrečná zpráva tématu úkolu VIII-4-9/1, Ostrava, PF 1980, 170 s. (člen autorského kolektivu).

Jako odpovědný redaktor připravil Lumír Dokoupil do tisku:

Sborník PF v Ostravě sv 35, C-8; 40, C-9; 45, C-10; 50, C-11; 55, C-12; 60, C-13; 66, C-14; 71, C-15; 76, C-16; 80, C-17; 85, C-18; 91, C-19; 97, C-20; 100, C-21; 105, C-22; 111, C-23; 115, C-24; 120, C-25; 125, C-26

Spis PF v Ostravě sv. 31, 36, 38, 41, 43, 45, 47, 61, 64, 71.

Zkratky:

ČMM - Časopis Matice moravské

D - Demografie

HD - Historická demografie

SISb - Slezský sborník

SPPFO - Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - Boleslavsko 1 a 2.

Zpracovala a úvod napsala Alena Pazderová.

Praha, Státní ústřední archiv 1994, 715 s.

Edice *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651*, zahájená roku 1993 svazkem pro *Loketsko*, pokročila o další krok vpřed vydáním dvou svazků obsahujících dochované soupisy pro bývalý *Boleslavský kraj*. Jejich editorka Alena Pazderová vyšla ze stejných edičních zásad, jimiž se řídila edice seznamů z Loketska a jež budou vodítkem i pro vydání dalších svazků. Stejně jako Loketsko je i Boleslavsko edičně připraveno velmi pečlivě. Uživatel Boleslavska uvítá, že ve srovnání s Loketskem je úvod zpracován podrobněji, zejména v části věnované vývoji církevní správy a rekatolizaci, stejně jako přijme s povděkem připojenou mapu Boleslavského kraje, i když by jistě byl raději, kdyby byla podrobnější a byla v ní zakreslena jednotlivá panství, pro něž se soupis dochoval.

Na rozdíl od Loketska, které představuje kraj značně homogenní co do ekonomické, sociální i národnostní struktury, bylo Boleslavsko krajem mnohem rozmanitějším. Zahrnovalo jak české, tak německé etnické území, zřetelně se v něm lišily protoindustriální a silně urbanizované severní a komerčně agrární jižní oblasti s vyspělým zemědělstvím i významnými tržními centry. Proto i soupis pro tento kraj přináší zajímavější údaje. Tím, že již byly vydány soupisy podle víry ze dvou krajů, stávají se kvality a možnosti využití tohoto mimořádně cenného pramene zřejmější, než tomu bylo dosud. Ukazuje se zejména, že vypovídací hodnota soupisu pro jednotlivá panství je velmi rozdílná. V Boleslavsku dosahují vysoké spolehlivosti a vypovídací schopnosti soupisy gallasovských panství Frýdlant a Liberec, naproti tomu soupisy z některých drobnějších statků v české části kraje vyvolávají na prvý pohled podezření, že jsou neúplné, že např. neevidují zdaleka všechny děti schopné zpovědi. Druhým poznatkem je velká variabilita demografických poměrů na jednotlivých panstvích a obtížnost vysvětlit shody a rozdíly mezi jednotlivými celky.

Některé stati v tomto svazku *Historické demografie* rozmnožily dosud známé demografické údaje čerpané ze soupisu o nová čísla, která jsem se pokusil doplnit dalšími údaji z několika panství v Boleslavsku. Ukazuje se, že např. sňatkový věk vykazoval v Čechách v polovině 17. století značné

výkyvy. Např. ve skupině vesnických žen ve věku 15-19 let představoval na jednotlivých panstvích (bez měst a městeček) podíl vdaných žen následující hodnoty (v %): Komplex Skalsko-Kovánc-Kovánky-Sovínky-Kropáčova Vrutice 4,0, Sokolov 4,5, Točnák 10,0, Liberec 12,6, Nejde 13,6, Loket 14,1, Děčín 17,3, Frýdlant 22,1, Poděbrady 22,5, Český Dub 25,0, Pardubice-vsi A 26,3, Přisečnice 30,0, Kolín 31,4, Pardubice-vsi B 38,9, Dobrovice-Loučeň 39,0.

Obecnou tendencí se zdá být vyšší podíl vdaných žen nejnížší věkové skupiny v úrodném vnitrozemí, nižší v protoindustriálních a vůbec méně úrodných a výše položených oblastech. Lze přitom ale velmi obtížně rozhodnout, zda nižší sňatkový věk v horách je způsoben příslušností zdejších obyvatel k německé národnosti (proti by svědčil český Točnák na Podbrdsku), odlišným zaměstnáním obyvatelstva (čekali bychom ovšem spíše opak, že totiž protoindustrializace uzavírání sňatků naopak usnadňovala), nebo různou mírou zrušení jednotlivých panství, v jehož důsledku se zejména úrodné oblasti, ale také Frýdlantsko, Českodubsko a Přisečnicko zaplnily mladými manželskými páry, které tu měly dobrou příležitost k usazení na poustkách. V jednotlivých případech je ale možno myslet i na další důvody extrémních hodnot. Existuje například podezření, že na dobrovickém, ale možná také na českodubském a frýdlantském panství nejsou evidovány všechny dospívající děti žijící u svých rodičů, čímž tu podíl vdaných žen dosáhl enormní výše (na rozdíl od jiných panství, kde ve skupinách 15-19, 20-24 a 25-29 let je zastoupen zhruba stejný počet žen, na dobrovickém panství je to 22,8, 40,0 a 37,2 % skupiny 15-29 let, na Českodubsku 13,0 - 39,0 - 48,0 a na Frýdlantsku 25,2 - 37,8 - 37,0).

Je však také možné, že blízkost velkých měst (Mladá Boleslav, Frýdlant, Liberec) na těchto panstvích způsobila odchod početné skupiny 15-19 letých dívek do služby v měšťanských domácnostech, takže ve zbytku této věkové skupiny nabyly mimořádné váhy vdané ženy, stejně jako nelze vyloučit ani jiné příčiny. Ukazuje se, jak je nebezpečné usuzovat na základě několika málo vzorků na "západoevropský" či "východoevropský" typ rodiny v českých zemích, stejně jako je zřejmější než dosud, že soupis podle víry z roku 1651 není jako pramen pro takové srovnání nejvhodnější, neboť odráží stav bezprostředně po pustošivé válce, která značně zdeformovala demografickou strukturu Čech. Východisko ze zmíněné nejistoty je dvojitě. Jednak mikroanalytické studie, které by hlouběji ozřejmily vznik dané demografické struktury, jednak shromáždění početnějšího srovnávacího materiálu. Tím více proto musíme být vděční pracovníkům SÚA Praha za

to, že v krátké době budeme mít k dispozici další svazky Soupisu podle víry, a to i z těch oblastí, které až dosud stály stranou pozornosti historiků.

Eduard Maur

Jürgen Schlumbohm, Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860.

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1994, 690 s. + 4 mapy.

Výraznou tendencí posledních desetiletí představuje užší sepětí a možno říci určité splývání historické demografie a sociálních dějin, při němž demografické postupy napomáhají hlouběji pochopit realitu sociálních vztahů. Zvláště produktivní se tento přístup stává při studiu dějin rodiny. Dosavadní postupy historické demografie, sledující především kvantitativní ukazatele, průměry, indexy, míry, jsou doplňovány mikrohistorickými postupy, které se obracejí k jedinečnému, k životním cyklům individuí, k drobným konfliktním událostem, při nichž se vyjevují motivy a nalézají vysvětlení nejen pro převažující typy jednání, ale i pro výjimky, a tak je historická realita pochopena v její totalitě.

Znamenitým příspěvkem k takto pojatým sociálním dějinám je téměř sedmisetstránková monografie göttingenského historika J. Schlumbohma, věnovaná devíti vsím vestfálské farnosti Belm mezi léty 1650 a 1860. Schlumbohmův výklad začíná tradičními demografickými tématy, jako je počet obyvatelstva a jeho růst, sňatkový věk, předmanželská sexualita, manželská plodnost a úmrtnost. Na jejich rozbor navazuje autor pojednáním o rodině a domácnosti, v němž sleduje otázky velikosti domácnosti, čelední služby, neúplných domácností, vdovství, výměnku. Poté podrobně pojednává o dětství a mládí, v následující kapitole se věnuje životním strategiím, uplatňovaným při sňatku, získávání usedlosti, jejich předávání, druhým a dalším sňatkům, výměnku a v poslední kapitole objasňuje fungování rolnické usedlosti, zejména vzájemný vztah jejího držitele a podružské vrstvy (jejich smluvní poměr, vzájemné služby, trvalost či přechodnost těchto svazků, příbuzenství, kmotrovství ad.). Každá kapitola je vlastně příspěvkem k současným diskusím o evropské rolnické rodině v novověku, o modelech demograficko-ekonomických systémů, o sociální mobilitě, jejichž teze autor přezkoumává na konkrétním materiálu své

farnosti. Účelně při tom využívá metody rekonstrukce rodin z matričních záznamů, přičemž tradiční demografické využití rodinných listů podstatně rozšiřuje směrem ke studiu sociálních skutečností, jinak nezjistitelných. V široké míře vychází z demografické statistiky, avšak její strohá a mnohdy mnohoznačná čísla ověřuje a verifikuje konfrontací s životními osudy stovek jednotlivců, jimž dokáže dát pozoruhodnou vypovídací schopnost (byť někdy se zdá hromadění těchto jednotlivin až abundantní a odvádějící pozornost od podstatných problémů).

Ve své práci autor dospívá k několika závažným závěrům, podnětným i pro studium našich poměrů. Odmítá především obecnou platnost teze, podle níž byl v tradiční rolnické společnosti demografický růst regulován stabilním počtem rolnických usedlostí, který bránil uzavírat sňatky těm, kteří postrádali dostatečné hmotné zajištění své budoucí rodiny. Ukazuje naopak, že vedle stabilní rolnické vrstvy existovala i početně velmi dynamická podružská vrstva, jejíž příslušníci, ač neměli vlastní dům, běžně uzavírali sňatky a zakládali domácnosti a přispívali tak rozhodující mírou k populačnímu růstu zkoumané farnosti (cca 1300 obyvatel roku 1650, 3300 roku 1858). Autor její existenční schopnost připisuje proto-industrializaci (plátenictví), v našich poměrech ovšem známe i jiné mechanismy (např. tržní zemědělství produkující pro protoindustriální oblasti). Tato vrstva se zprvu rekrutovala především z populačních přebytků rolnických usedlostí, avšak ve stále větší míře sama ze sebe. S tím těsně souvisel i model sociální mobility uplatňovaný v této společnosti. Byla dosti vysoká, ale jednostranná: šlo v podstatě jen o mobilitu směrem dolů, tj. o pokles populačních přebytků selské vrstvy do podružských řad, zatímco vzestup opačným směrem byl téměř vyloučen.

Fakty zjištěnými ve zkoumané farnosti se autor pokouší vyvrátit i obecně rozšířené představy o kdysi značném a postupně slábnoucím vlivu rodinných vazeb mezi selskou a podružskou vrstvou, resp. vztahů mezi rodiči a dětmi. Ukazuje, že v dané farnosti byly tyto vztahy v 17. a 18. století velmi slabé a zesílily naopak v 19. století v důsledku úpadku domácího plátenictví a z něho plynoucí vleklé ekonomické krize.

Podobných postřehů, korigujících příliš snadno přijímané obecné teze (např. o důsledné nuklearizaci rodiny v novověku), najdeme v knize více. Jak autorova metoda, tak i dosažené poznatky jsou cennou inspirací i pro naše poměry, kde se pro studium těchto otázek nabízí obzvláště vhodná pramenná základna díky možnosti kombinovat rodinné listy získané

z matriční evidence, soupisy obyvatel a pozemkové knihy. Navíc kniha přináší pozoruhodné množství srovnávacího materiálu jak statistického, tak i jiné povahy. Ze všech těchto důvodů si zaslouží pozornost našich historiků a nepochybně i následování.

Eduard Maur

Demografie e societe nell Italia medievale (Secoli IX-XIV). A cura di Rinaldo Comba e Irma Naso.

Cuneo, Societe per gli studii storici, archeologici e artistici della provincia di Cuneo - Societe italiana di demografia storica 1994. 497 s.

Ve dnech 28.-30. dubna 1994 uspořádala Italská společnost pro historickou demografii spolu se Společností pro historický, archeologický a umělecký výzkum provincie Cuneo konferenci věnovanou vztahu demografie a společnosti ve středověké Itálii v IX.-XIV. století. Úkolem konference bylo shrnout poznatky posledních desetiletí, kdy se od víceméně intuitivního předpokladu demografického růstu trvajícím do 13. století přešlo k jeho kvantifikaci a k hledání jeho mechanismu. Dvacet čtyři příspěvky přednesené na konferenci italskými (a ve dvou případech i francouzskými) medievisty byly zpřístupněny čtenářům ve zvláštním sborníku.

Prvních osm příspěvků je věnováno heuristice a metodice. Vesměs jde o studie lokálně či regionálně zaměřené, avšak se šířeji platnými závěry. V. Chiarlone se tu pokouší o odhad počtu obyvatel podle počtu a kapacity mlýnů na určitém území, P. Corrazati na příkladu Milána v 11.-12. století upozorňuje na možnosti využití toponym a antroponym pro studium městských migrací, G. Albin na materiálu z Emilie hodnotí význam narativních pramenů pro studium hladomorů a epidemií, B. Figliuolo shrnuje výsledky studia klimatu, drahoty a epidemií v italském středověku, zásobovacímí krizemi se zabývá i P. Mainoni. Metodicky přínosné jsou zvl. příspěvky o vztahu šlechtické genealogie a historické demografie (S. Carocci), o vztahu geografické mobility a struktury osídlení (E. Hubert) a o vztahu změn areálu města a počtu obyvatel (E. Comba, A. Rapetti).

Druhou část sborníku tvoří jedenáct studií věnovaných demografickému vývoji jednotlivých měst a jejich vesnického zázemí, případně celých oblastí. Jsou to Chieri (M. Montanari), Albenga (C. Massone), Bologna (R. Dondarini), Pisa (E. Salvatori), Siena (A. Giorgi), vybraná

toskánská a umbrijská města (P. Pirillo), Latium (A. Cortonesi), Aruzzy (L. Feller), jižní Itálie (J.-M. Martin) a Sardinie (M. Tangheroni). Zaujmou jak prameny, z nichž autoři vycházejí (např. seznamy nevolníků z 9. století), tak i metody a výsledky (např. zjištění, že v horských údolích Abruzz měla dosahovat hustota obyvatelstva v 9. století hodnoty 18 obyvatel na 1 km²).

Třetí, poslední část sborníku je věnována migracím a jejich širším souvislostem, především vztahu městských úřadů k imigrantům. I v tomto případě jsou jednotlivé stati lokálně zaměřeny, a to na Bolognu (R. Greci), Piemont (F. Panero, Milán (P. Grillo), Asti (R. Bordone a L. Castellani) a Sienu (R. Mucciarelli). Zatímco v některých případech je tu sledována imigrace do měst, v jiných naopak působení Italů v širokém evropském kontextu (Lombardové z Asti, obchodnická rodina Tolomenů ze Sieny). Tyto poslední příspěvky již ovšem vybočují z rámce historické demografie.

Sborník jako celek dává dobrou představu o stavu italské historické demografie středověku, a to přesto, že je v něm důsledně dodržováno regionální zaměření příspěvků a chybí shrnutí výsledků v celoitalském rozměru, případně komparace. Přes rozdílnost pramenné základny i společenské struktury Itálie a Čech v raném a vrcholném středověku může být inspirativní i pro českou medievistiku.

Eduard Maur

Seznam autorů příspěvků tohoto sborníku

Jaroslav BUBENÍK, Státní ústřední archiv, Praha

Jean-Yves GRENIER, Centre de recherches historiques,
E. H. E. S. S. - C. N. R. S. 54, Boulevard Raspail, 75 270 Paris

Jan HORSKÝ, Pedagogická fakulta UJEP, Ústí nad Labem

Jiří KŘEŠŤAN, Státní ústřední archiv, Praha

Radan KVĚT, Brno

Barbora LAŠŤOVKOVÁ, Archiv hlavního města Prahy

Eduard MAUR, Filozofická fakulta UK, Praha

Iva SEDLÁČKOVÁ, Jičín

Markéta SELIGOVÁ, Pedagogická fakulta UJEP, Ústí nad Labem

Peter SKÖLD, Universita Umeå, Švédsko

Helena SMÍŠKOVÁ, Státní oblastní archiv pobočka Děčín

Dana ŠTEFANOVÁ, Pedagogická fakulta UJEP, Ústí nad Labem

Obsah

Stati

- Helena Smíšková, *Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky státního oblastního archivu v Děčíně* 7-22
- Markéta Seligová, *Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu* 23-38
- Iva Sedláčková, *Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích Loketského kraje (Příspěvek ke studiu typů historického utváření rodiny)* 39-58
- Barbora Laštovková, *Vývoj úmrtnost ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století* 59-86
- Peter Sköld, *Od inokulace k očkování: neštovice ve Švédsku v 18. a 19. století* 87-118
- Jaroslav Bubeník - Jiří Křestan, *Národnost a sčítání lidu: k historickým souvislostem polemiky mezi Antonínem Boháčem a Emanuelem Rádlm* 119-134
- Jan Horský, *Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny* 135-154
- Jean-Yves Grenier, *Historie a sociologie: (téměř) nemožný dialog* 155-168
- Materiály**
- Eduard Maur, *Velikost českých městských obcí podle tereziánského katastru (Edice statistických dat)* 169-206
- Rozhledy**
- Dana Štefanová, *Workshop "Soziale Strukturen in Böhmen"* 207
- Radan Květ, *O seminářích "Vývoj osídlování České republiky"* 209
- Kronika* 213
- Zprávy* 229

Contents

Articles

- Helena Smíšková, *An overview of the Lists of Subjects in the Stock of the State Regional Archiv Litoměřice, Děčín branch* 7-22
- Markéta Seligová, *The population of the Děčín manor in the mid-17th century by age and marital status* 23-38
- Iva Sedláčková, *The population structure by marital status in the mid-17 century in selected manors of the Loket region (A contribution to the study of historical family formation)* 39-58
- Barbora Laštovková, *The development of mortality in the Hostivař parish in the first half of the 18th century* 59-86
- Peter Sköld, *From inoculation to vaccination: smallpox in 18th- and 19th century Sweden* 87-118
- Jaroslav Bubeník - Jiří Křestan, *Nationality and census: Historical circumstances of polemics between Antonín Boháč and Emanuel Rádl* 119-134
- Jan Horský, *Historical demography and new methodological approaches to social history* 135-154
- Jean-Yves Grenier, *History and sociology: the dialogue (almost) impossible* 155-168
- Materials**
- Eduard Maur, *Size of urban municipalities of Bohemia along to "Theresianum" (Land register 1713-1747) Edition of the statistical data* 169-206
- Dana Štefanová, *Workshop "Soziale Strukturen in Böhmen"* 207
- Radan Květ, *Workshops "Development of the settlement of the Czech Republic"* 209
- Chronicle* 213
- Reviews* 229

Název
Vydavatel
Místo a rok vydání
Počet stran
Náklad

Historická demografie 19
Sociologický ústav AV ČR
Praha 1995
238
300 výtisků

238